SADRŽAJ. — САДРЖАЈ.

Cetiri sveska čine jedno godište. — Четири свеска чине једно годиште.

Sarajevo, april—juni. **1895.** Сарајево, април—јуни.

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U BOSNI I HERCEGOVINI.

ГЛАСНИК ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

Rimski gragjevni ostanci u Ilidžama kod Sarajeva.

Napisao

Ivan Kellner, gragjevinski savjetnik.

Još pred nekoliko godina u daljim krajevima gotovo nepoznate sumporne toplice Ilidže[1]) izašle su na glas, otkako je u zimi 1892./93. otvoreno novo toplo vrelo, otkako su za ugodnost banjskih gostiju podignute zgrade za kupanje, stanovanje, blagovanje i zabavu, i otkako je u tu svrhu udešen prostran perivoj i lijepa šetališta, a sagragjene ceste i željeznice. Te kupke najjače pritežu sve one žitelje zemlje, kojima treba odmora i mira ili pak pate od bolesti, od kojih nahode lijeka u toplicama, banjama s tresetom ili u okrepljivim studenim vodama, a i strani putnici sve više amo dolaze.

U vrijeme okupacije Bosne i Hercegovine po austro-ugarskoj monarhiji god. 1878. bila je u Ilidžama samo primitivna banjska zgrada, koja je sastojala od dva, kubetima nadsvedena basena, megju kojima je bilo dosta mršavo vrelo tople vode. Ona je bila od prilike na onome mjestu, na kome je danas reservoar II. (vidi nacrt *tab. I. slika 1.*), dok je za obitavanje služio običajni u zemlji han na onome mjestu, gdje je danas „stara banja“ i povrh toga još onaj han, koji je i danas uz lijevu obalu Željeznice blizu mosta, preko koga vodi cesta. Banjska zgrada, kao i prvi onaj han, zajedno sa zemljištem, koje im pripada, bijahu vlasništvo otomanskog erara. U prijašnja vremena, vele, da je upotrebljavanje kupki bilo sasvim besplatno; istom pošto je ustrojena islahana (zavod za izobražavanje mladeži u raznim obrtnim strukama), koja je postala nekoliko godina prije okupacije, stadoše pobirati malu banjsku pristojbu (piastar za kupku), a čisti prihod bio je namijenjen islahani u Sarajevu.

Gradnje, što ih bosansko-hercegovačka zemaljska uprava izvela, kako je preuzela banju Ilidže, dale su prilike, te je zemljište onuda na mnogo mjesta, i to dosta puta vrlo duboko raskopano, pri čemu se je osobito pazilo, ne će li se naići na starije gragjevne ostanke, kako se je to očekivalo.

[1]) Izvedeno od turske riječi „ili“ = mlako.

Ma da je pri hrpi kuća neposredno sjeverozapadno od banje Ilidža i uz šetalište, koje vodi vrelu Bosne, po prilici $^1/_2$ *km* od ove banje, nagjeno ostanaka od rimskih zidina, krovnog crijepa i ploča od taraca, opet se pri gradnjama do god. 1893. ni na što drugo naišlo nije. Jedino pri kopanju jednoga toplika u Ilidžama god. 1887. nagjen je nasred sige dobro očuvan malen bakreni novac (rimski as Antonina Pija, 138. do 161.[1]). Nekoliko vrlo zargjanih, plosnatih konjskih potkova, nagjenih 60 *cm* pod zemljom, možda takogjer potječu iz rimskog doba.

Tek ljeti 1893. naišlo se pri gradnji rezervoara II. blizu novog vrela, onda u jesen 1893. pri gradnji hotela Bosne, na rimske zidine, te se je iza toga počelo tačno pretraživati zemljište, pri čemu je gospodin arhitekt August Butscha veoma prilježno i uspješno sudjelovao. Ma da pretraživanje još nije dovršeno, opet će, gledeći na mnogostrani interes, što ga je na se navraćala banja Ilidže, biti opravdano, da se objavi, što se je dosele našlo.

Rimski gragjevni ostanci blizu rezervoara II. prikazani su u *tab. II. slici 2.* u osnovi i presjeku.

Ti gragjevni ostanci sastoje od okruglog gragjevnog sklopa i od zida, koji su pripadali nekoj kvadratičnoj ili pravokutnoj prostoriji. Prvi ima unutrašnji premjer od 4·00 *m* i betonski tarac od komada cigle i kreča. Zidine su se održale u visini od 0·50 *m* i sastojaše od 13 *cm* debelog unutrašnjeg sloja opeke i od 30 *cm* debelog spoljašnjeg sloja od sitnog lomljenog kamena. Ti su ostanci sa sigastim brežuljkom, koji se je nad njima tečajem stoljeća uzdigao do znatne visine — u najdubljem presjeku *EF* do 1·00 *m*, a u najvišem presjeku *AB* gotovo do 4·00 *m* visine — zbijeni gotovo u jedinstvenu masu, tako da je veoma teško bilo, pojedine komade opeke iz zidine odlučiti.

Ne može se stalno odrediti, na što je nekoć služila ta zgrada, nego biće, da je tu bio basen za kupku. To osim posve okruglog oblika svjedoči i položaj te gragjevine nasred područja toplica i mnoge stare izbušene jame uokolo. Voda, koja je ključala iz tih jama, i koja se je valjda prikupljala u primitivnom rezervoaru, biće da je uvirala u taj basen, koji je valjda služio kao zajednička banja.

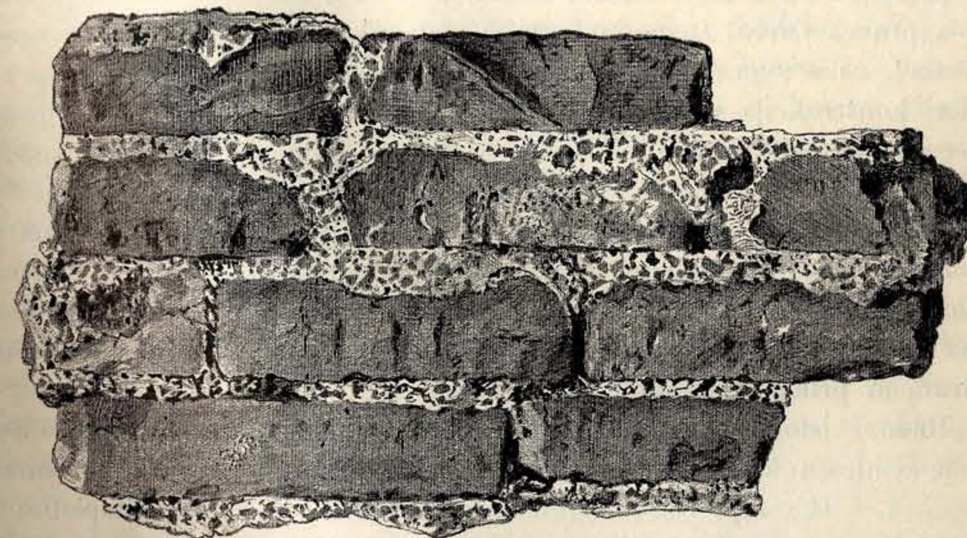
Ostale tri razvaline jednake su konštrukcije, kao okrugla zidina, te je i ovdje posve jednak betonski tarac, samo što je za 70 *cm* na više položen. Zidine su bile očuvane na visinu od 70 *cm*, a pripadahu 3·90 *m* širokom prostoru. Siga, koja se je nakupila nad tim taracom, dostigla je, kako pokazuje presjek *GH*, takogjer visinu od 2·00 *m*.

Četvrtog zida, koji pripada pravokutniku ili kvadratu, nije više bilo, te je očevidno prije već razoren.

[1]) Ernst Ludwig: „Schwefelbad Ilidže bei Sarajevo", str. 5.

Ti su gragjevni objekti, kao i drugi rimski objekti u području toplica, po svoj prilici na silu razoreni, jer sigasti sloj iznad obje razvaline čini čvrst konglomerat, po kome su zidne opeke, ciglene ploče, žmurnjaci i komadi kamenja razbacani u najvećem neredu (isp. presjeke *FF* i *GH*).

Pri tom otkopavanju se je odlučio jedan dio duvara od cigle (*slika 3.*). Po tome se komadu poznaje, da na vezanje cigle nije uložena osobita pomnja, jer opeke najvišeg reda vazda ne pokrivaju zglobove dônjeg. Taj nedostatak bio je s pogledom na izvrsni lijep, kojim se je zidalo i koji je sada tvrd kao kamen, vrlo neznatan, a nastao je djelomice zbog toga, što se je uzimala cigla razne dužine. Tako je najdônja opeka na lijevo

Slika 3. ($^1/_4$ nar. vel.).

24 *cm* duga, dok ostale opeke imaju dužinu od 18 *cm* do 19 *cm*. Zglobnice ispod opeka dosta su široke, od $1^1/_2$ *cm* do 2 *cm*, dok su zglobnice izmegju krajeva opeke uže, i to $^1/_2$ do $^3/_4$. Pošto su opeke 5 *cm* debele, to razmjer izmegju zglobnice i opeke izlazi 1 : 2·5, dok je u kasnijih rimskih gragjevina zglobnica bila jednako debela kao opeka, a i deblja od nje[1]). Lijep je od bijelog kreča, množine stucanih, do 2 *cm* dugih komadića cigle i vrlo malo pijeska.

Pri razgrtanju sloja sige nagjeno je odlomljenih gragjevnih komada (dva temelja od stupova, *slika 2.*, lijevo dolje i desno gore, goleme ploče od vapnenca, *slika 2.*, iznad okruglog basena), i uz to više manjih kamenitih ploča. Nivô, na kome su nagjeni rečeni gragjevni ostanci, vidi se u *slici 2.*, presjek *AB* i *GH*.

[1]) J. Durm: „Die Baukunst der Etrusker und Römer", str. 236.

Po ovim gragjevnim ostancima može se suditi, da su onuda negda bile veće, arhitektonički pobolje uzidane zgrade, koje su valjda takogjer služile svrhama banje.

Da je bilo i drugih zgrada, to svjedoči tarac od opeke *(opus spicatum*[1]), nagjen pri kopanju jednog kanala odmah pred zgradom rezervoara — koji je udešen od opeke, po dužini dobro složene, u raznim bojama (otvoreno žuta, crvenkasto žuta i ciglasto crvena). Te su opeke 11 *cm* duge. 6·5 *cm* široke i 2 *cm* debele.

Pri gradnji hotela „Bosne" otkopane rimske razvaline prikazane su u nacrtu *tab. III. sl. 4.* Najprije je pri kopanju temelja oko 70 *cm* pod prirodnim tlom presječeno nekoliko rimskih zidina, koje su u glavnom bile orijentirane u dva pravca *(slika 4.*, poput ostalih ostanaka od rimskih zidina tamno šrafirane), osim toga nagjeno je više arhitekturnih komada, novaca, sprava, nakita, konštrukcija poda i t. d. Pošto se je broj nahogjaja množio prama sjevernom pročelju hotela „Bosne", priklonjena im je naročita pažnja, u koliko je dopuštala brzina radnje, koja je zavisila od drugih prilika.

Pošto je nagjen figuralno ukrašen pod od mozajika pod kapijom pri sjevernom kraju gragjevine, otpočelo se je sustavnim prekopavanjem i ostalog zemljišta, i to ponajprije u sjevernom i istočnom pravcu, pri čemu su na vidjelo izašli tamnim šrafiranjem označeni ostanci zidina, i otvorenim šrafiranjem prikazani podovi od mozajika.

Radovi istočno od hotela „Bosne" za sada su dovršeni, pošto se u onome zemljištu, koje se neposredno hvata hrpe rimskih gragjevnih ostanaka, *slika 4.* I. i II., nije više moglo naći ostanaka od zidina. Zapadno od hotela „Bosne" tik do hrpe, označene sa IV. i V., prostiru se gragjevni ostanci svakako još vrlo daleko, kako se to i s polja poznaje na humci od ruševine, koja lagano prelazi u ravnicu, te su na njoj djelomice bosanske kuće. Radovi u tome pravcu morali su se megjutim za sada obustaviti, pošto je zemlja onuda, izuzevši jedan dio južno od hrpe IV., privatan posjed, pošto se najprije ili ta zemlja kupiti, ili kakva pogodba učiniti mora, po kojoj bi se zemljište onuda smjelo prekopavati.

Otkopani gragjevni ostanci nijesu za se odijeljena osobina, te je očevidno i nekadašnji gragjevni materijal, nagjen u iskopima, djelomice već prije služio za druge gradnje, valjda za starije banjske gragjevine i obitališta, kao i poslije za bosanske kuće, koje još stoje. Tako je gragjevna hrpa I. prekinuta u južnom, hrpa II. u sjevernom, zapadnom i istočnom pravcu, sa III. označena hrpa prekinuta je u južnom, zapadnom i istočnom pravcu. Za sada se s toga ne može prikazati osnova cijelog onog nekadašnjeg

---

[1]) „Testacea spicata Tiburtina", v. pavimenta po Vitruviju. VII., 1.

mjesta, ali se opet jasno razabira, da su rimski objekti prilično pojednako bili orijentirani, pošto gotovo sve zidine imaju pravac od juga prama sjeveru, ili od istoka prama zapadu. Biće, da ostanci, koji su se očuvali, potječu od više razlučenih zdanja; tome u prilog govori spoljašni oblik hrpe I.—III.

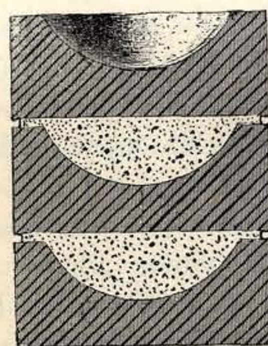
Objekat hrpe I. imao je u jednoj 12·23 *m* širokoj zgradi više pravokutnih odaja, koje su po svoj prilici mahom imale podove, uregjene za grijanje. Pod jednim prostorom konstatovani su stupovi i praefurnium udešenih ondje hypocausta, dok ostale prostorije u tome pravcu za to nijesu pretraživane, jer u njima ima ostanaka od poda s mozajikom, koji je za sada ostavljen na mjestu. Ali da su i u tim prostorijama bili hipokausti, može se zaključiti iz valovitog oblika podova (isp. presjeke *A B* i *C D)*.

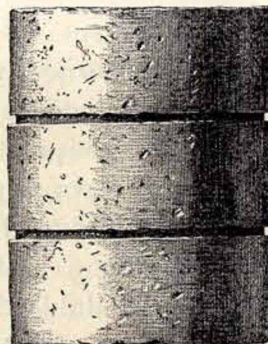
U ovom, kao i u ostalim presjecima *slike 4.* ništicom *(o)* označena linija nivoa prikazuje visinu poda prizemnog salona u hotelu „Bosni"; podovi hrpe razvalina I. bar su za 1·62 *m* dublje i najmanje 38 *cm* ispod prirodnog tla. Ako uzmemo na um sadašnju visinu Željeznice, koja onuda sasma blizu protječe, kad naraste, to onda, pošto se ne može misliti, da su rimske zgrade perijodički bile poplavljene Željeznicom, dolazimo do tog zaključka, da se je od vremena rimskog gospodstva podiglo i dno Željeznice, i zemljište uokolo. Temeljni su zidovi hrpe I. 50 *cm* do 85 *cm* debeli, te, (kako detalj *m slika 4.* pokazuje) većinom uzidani od ovećeg, djelomice ondje zatečenog lomljenog kamena. Opeke ima u temeljnim zidinama vrlo malo. Stupovi hipokausta u hrpi I. imaju kvadratičan presjek od 19 *cm,* udaljeni su izmegju sebe za 36 *cm* do 45 *cm,* te su uzidani od opeke, sige ili od opeke i kamena. Tik do hrpe I. ima ostanak okrugle neke uzidane gragjevine, valjda bunara.

U hrpi II. samo su ostanci od nekoliko temeljnih zidova, debelih 40 *cm* do 69 *cm,* prekinutih nekolicinom otvora. Ovo su valjda bili prilazi do prefurnija, jer se u razvalini nahode ostanci na daleko razgranjenih hipokausta. Spoljašnjim radijem $r = 3{\cdot}14\ m$ uzidana okrugla zidina mogla bi, gledeći na vezanje kamena, možda biti mlagja, nego ostale zidine, pa bi otuda slijedilo, da su rimske gragjevine u Ilidžama duže vremena stajale. Od rečenih hipokausta očuvala se je množina stupova, uzidanih od plosnate opeke. Oni su visoki 33 *cm,* a u presjeku mjere 29/29 *cm,* odnosno 19/19 *cm.* Razmak je stupovima od boka do boka 40 *cm.*

Sasma slična hypocausis ima u razvaljenim zidinama, označenim sa III., koje je najmučnije protumačiti, i ovdje bih ja, zbog zida koso uzidanog u sustav hipokauze i zbog basena *r,* uzidanog od opeke, koji kanda je kasnije sagragjen, rekao, da je to zdanje kasnije preudešavano. Najistočniji zid hrpe III. pokriven je, kako to slika naznačuje, plohastim crijepom.

Ostanci zidina pri hrpama IV. i V. tek će se kasnije sasvijem moći raskopati. Valoviti oblik podova s mozajikom u tim hrpama (presjek *EF*) svjedoči, da su onuda uregjeni hipokausti. Dok se pod objekata u hrpi I. u najvišoj tački nahodi 1·62 *m* ispod gore naznačenog isporednog nivoa, nahode se podovi u hrpi IV. i V. u najvišoj tački 1·22 *m*, odnosno 1·02 *m* ispod njega; po tome su rimske zgrade, koje bijahu po mjestima IV. i V., bile na više nego ona u I. situirane.

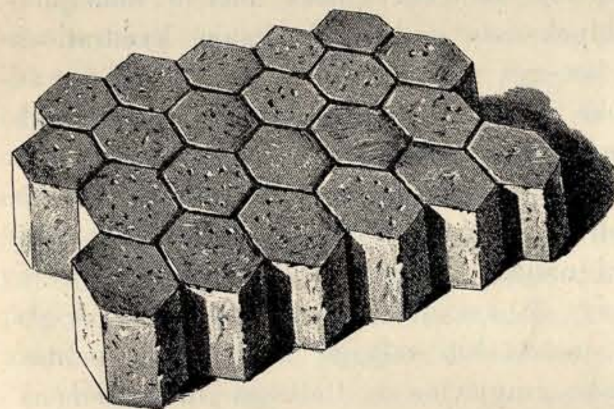

Slika 5. (1/5 nar. vel.) Slika 6.

Od podzigja tih zdanja očuvao se je nadalje još betonski tarac, na kome su nasagjeni stupovi za hipokauste. On sastoji od gornjeg, 20 *cm* debelog sloja finog do krupnog šljunka, i od 13 *cm* debelog sloja od ovelikih oblutaka. Sudeći po visini stupova bio je prostor hipokauza iznutra 33 *cm* visok. Od njihovog stropa ima samo još množina ciglenih ploča, većinom vrlo oštećenih.

S dimenzijama, što ih je Vitruv (lib. V. 10) naznačio za hipokaustične uredbe: presjek stupova 24/24 *cm*, visina oko 60 *cm*, razmak stupova takogjer 60 *cm*, podudaraju se one u Ilidžama samo približno. Podzigju valjaće nadalje još pribrojiti od okrugle opeke uzidani dio zida — *slika* 5. i 6. — u hrpi III., koji nam prikazuje drugi oblik, što su ga Rimljani primjenjivali za stupove hipokausta. Premjer je opeci 17 *cm*, visina opeke 7 *cm*, svaka opeka ima zdjeličastu, mazom (klačardom) popunjenu udubinu, koja je radi konštrukcije valjda odabrana za umnožavanje otpora protiv natiranja postraničnim pomicanjem opeke. Pošto je natrpani u onu udubinu maz tvrdo slijepljen s kolutastim, 3/4 *cm* debelim lijepovim vezom, to u istinu nije moglo biti govora o pomicanju jedne opeke duž druge.

Slika 7.

Od gornjeg dijela zdanja očuvale su se tamo oveće partije konštrukcije poda. O jednoj od njih bio je već govor. Druga jedna, sastavljena od šestostranih zagvozdica *(slika 7.)*, nagjena je u hotelu „Bosni“. Da dobro

pristanu uz površinu, izoštrene su opeke ispod kuta. Visina im je 4·2 *cm*, gornja je strana šesterokuta 2·6 *cm*, dônja 2·3 *cm*, mast je crvena u svim razlikama.

Take se zagvozdice u Bosni i Hercegovini nahode i na drugim mjestima, tako u naseobini Franje Josipa kod Bijeljine, u Županjcu i Gradini kod Srebrenice[1]).

Prije već spomenuta, pri gradnji ceste do vrela Bosne, 1/2 kilometra od banje nagjena opeka iz taraca, što je sada u zemaljskom muzeju, kvadratična je i vrlo stanjena, 9·5 *cm*, visoka, gore 4·2 *cm*, dolje samo 1·3 *cm* široka.

Od česti poda nadalje su nagjene dvije vrste kamenitog mozajika. Jednostavniji je mozajik od zagvozdica od bijelih, parelelepipedno otesanih kamenčića, visokih 2·5 *cm* i 1·5 *cm* gornje kvadratne stranice; kamečki su poredani u nizove, ali ima ih poredanih na oblik klina, koji u nizove zalazi, pošto su zagvozdice mozajika nešto različite veličine, te su takvi umetnuti redovi više puta nužni bili radi izjednačenja. Pod mozajikom od zagvozdica bio je tavan betona, pomiješan od bijelog kreča, komada opeke i pijeska. Površina mozajika od zagvozdica samo je ponešto izbrušena.

Sastavljeni podovi od mozajika nagjeni su stranom u ulomcima, djelomice prilično cijeli, u gragjevnim grupama *slika 4.*, I., IV. i V.

U hrpi I. *tab. IV., V., VI.* u *slici 8.a, 8.b* i *8.c* prikazani su ostanci podova od mozajika. Pri dnu zida ima gotovo u svu duž široka bordira od bijelih, sivih do crnih zagvozdica. Samo pod *8 a* pokazuje u pravcu prama podu *8 c* ponešto različitu bordiru. U nje ima od malešnih bijelih kamečaka sastavljeno polje, na kome su od crnih kamečaka načinjene linije, koje sastavljaju pravokutnike s umetnutim kvadratima, kojima je veličina ravna manjoj stranici pravokutnika. Središte kvadrata označeno je crnim kamečkom. Široke bordire hvata se u *slici 8. a* 26 *cm* široka, od šarenih uskih trakova sastavljena uža bordira, kojoj bijeli temelj oživljavaju uspravljeni crni kvadrati s bijelim središnjim tačkama i s kvadratima u uglovima. Od okvirene na taj način 2·76 *m* duge i 1·94 *m* široke figure očuvalo se je samo nešto više od jedne trećine. Ta je figura zapletenim meandarskim motivom na crnom, bijelim okvirima s crnim trakom duž sredine, uzdignutom temelju, podijeljena na kvadratična polja. Jedan dio ornamenta od opletenih trakova sastavljen je od žutih, crvenih i bijelih nizova zagvozdica, drugi od nizova bijelih, crvenkastih i žutih zagvozdica. Kvadrati, koji su nastali meandrovim ornamentom, okvireni su jednakim ornamentom od spletenih trakova, čime su nastali manji središnji kvadrati, koji su različito popunjeni.

---

[1]) Radimsky: „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ I. sv., str. 230.

Tehnika poda s mozajikom *slika 8. a* dobra je; veoma su spomena vrijedni kasniji popravci, koji se vigjaju i na slici, pri kojima se nije gledalo na stariji urnek mozajika, te su po načinu jednostavnih mozajika sa zagvozdicama dosta priprosto izvedeni. I iz toga može se izvesti poduže trajanje i polagano propadanje rimskih gragjevina u Ilidžama.

Pod s mozajikom *8 b* samo se je malim dijelom očuvao, ali mu je radnja još pomnija, nego *8 a*, te se pri njemu boje mnogo življe ističu. Ovdje se gore spomenute široke bordire hvataju dvije uske bordire, kojima je okvirena površina figure, a zajedno su široke 46 *cm.* Pri spoljašnjoj uskoj bordiri popunjen je bijeli temelj zatvorenim, od lûkova sastavljenim crnim ornamentima, pri unutrašnjoj uskoj bordiri popunjen je crni temelj lijepim pletivom. Od toga pletiva pokazuje ona jedna traka bijelu, žutu i sivu mast, druga je bijela, otvoreno crvena i rumena. U pogledu slabo očuvane površine slike može se samo reći, da je vrlo nježno pletivo (bijelo-crveno i bijelo-žuto) sačinjavalo djelomične površine u slici, ograničene pravim crtama i kolobarima, koji su bili raznoliko popunjeni. Ma da se *8 b* sa *8 a* u nekom pogledu podudara, opet bih ja zbog nejednake izrade rekao, da je izmegju *8 a* i *8 b* isprva bio zid, koji je duguljastu površinu dijelio na dvije, gotovo kvadratične površine.

Kako u tehnici, tako i u desenu od *8 a* i *8 b* različit je pod, *slika 8 c*, pri kome uz široku bordiru na bijelo-smegjem temelju ima kvadrat sa stranicom od prilike 1·90 *m* dugom, koji je popunjen zvjezdolikim urnekom. Urnek ima crne konture, a kvadrati, rombi i trokuti, koji su time nastali, različito su popunjeni (megju ostalim urnekom na oblik šahovog polja i crtežima jedne vaze, sve crno na bijelo-smegjem). Cijeli desen odaje neku sličnost s različitim dijelom široke bordire, spomenutim pri *8 a.* I na tome se podu vigja naknadni priprosti popravak.

U pobočnoj prostoriji ima do *8 a* (u pravcu pismena *A)* još ostanak široke jedne bordire; čini se po tome, da je i u toj prostoriji, a valjda i u onoj s hipokauzom, bio pod s mozajikom.

Najljepši i najbolje očuvan pod s mozajikom je u hrpi IV. *tab. VII. slika 8. d.* On je bio u kvadratičkom prostoru sa stranicama po 4·16 *m,* a sastoji od 66 *cm* široke bordire, 28 *cm* širokog okvira i od mozajičke slike od 2·28 *m* površine. Bordira je od zagasitih vapnenastih zagvozdica, kojim šara pokazuje različite nianse zelene i žute masti, kako su prikazane u *slici 8. a.* Okvir mozajičke slike sastoji s polja i iznutra od po dva reda crnih vapnenastih zagvozdica, dok je na temelju, sastavljenom od žućkastih zagvozdica, izveden u *slici 8. a* prikazani geometrički ornamenat.

Sredina cijelih i prepolovljenih kvadrata, sačinjenih tim ornamentom, markirana je crnim zagvozdicama, koje su upotrijebljene i za udešavanje

ornamenta. Tamo amo posute su po temelju i posve bijele vapnenaste zagvozdice. Mozajička je slika pletenim ornamentom od vrlo sitnih crnih, crvenih i bijelih kamečaka na crnom temelju podijeljena na devet polja (srednje polje, četiri medaljona po uglovima i četiri pobočna polja) te se svojim posve bijelim temeljem lijepo ističe iz okvira. Pri kopanju temelja za pretkućnicu hotela „Bosne“ razorena je na žalost svjetlija strana mozajičke slike, jer radnici zbog kiše nijesu odmah raspoznali, da tu ima mozajik. Naznake, koje se odnose na razoreni dio, valja dakako samo smatrati nagagjanjem, ali ovo u toliko ne će biti bez temelja, pošto se po neoštećenom većem dijelu stalno može uzeti, da je mozajička slika bila sasvim simetrički izvedena, pa je s toga razloga i pokušana rekonštrukcija *slike 8. d.*

Osam od rečenih 9 polja imaju osobito uske, crvene i žute, ili samo žute okvire, dok srednje polje ima širok okvir od žutih, crvenih, crnih i zelenih kamečaka. Eliptičke figuralne površine četiriju medaljona u uglovima imaju na bijelom polju po jednu ribu. U one dvije figure, što su se očuvale, valja pohvaliti čistoću konture, živost i harmoniju boja. Od četiri pobočna polja očuvano je na žalost samo jedno posve, a jedno više od polovice. Prvome je figuralna površina žuta, onome na polak očuvanome je žućkasto-bijela. U prvome je na crnome motiv palmete, drugome je uz kraj uspravljen, od više koncentričkih linija sastavljen polukrug, na koji je postavljena vaza s ručicama, dok je lijevi ostatak figuralne površine popunjen divno izragjenim morskim konjem. Valjda je u onom dijelu figuralne površine, koji je ogragjen najmanjim polukrugom, bio još jedan malešan figuralni ornamenat.

Srednja figuralna površina, kojoj je okvir djelomice oštećen, ima na žućkasto-bijelom temelju ubavo, lako odjeveno žensko poprsje, valjda neki mitološki lik. Atributi, koji se vigjaju pri srednjoj slici, precrtani su, što se je vjernije moglo, ali ih se dosele nije moglo pouzdano protumačiti. Ribe u medaljonima, što su u uglovima, morski konj u pobočnom polju, možda i posuda s ručicama biće da ovu žensku glavu označuju kao glavu nimfe vrela, možda zaštitne boginje nekadašnjih rimskih kupki.

Tehnika toga mozajičkog poda podudara se uopće s onom ostalih podova s mozajikom. Zagvozdice su uopće najrazličitijeg oblika i veličine; povrh paralelepipedskih zagvozdica upotrijebljeni su i kockasti i posve ravni kamečki. O materijalu zagvozdica odlučivao je šar, kakav je kada trebao. Bijeli, smegji i crni su vapnenci, za crvenilo uzimali su komadiće najbolje pečene opeke, za žuti šar pješčenjak. Osim toga uzimali su se neprozirni stakleni kamečki.

Pošto se desni gornji i donji ugao bordire mozajičkog poda *8 d,* koji pada daleko izvan zida pretkućnice pred portalom, nijesu mogli potegnuti

u svedeni natkrovak, koji sada zaštićuje samu mozajičku sliku, to ih se je izvadilo, pri čemu se je mogao ispitati sloj, koji je bio ispod toga.

Na betonu, izmiješanom s krupnim komadima opeke, debelom 10 *cm*, ima 2 *cm* debela podloga od stuka, u kojoj se opeka nije upotrijebila i u koju su utaknute zagvozdice mozajika. Sloj stuka vrlo je čvrst i lako se odlučuje od betona. Hipokauza nije nagjena.

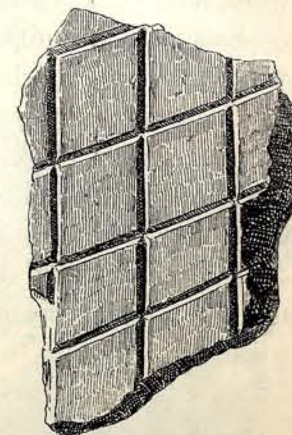
Od podova mozajika, koji su bili pri hrpi V., očuvali su se samo pojedini dijelovi, koji su prikazani u *tab. VIII., IX., X.* u *slikama 8 e* 1., *8 e* 2., *8 e* 3. i *8 e* 4. I ovdje je do zida, kojim je prostorija bila ogragjena, kao i pri mozajičkim podovima *slike 8. a, 8. b, 8. c* i *8. d* bila široka, gotovo jednolika sivo-bijela bordira. Ta je bordira figuralnu površinu neposredno okvirila s tri strane, dok je, kako pokazuje *slika 8 e* 1., megju figuralnu površinu i bordiru uložen bijel trak, širok 1·06 *m*, podijeljen na veće i manje pravokutnike, na položene i uspravne kvadrate.

Uži okvir 3·85 *m* duge i 3·60 *m* široke figuralne površine čini, kako *slike 8. e* 1., *8. e* 2. i *8 e* 4. pokazuju, ornamentalno pletivo (analogno *slici 8. a* i *8. d*), koje se (kao što se najbolje vidi u *slici 8. e* 2., što se neposredno hvata poda) nastavlja u figuralnoj površini, te je dijeli na veća i manja, gotovo kvadratična polja.

Temelj je ornamentalnom pletivu plavkast, a trake su bijelo-žutocrvene i ljubičasto-bijele. Polja, koja su time nastala, (isp. *slike 8. e* 2., *8. e* 3., i *8 e* 4.) bijahu popunjena stranom geometrijskim, stranom figuralnim ornamentom. Za geometrijski ornamenat služili su trokutni i kružnički motivi, urneci šahovog polja i raznovrstno pletivo (*slika 8. e* 2. i *8. e* 4.). Od figuralnog ukrasa posve su se održali: 2 maske, (*slika 8. e* 2. i *8. e* 3.) kojim kvadrate valja zamišljati tačno jedan ispod drugog, motiv, koji je i pri prekopavanju u Pompejima nekoliko puta nagjen[1]), — 2 ptice zelena perja, jedna postavljena spram druge ukraj maske, *slika 8. e* 3. — 1 ptica crvenkastog perja desno od maske, *slika 8. e* 2. Od figuralnog ukrasa ostali su ovi ulomci: komad repa jedne ptice, koja je služila kao premica onoj u *slici 8. e* 2., komad repa jedne ribe (lijevo gore u *slici 8. e* 3.), komad repa jedne ptice (sredina gore u *slici 8. e* 3.) i stražnji dio zajedno s repom četveronožne životinje, valjda lava (desno gore u *slici 8. e* 3.). Oba potonja figuralna komada bila su, kako *slika 8. e* 3. pokazuje, u zajedničkom većem polju na bijelom temelju (kao i sve ostale slike), te valjda pripadaju većoj središnjoj slici, koje je na žalost sasvim nestalo. Da se vidi, kako dijelovi *8 e* 1., 2., 3. i 4. jedan drugomu pristaju, zabilježeni su znakovi *e* 1., *e* 2., *e* 3. i *e* 4. i u nacrtu *slika 4.*

[1]) Overbeck, Pompeji, str. 279, (Casa della caccia antica).

Drugi ostanci podova osim ovih nijesu dosele u Ilidžama nagjeni, ali može biti, da je 2 *cm* debela, plosnata opeka — *slika 9.* s otisnutim na njoj rombičkim urnekom bila u taracu.

Slika 9. ($^{1}/_{4}$ nar. vel.)

Od gornjih dijelova rimskih zgrada nije se osim jednoga zida, koji se mjestimice uzdiže na 20—30 *cm* iznad zemlje, ništa održalo. Nasuprot u ruševini, nagrtanoj razorom tih objekata, nagjeno je raznovrsnih gragjevnih ostanaka i sprava, po kojima se može suditi, kako su ta zdanja bila udešena i na što su služila. Osamce nagjene cigle više su ili manje plohaste, malo kad potpuno održane i pokazuju najrazličitije dimenzije, od kojih su dosele ove utvrgjene:

dužina	10	*cm*	širina	8	*cm*	debljina	$3^{1}/_{2}$	*cm*	spicae
„	11	„	„	3·8	„	„	2	„	spicae
„	11	„	„	6	„	„	2	„	spicae
„	17	„	„	17	„	„	5	„	
„	18	„	„	18	„	„	6	„	
„	19	„	„	19	„	„	6	„	
„	23	„	„	13	„	„	$4^{1}/_{2}$	„	
„	28	„	„	20	„	„	$5^{1}/_{2}$	„	
„	29	„	„	21	„	„	$5^{1}/_{2}$	„	
„	29	„	„	29	„	„	6	„	
„	30	„	„	28	„	„	$5^{1}/_{2}$	„	
„	$31^{1}/_{2}$	„	„	$29^{1}/_{2}$	„	„	5	„	
„	33	„	„	17	„	„	$5^{1}/_{2}$	„	
„	34	„	„	$16^{1}/_{2}$	„	„	6	„	
„	$52^{1}/_{2}$	„	„	?	„	„	6	„	

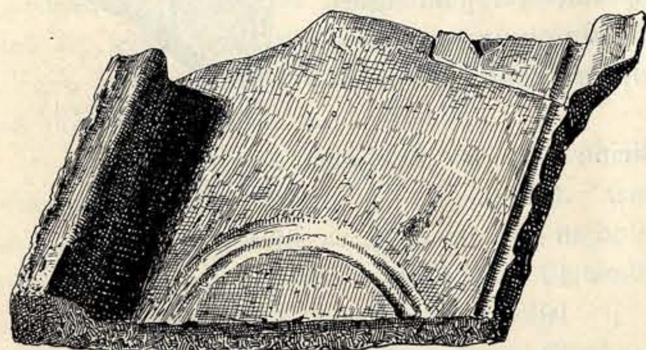
Opeke rijetko kada imaju strogo prizmatički oblik, često su iskrivljene, a veličina cigala razlikuje se po svakoj od tri dimenzije do 1 *cm*. Materijal opeke divno je obragjen, pečena je vrlo dobro. Na dojako nagjenim komadima vigjaju se ili samo utisci prsta, prostom rukom načinjeni kolobari ili paralelni prävi ili valoviti trakovi. Okruglu opeku, *slika 5.* i *6.* sa 17 *cm* premjera i 7 *cm* debljine, onda šesterouglastu ciglu, visoku 42 *mm*, sa stranicama dugim 26 *mm* gore i 23 *mm* dolje, već smo prije spomenuli.

Mnoštvo fragmenata krovova crijepa svjedoči, da su rimske gragjevine u Ilidžama poznatim načinom bile pokrivene ravnim, na kraju uzvrnutim crijepom *(tegulae)* i žmurnjacima ili kišnjakom *(imbrices)* nad sastavcima plohaste cigle. Na nekim od přvih vigjaju se poznate poprečne brazde, u

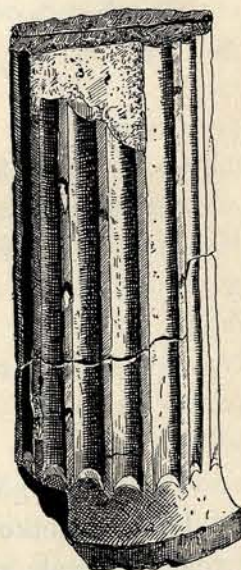
koje su zahvatali pojedini redovi; oni su debeli 3 *cm*, dok je uzvrnuti okrajak s polja visok 5 *cm*. Plohasti je crijep širok 40 *cm* do 43 *cm*, dug oko 40 *cm*.

Kišnjak (ćeremit) je čunjast, dolje 15 *cm*, gore 8 *cm* širok, 22 *cm* dug i 1 *cm* debeo. Po mjeri nagjenih brazda zahvatali su pojedini redovi kišnjaka 6 *cm*. Naročitog crijepa za zabat (First-Ixen) ili za kišnicu (Traufziegel) nije se do sad našlo. I na crijepu vigjaju se prstom utisnuti kolobari i sl., tako n. pr. *slika 10*. Nekoliko je fragmenata kišnjaka na unutrašnjoj strani narebreno.

Za odvogjenje zraka, ugrijanog u hipokauzi, duž pobočnih zidova nagjene su osim poznatih ogrijevnih cijevi *(tubuli)* i zidne ploče s bradavi-

Slika 10. (1/6 nar. vel.)

Slika 11. (1/10 nar. vel.)

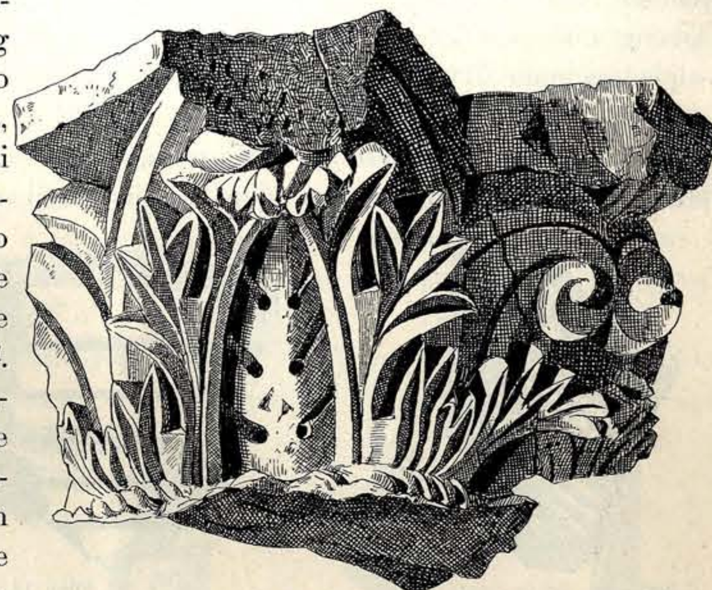

Slika 12. (1/10 nar. vel.)

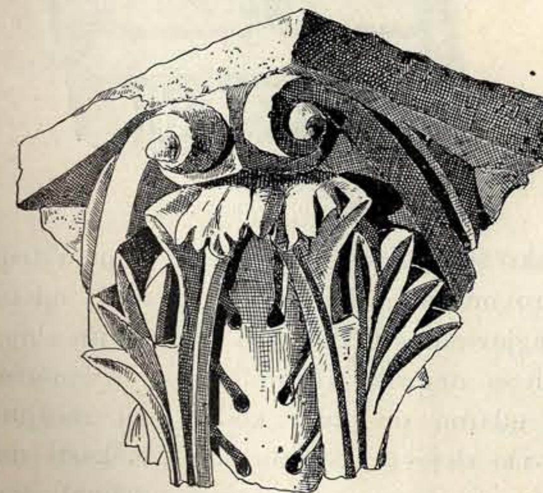
cama za pričvršćivanje uz duvar. Prve su duge 24 *cm* do 25 *cm*, široke 10 *cm* i 17 *cm*, a bokovi su im debeli 1 *cm* do $1^1/_2$ *cm*. Na jednoj od tih opeka vidi se na strani otvor za komunikaciju, dug 10 *cm*, a širok 5 *cm*. *Tegulae mammatae* debele su 5 *cm*, dok se ostale dimenzije nijesu mogle utvrditi.

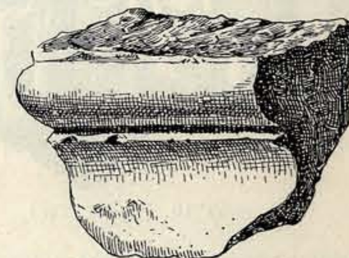
Jedna, pri gradnji rezervoara nagjena kvadratična ploča duga je 1·15 *m*, široka 0·80 *m* i visoka 0·52 *m*. *Slika 11.* prikazuje temelj polovičnog stupa od pješčenjaka s kvadratičnom i cilindričnom plintom. Na gornjoj površini temelja, koja ima 33 *cm* premjera, ima udubina za solidno nasagjivanje stupovog debla. Jonskim načinom kanelirano deblo polovičnog jednog stupa od pješčenjaka, *slika 12.*, ima 28 *cm* u premjeru. Ukupna se dužina ne može utvrditi. Stup je ponešto stanjen i izbočen; kanelira prestaje ondje, gdje počinje prijelaz u temelj.

Drugi fragmenat polovičnog stupa od pješčenjaka nije kaneliran, već samo na krupno izravnan, visok 62 *cm* sa 40 *cm* premjera, dolje ima ploču; nadalje nagjeni su komadi jednog brušenog stupa od vapnenaste breccie sa 27 *cm* premjera i drugi temelji stupova.

Ulomak jedne korintičke glavice od pješčenjaka *(slika 13.)* naviješta viši neki arhitektonički ukras rimskih objekata. Glavica je visoka 15 *cm*, abakus je širok 38 *cm*. Listovi akanta oštro su rezani, šiljasto nareckani, i vrlo izbočenim piskovima jedan od drugog razlučeni. Radnja i ako je zanatlijska i priprosta, opet se mora označiti solidnom. Dok su u komada *slika 13.* volute po uglovima otkrnjene, te se samo vide središnje volute, prikazuje *slika 14.* fragmenat korintičke glavice, na kojoj su se održale volute po uglovima zajedno sa ponešto uvijenim akantom na uglu. Inače ta glavica naliči na prvu. Za izragjivanje nužne konštruktivne linije zaparane su na gornjoj i dônjoj pograničnoj površini i dobro se vide.

Slika 13. (1/3 nar. vel.)

Slika 14. (1/3 nar. vel.)

Slika 15. (3/8 nar. vel.)

Slika 16. (3/8 n. v.)

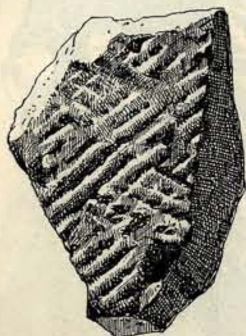
Slika 15., 16. fragmenat je korniža od pješčenjaka. Drugi dijelovi, koji bi taj komad nadopunili do potpunog korniža, nijesu dosele nagjeni.

Komad pješčenjaka, *slika 17.*, koji je udarcima u dva pravca umjetno učinjen hrapavim, pokazuje na toj strani jasne tragove lijepu, te valjda pripada nekom arhitekturnom predmetu, koji je bio prizidan na zidnu

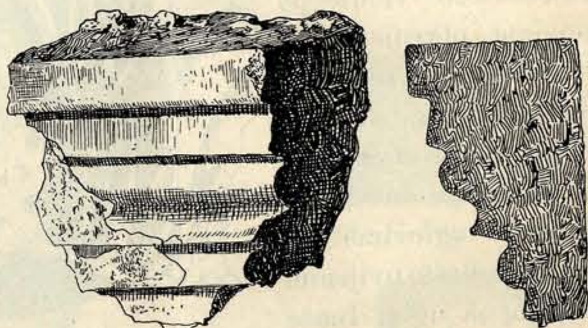
površinu. Kao materijal za oblaganje zidova valjda su služile i brušene mramorne ploče, od kojih su nagjena dva fragmenta, debela 13 *mm* i 20 *mm*.

Izmegju više od stuka prigregjenih arhitekturnih sastojaka bili su i komadi: *slika 18.* (pogled i presjek jednog korniža), *slika 19.* (neka vrsta jajastog niza) i *slika 20.* (plosnat zubni presjek sa zrnastim nizom. Taj je valjda načinjen drvenim kalupom).

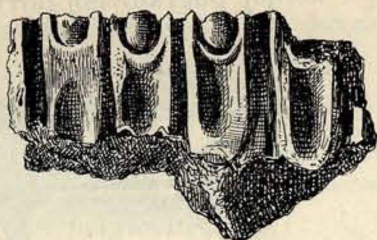
Lijep od stuka i danas je još, ma da je vijekovima bio izložen utjecajima vode i iz zemlje i iz zraka, vrlo čvrst. Potonjim svojstvom odlikuju se uopće svi ostanci lijepa sa zida, koji su se održali; oni su 5 *cm*

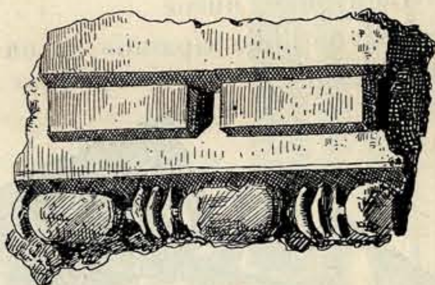
Slika 17. (1/2 nar. vel.)

Slika 18. (3/8 nar. vel.)

Slika 19. (1/2 nar. vel.)

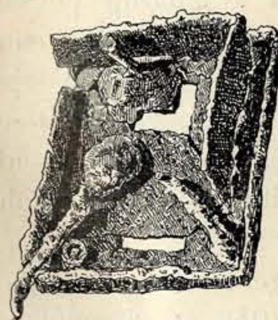

Slika 20. (1/2 nar. vel.)

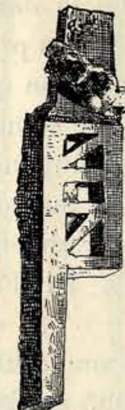
debeli i sastoje od više slojeva. I ako se onih šest slojeva, što ih po Vitruvu (VII. 3, 5) treba, da zid bude dobro omazan, nije moglo utvrditi, opet se raspoznaje, da je i pri rimskim gragjevinama u Ilidžama maz u više slojeva nalijepljen. Pojedince uzevši, vidi se najprije krupniji maz od zamućene pržine, debeo 4 *cm*, kao prvi sloj, udaren po zidu (koji je sloj megjutim može biti takogjer sastavljen od više slojeva), nadalje finiji žućkasti maz, debeo 7 *mm* (kome je valjda već primiješana mramorna prašina), onda posve fin bijel lijep, debeo 3 *mm*, zamućen od mramorove pržine, i najposlije pregjašnjem sloju skoro posve jednak, ali šarovit sloj, kome se debljina može izreći samo ulomcima milimetara. Ovog šarovitog sloja nema samo na nekoliko ostanaka lijepa, pa se po tome može uzeti, da su rimske zgrade obilato bile ukrašene šarovitim duvarovima. Slikarija je bez sumnje

udarana al fresco i vigjaju se na njoj sva obilježja analognih radnja iz Pompeja[1]). Slikarija lanenim uljem ni u kojoj se prigodi nije mogla konštatovati. Ostanci lijepa vazda imaju jednolik temelj, i to pompejsko rumenilo, žuto, zeleno ili crno polje, koje je finim linijama ili uskim trakovima okvireno ili podijeljeno. Bordire su 2 do 4 1/2 *cm* široke, obično zagasite i svijetlim linijama od temelja oštro odijeljene. Gdjekoja je užim trakovima, obično crnim još i dalje razdijeljena. Nije zasvjedočeno, da su figuralna polja, koja su takim okvirima nastala, bila ukrašena slikama, ali se to čini vjerojatno, pošto se na nekim komadima lijepa raspoznaju lisni motivi, geometrijski ornamenti, a na jednome ostanak zdjelice s voćem. Pošto su šare još dobro održane, to će biti, da su se pri slikariji upotrebljavale samo anorganske masti.

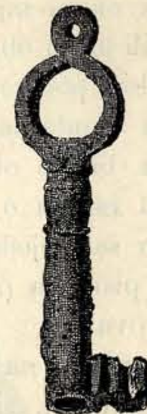
Od željeznih gragjevnih ostanaka valja prije svega spomenuti u velikoj množini nagjene čavle razne veličine i oblika. Pošto se oni u glavnom

Slika 21. (1/3 nar. vel.)

Slika 22. (2/3 nar. vel.)

Slika 23. (2/3 nar. vel.)

Slika 24. (2/3 nar. vel.)

podudaraju s današnjim kovačkim čavlovima, nema, što bi nas u njih osobito moglo zanimati. To se može reći i za nagjene gvozdene veze i spone (Kloben und Arben) i prijeklade (Bankeisen). Može se tek napomenuti, da, kao i pri otkopavanju Pompeja[2]), megju raznolikim željeznim materijalom nije nagjen ni jedan šaraf, te se mora, dok se drugačije ne pokaže, misliti, da su za spajanje drveta jedino klinci upotrebljavani, običaj, koji pri domaćim gragjevinama u Bosni i Hercegovini danas još vigjamo. U drugu ruku mora se megjutim istaknuti, da je gospodin muzejski pristav Fiala[3]) našao rimski šaraf za drvo od bronca.

Višu pažnju zaslužuje u *slici 21.* prikazana željezna brava zajedno s broncanim mandalom *slika 22.*, koji joj pripada. U *slici 23.* prikazani

[1]) Overbeck, Pompeji str. 569.
[2]) Overbeck l. c., str. 508.
[3]) „Glasnik" V., 1893., I., str. 149., tab. III., sl. 8.

ključ, ma da je nagjen u ruševini rimskih zgrada, potječe iz kasnijeg vremena. Broncani mandal *slika 22.* valja pomišljati paralelno s nacrtanim položajem tako na bravi, da jedan od zareza na mandalu dolazi nad veći zarez u bravi, koji je valjda za to bio odregjen, da se u nj uvodi ključ. Drugi broncani mandal s motivom kukastog krsta prikazan je u *slici 24.*

I staklo se je upotrebljavalo neposredno za gragjevne svrhe, da li za rasvjetu (prozore) to je dakako pitanje, ali nema sumnje, da su se njime oblagali zidovi, pošto su nagjeni komadi staklenih ploča, na kojima se na jednoj strani jasno vidi trag lijepu, kojim su bile pričvršćene uza zid.

Samo ćemo radi potpunosti napomenuti, da je bilo kruto pečenih komada ilovače u vidu žmurnjaka ili cijevi, za tim i uglasto izragjenih kamena.

Svrha rimskih gragjevnih ostanaka, koji su na onom mjestu, gdje je hotel „Bosna" ili ukraj njega, ne može se za sada još odrediti. Ali ako se pripozna, da je na onom mjestu, gdje je danas rezervoar, nekoć bila rimska banja, onda su na onom mjestu, gdje je danas hotel „Bosna" i u najbližoj mu blizini valjda bili takvi objekti, koji su u prvom redu služili za stanovanje, koje mnijenje ujedno potkrepljuje množina predmeta svagdašnje potrebe, što su onuda nagjeni. Time se ne misli poreći, da su na onom mjestu bili i objekti za kupanje. Pouzdano se u sadašnjem štadiju radnja o tome tim mučnije može suditi, gdje je dosele nagjen samo jedan jedini fragmenat jednoga natpisa sa nekoliko samo pismena (*slika 25.*). Dr. Patsch očituje se o tome nahogjaju ovako:

Slika 25. ($^1/_5$ nar. vel.)

„Laporna je ploča na sve strane razbijena, gore, lijevo i dolje je uglagjena; visoka 0·09 *m*, širina 0·085 *m*, debljina 0·056 *m*; za redove su zaparane crte.

Drugi ostanak u prvom redu, kako se vidi, nije pismo, ja bih ga smatrao brojem = Iↄ = 5000. Prvi fragmenat pismena može da potječe od C, G, O ili S; gledeći na brojku, koja slijedi, izlazi da je pošljednje pismo najvjerojatnije. Ja uzimam, da je u tome redu stajalo EXH]S⅃[N̄, dakle naznaka svote, koja je izdana za kakvu zgradu ili za kakvu javnu dobrotvornu svrhu.

U drugom redu imamo najprije, po svoj prilici, ostanak pismena R, onda neku riječ, koja počinje sa ID ili DI. U tome redu možda je bio naznačen uzrok, za što je taj novac darovan, dakle: *[ob hono]r(em)*, radi počasti, koja je iskazana onome, koga se tiče, i dalje možda *id(emque)*. U trećem je redu ostanak od V".

Orugje, namještaj i pribor od najrazličitije gragje: kosti, bronca, željeza, olova, kamena, ilovače, stakla i t. d. nagjeni su rijetko kad cijeli, nego većinom samo u fragmentima.

Od koštanih predmeta nagjeno je:

Tri koštana ivera, istrošena upotrebljavanjem.

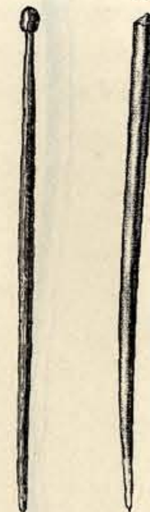
Dvije žličice, jedna na dršku na pet mjesta narovašena (*slika 26.*).

Šest bočki s malom okruglom glavicom, od kojih se je samo u *slici 27.* prikazana, 10 *cm* duga bočka održala cijela.

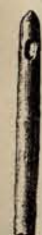
Tri bočke s konički odrezanim gornjim krajem (samo je *slika 28.* održana cijela).

Dva fragmenta od šivaćih igala (*slika 29.* i *30.*).

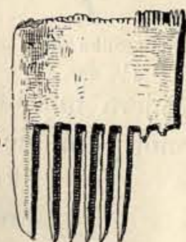

Slika 26. ($^2/_3$ nar. vel.).

Slika 27. Slika 28. ($^2/_3$, $^2/_3$ nar. vel.).

Slika 29. ($^2/_3$ nar. vel.).

Slika 30. ($^2/_3$ nar. vel.).

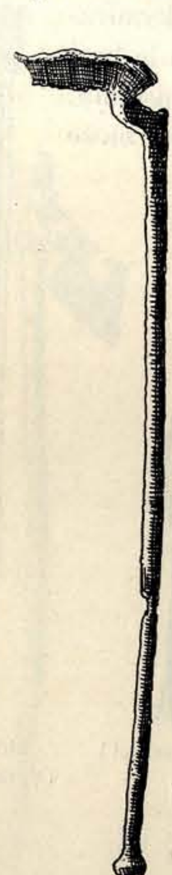

Slika 31. ($^2/_3$ nar. vel.).

Slika 32. ($^2/_3$ nar. vel.).

Slika 33. ($^2/_3$ nar. vel.).

Slika 34. ($^1/_1$ n. v.).

Slika 35. ($^1/_1$ nar. vel.).

Slika 36. ($^1/_1$ nar. vel.).

Slika 37. ($^1/_1$ nar. vel.).

Ulomak stilusa i različiti ulomci igala.

Ulomak dvostrukog češlja (*slika 31.*) sa zubovima različite debljine na obje strane.

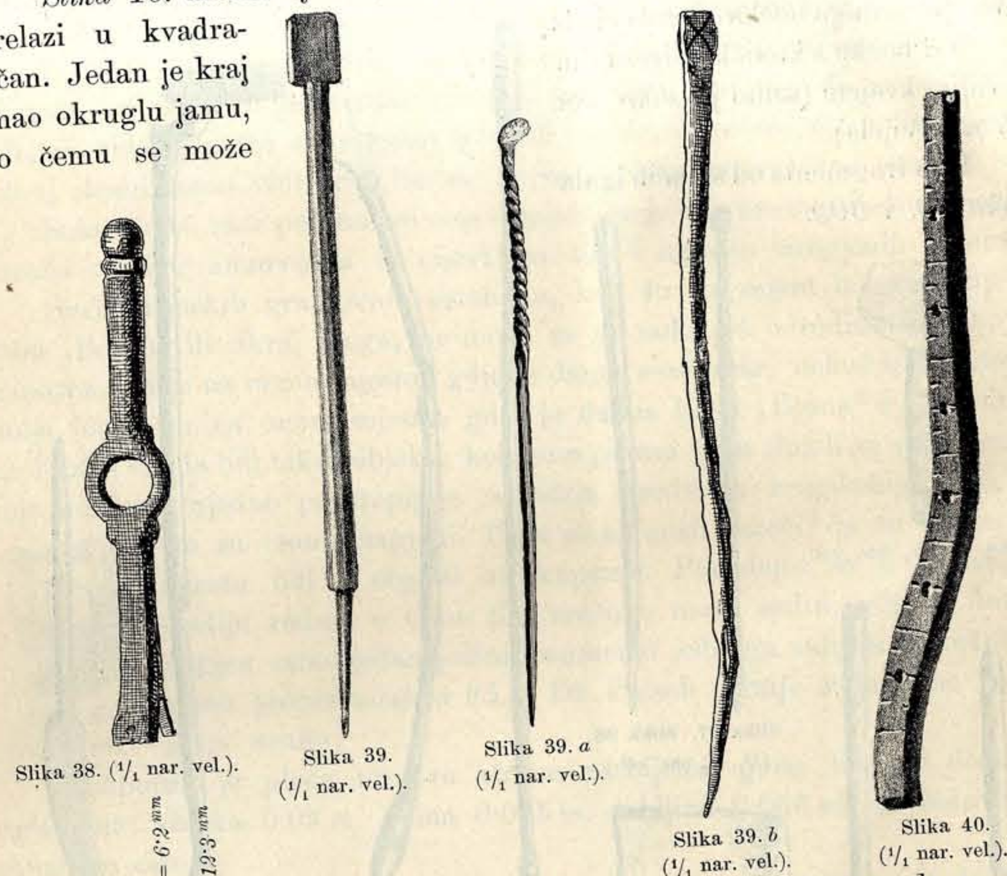
Plitka, vrlo tanka, od drška odlomljena žlica (*slika 32.*), koja je valjda služila u farmaceutičke svrhe.

Usukan, dugmetu sličan poklopac malene kutijice (*slika 33.*).

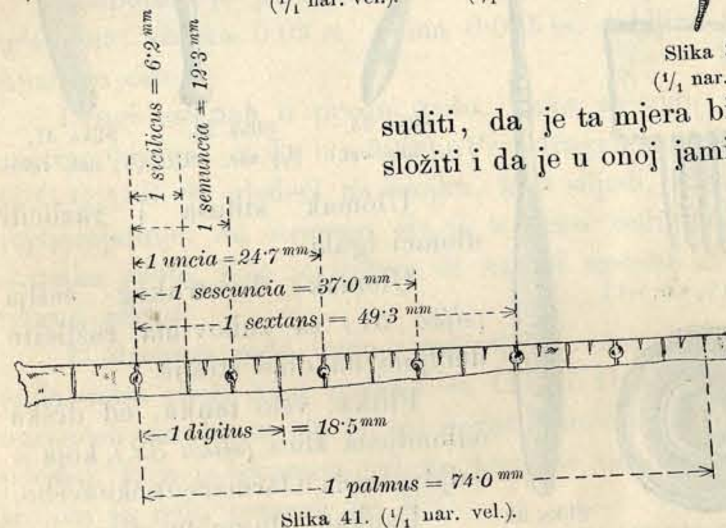
Od množine nagjenih broncanih predmeta biće da su komadi *slike 34.*, *35.*, *36.* i *37.*, služili pri kupanju i toaleti, za što se po svome

obliku čine podesni. Predmet, *slika 38.*, nepotpun je; na dvoje mu podijeljeni dônji kraj ima zglavkastu jamu za uticanje nekog drugog dijela. *Slike 39., 39. a* i *39. b* dobro su održani stilusi.

Slika 40. ulomak je rimske mjere, kojoj pravokutni presjek po malo prelazi u kvadratičan. Jedan je kraj imao okruglu jamu, po čemu se može

Slika 38. (1/1 nar. vel.). Slika 39. (1/1 nar. vel.). Slika 39. *a* (1/1 nar. vel.). Slika 39. *b* (1/1 nar. vel.). Slika 40. (1/1 nar. vel.).

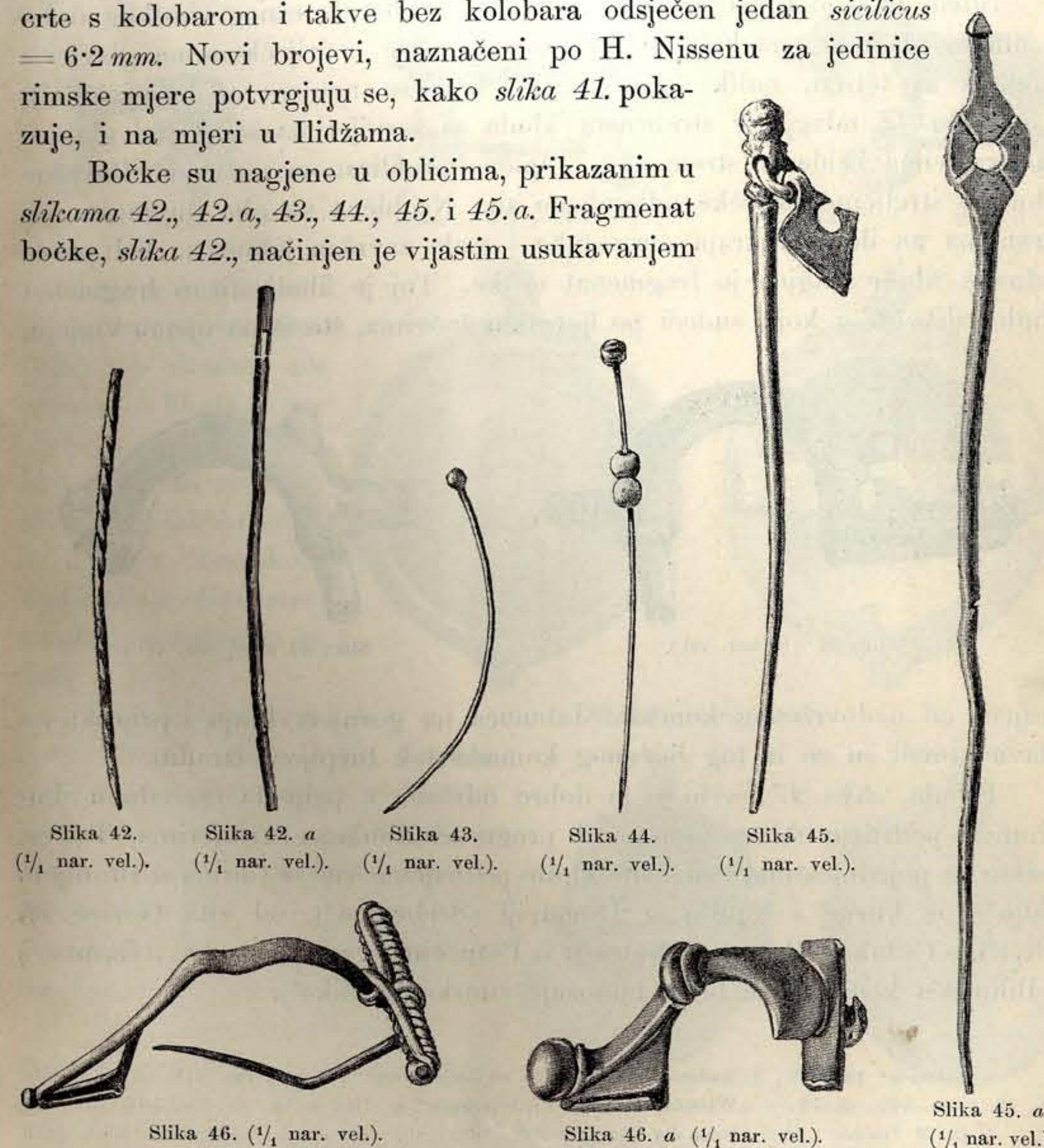
Slika 41. (1/1 nar. vel.).

suditi, da je ta mjera bila udešena, da se može složiti i da je u onoj jami bio utaknut zglavak za okretanje. Mjera je previnuta. *Slika 41.* prikazuje ju radi ispoređivanja s jedinicama rimske mjere u pruženom obliku. Različito od mjera, nađenih u Pompejima[1]), gdje je rimska stopa (jednaka 12 uncija po uncijalnom dijeljenju ili jednaka 16 digita po tehničkom dijeljenju) na jednoj strani tačkama podijeljena na 12 uncija, a na dônjem

[1]) Overbeck: „Pompeji", str. 460.

bridu na 16 digita, ima ova mjera samo uncijalnu podijelu, dok se niže dijeljenje po tehničkoj mjeri samo indirektno može razabrati. Dvjema djelomičnim crtama, koje skroz prolaze te se udubljenim kolobarom osobito ističu, isto tako dvjema u svu duž povučenim crtama bez kolobara markira se pô uncije (semuncia = 12·3 *mm*[1]), dok je odjelom izmeđju djelomične crte s kolobarom i takve bez kolobara odsječen jedan *sicilicus* = 6·2 *mm.* Novi brojevi, naznačeni po H. Nissenu za jedinice rimske mjere potvrgjuju se, kako *slika 41.* pokazuje, i na mjeri u Ilidžama.

Bočke su nagjene u oblicima, prikazanim u *slikama 42., 42. a, 43., 44., 45.* i *45. a.* Fragmenat bočke, *slika 42.,* načinjen je vijastim usukavanjem

Slika 42. (1/1 nar. vel.). Slika 42. *a* (1/1 nar. vel.). Slika 43. (1/1 nar. vel.). Slika 44. (1/1 nar. vel.). Slika 45. (1/1 nar. vel.). Slika 45. *a* (1/1 nar. vel.). Slika 46. (1/1 nar. vel.). Slika 46. *a* (1/1 nar. vel.).

broncane žice. *Slika 42. a* je na dva komada prelomljena šivaća igla. Na bočku s okruglom glavicom, *sl. 44.,* nataknuto je dvostruko modro stakleno zrno.

Bočka, *slika 45.,* ima u probušenoj ušici kolutić s privješenom, srcolikom plojkom.

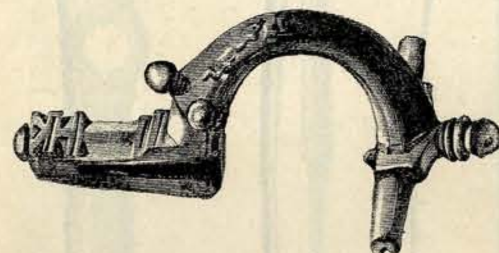
[1]) Heinrich Nissen: „Griechische und römische Metrologie" 1886.

Bočka, *slika 45. a* gore je raširena u plojku sa četiri uresne crtice i ima okruglu rupicu, valjda takogjer odregjenu za kakav privjesak.

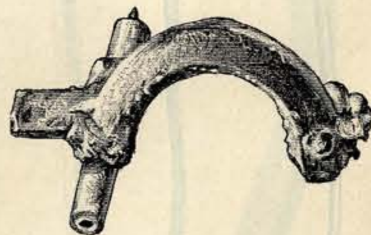
Megju fibulama je *slika 46.* najstarija vrsta jedne strelaste fibule iz kasnog la-tenskog doba s uskom, ravnom stremenkom, oko vrata joj je namotana gornja tetiva, a završna mala jabučica je neobičnog oblika.

Slika 46. a je tipična strelasta špiralna fibula iz ranog rimskog doba s punom plojkom, uz koju je pričvršćen jezičac, s prijećkom na glavici i kukama za tetivu, nalik na više njih, koje su nagjene u Jezerinama[1]).

Slika 47. mlagja je streličasta fibula sa šarnijerima sa po tri glavice na krajevima bridaste stremenke i tipično profiliranom nožicom. Završne jabučice streličine prijećke odlomljene su. Neobična su oba dugmešca po stranama na dônjem kraju stremenke i mala završna jabučica. Od posve jednake fibule nagjen je fragmenat noške. Toj je fibuli sličan fragmenat fibule, *slika 47. a* koji, sudeći po ljevenim švovima, što se na njemu vigjaju,

Slika 47. (1/1 nar. vel.).

Slika 47. *a* (1/1 nar. vel.).

potječe od nedovršenog komada. Jabučica na gornjem kraju i prijećka na glavici imali su se iz tog ljevenog komada tek turpijom izraditi.

Fibula, *slika 47. b* vrlo se je dobro održala, a pripada razredu u okupiranom području obilato zastupanih pregnutih fibula sa šarnijerima. Takve, makar u pojedinostima i različite fibule poznajemo već iz Čerina u Brotnjem polju[2]), iz kurije i toplica u Domaviji (Srebrnica[3]), od rita Gorice na Plivi[4]), iz Čitluka (Glasinac[5]), Stóca[6]), iz Potpećina, gromila br. IX. (Glasinac[7]) i Bilimišća kod Zenice blizu tamošnje rimske bazilike[8]).

---

1) „Glasnik“ 1893., V., 2. Radimský: „Nekropola na Jezerinama“, str. 297., tab. XIV., sl. 5, 6., 10., 12., 13. i tab. XV., sl. 73. — „Wissenschaftliche Mittheilungen“, sv. III., sl. 41., 43., 73, 101., 104, 374.

2) Dr. M. Hörnes: „Alterthümer der Hercegovina“, Sitzungsberichte der k. Academie in Wien 1880. Sv. XCVII., str. 531, sl. 9.

3) „Glasnik“ 1891., 1. sv. V. Radimský: „Domavija“, str. 17., sl. 32. — „Glasnik“ 1892., 2. sv. V. Radimský: „Domavija“, str. 11., sl 10.

4) „Glasnik“ 1893., 3. sv. V. Radimský: „Arheološke crtice“, str. 482., sl. 4.

5) „Glasnik“ 1892., 4. sv. F. Fiala: „Glasinac“, str. 403., sl. 19.

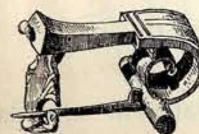
6) „Glasnik“ 1893., 3. sv. F. Fiala: „Prinesci rimskoj arheologiji“, str. 516., tab. III., sl. 9.

7) „Glasnik“ 1893., 4. sv. F. Fiala: „Glasinac“, str. 753., sl. 67.

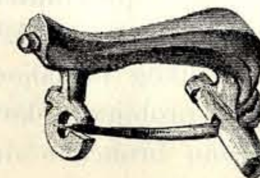
8) „Glasnik“ 1893., 4. sv. Dr. Ć. Truhelka: „Iskopine u dolini Lašve god. 1893.“, str. 686., sl. 3.

Na našem komadu valja istaknuti završnu jabučicu, špiralni zavojak stremenke iznad glavice, oblik i ukras nožice s polukružnom plojkom pred njom kao sastojcima.

Jednostavnija je i posve običajnom tipu pregnute fibule slična *slika 47. c* s malom polukružnom plojkom na glavici, ali opet ponešto zasebnim načinom

Slika 47. *b* (2/3 nar. vel.).

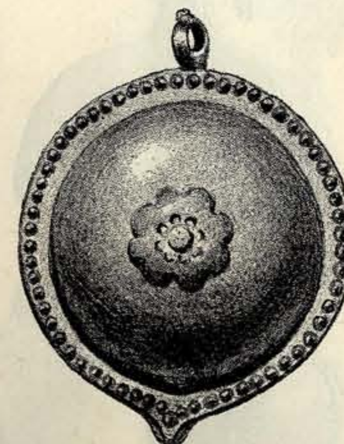

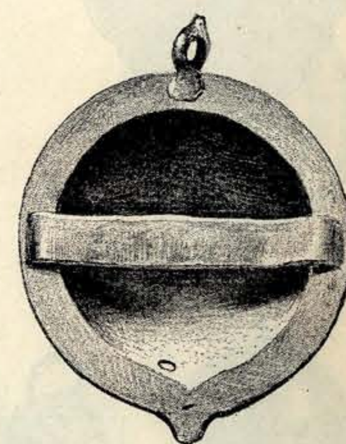
Slika 47. *c* (1/1 nar. vel.).

Slika 47. *d* (1/1 nar. vel.).

upriličenom nožicom. Spomena je vrijedna štilistička sličnost tih pregnutih fibula (u pogledu nožice naročito kod prve) sa životinjskom (konjskom) *slika 47. d.* Na konjskom tijelu, koje čini stremenku, natuknuta je uzda i kolan.

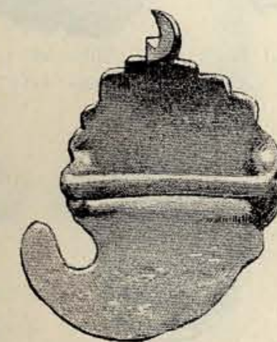

Slika 48. (1/1 nar. vel.).

Dok se obje pregnute fibule ističu vrlo lijepom patinom, ima životinjska fibula *47. d* sivozelenu prevlaku, po kojoj se može suditi o drugojačije sastavljenom broncu.

Nabrojićemo sada nekoliko ukrasnih predmeta od bronca:

Grbi slično dugme sa zrncima duž okrajka, rozeta u sredini, ušica na tjemenu i jezičac odzada *(slika 48.)*. Mala okrugla rupa dolje bez sumnje je pogrješka u ljevanju.

Slika 48. *a* (1/1 nar. vel.).

Plohast ukras na oblik lista s previnutom vršikom takogjer s ušicom i jezičcem *(slika 48. a)*.

Srcolik tanak prevjesak s peltastim izrezima i kukom (dosta običan oblik, *slika 48. b)*.

Probijen ukras s kukom *(slika 49.)*. Probijen listu sličan privjesak s ušicom *(slika 50.)*. Odzada su dva mala kalema, za koje je, — što sudimo

po rgji, kojoj se sačuvao trag, — bila pričvršćena slična stremenka, kao odzada u *slici 48*.

Grbasto dugme s ušicom, odzada jezičac, duž okrajka zrnca. U sredini rozeta i radijalni traci od sitnih zrnaca (*slika 51.*), veoma slično *slici 48*.

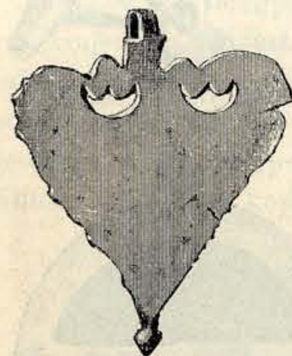
Ukrašen privjesak sa dvije ušice (*slika 51. a*).

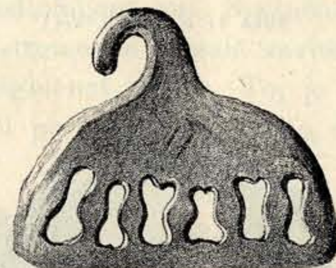
Ispupčen ukras na oblik lista s previnutom vršikom, zrncima duž okrajka i rozetom u sredini, fragmenat (*slika 52.*).

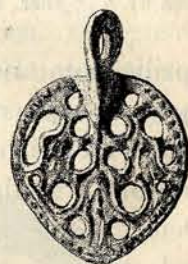
Polovica (otražnja strana) srcolikog medaljona (*slika 53.*).

Ulomak probijene okovice (*slika 54.*).

Pozlaćeno broncano dugme s jezičcem odzada,

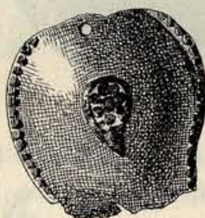

Slika 48. *b* (1/1 nar. vel.).

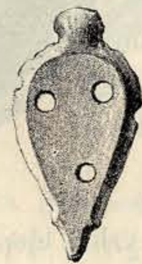

Slika 49. (1/1 nar. vel.).

Slika 50. (1/1 nar. vel.)

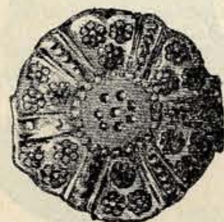

Slika 51. (1/1 nar. vel.).

Slika 51. *a* (1/1 nar. vel.).

Slika 52. (2/3 nar. vel.).

Slika 53. (1/1 nar. vel.).

Slika 54. (1/1 nar. vel.).

Slika 55. (1/1 nar. vel.).

Slika 56. (1/1 nar. vel.).

Slika 57. (1/1 nar. vel.).

Slika 58. (2/3 nar. vel.).

rozeta u sredini, zrncima na oblik radijalnih trakova i u poljima megju njima po tri male rozete (*slika 55.*).

Dugme s crtežima krsta, u poljima emalj, odzada dvije petlje (*slika 56.*).

Praporac s petljom, *slika 57*.

Ukrasna dugmeta s velikom gukastom glavom, kao *slika 58*. nagjena su razne veličine te su valjda služila za ukrašavanje drvenih sprava.

Probijena okovica sa remena sa četiri dugmeta na otražnjoj strani (*slika 59., 60.*).

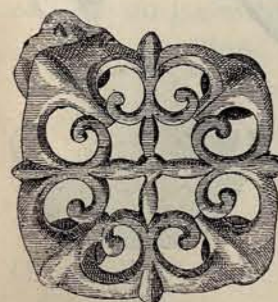
Toka sa dva dugmeta s traga (*slika 61.*).

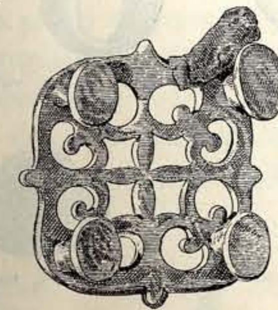
Okovica sa štiliziranom à-jour-prikazom delfina. Četiri zglavka po uglovima (*slika 62.*).

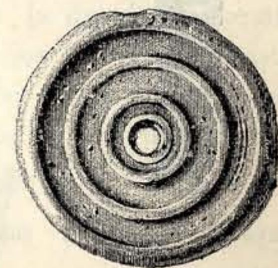
Od k o l u t i ć a bilježimo: kolutić sa brnjice četverouglastog presjeka i uzvrnutih krajeva s dugmetima (*slika 63.*), neizlizan od jezičca, pa za to valjda i neupotrebljavan.

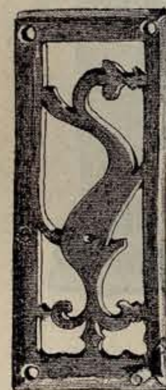
Zatvoren trakolik kolutić sa 4 *cm* premjera, možda dječija narukvica.

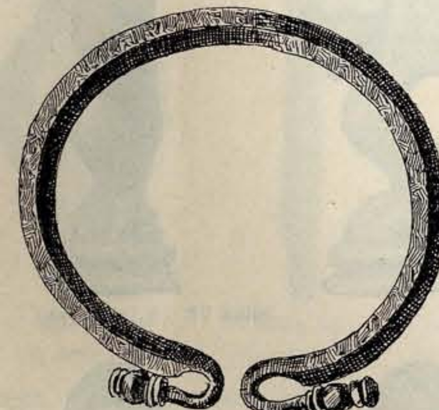
Prsten s malom plojkom (*slika 64.*).

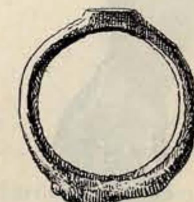

Slika 59. (1/1 nar. vel.).

Slika 60. (1/1 nar. vel.).

Slika 61. (1/1 nar. vel.).

Slika 62. (1/1 nar. vel.).

Slika 63. (1/1 nar. vel.).

Slika 64. (1/1 nar. vel.).

Nekoliko posve glatkih, zatvorenih prstena.

Naušnjak s okrajkom, ukrašenim na oblik bobica. Isto takav s drugim ukrasom; isto takav od dvostruke žice.

Pet neuriješenih naušnjaka.

Šuplje kaplje u filigranskom okviru od žice i s ušicom, možda od naušnjaka. Bikonički šuplji prevjesak u filigranskom okviru i s petljom, isto tako.

Namotak od špiralne žice, valjda iz predrimskog doba (*slika 65.*).

Fragmenat nekog nakita, koji se ne može odrediti.

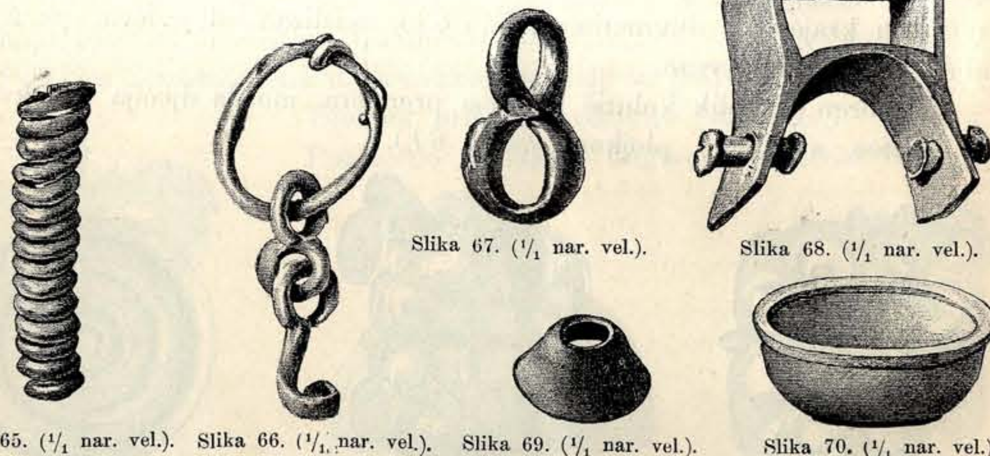
Prsten od žice s privjeskom, valjda imitacija nekoga ključa (*slika 66.*).

Karika nalik na brojku 8 *(slika 67.).*

Neodregjen nekakav broncani predmet *(slika 68.)* s pravokutnom rupom, udešenom da se u nju može zataknuti drugi neki predmet, s dva broncana zglavka; možda od nekake sprave sa stativom.

Dugme (Zwinge) s rupom *(slika 69.).*

Zdjelici sličan komad *(slika 70.).*

Slika 67. (1/1 nar. vel.). Slika 68. (1/1 nar. vel.).

Slika 65. (1/1 nar. vel.). Slika 66. (1/1 nar. vel.). Slika 69. (1/1 nar. vel.). Slika 70. (1/1 nar. vel.).

Slika 72. (1/2 nar. vel.).

Slika 71. (1/1 nar. vel.).

Slika 73. (1/2 nar. vel.).

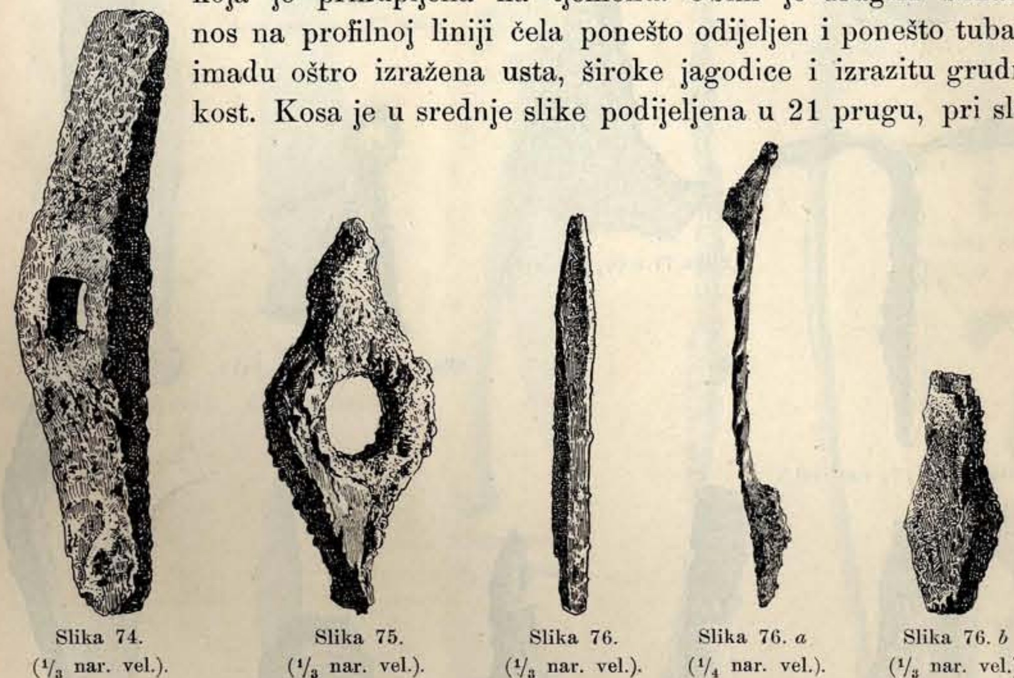
Sito s drškom *(slika 71.).*

Najzanimljivijim broncima iz Ilidža pripadaju tri noge neke sprave, lavske noge s lavskim glavama *(slika 72.)* i tri ljudska poprsja, valjda s iste tronožaste sprave *(slika 73.).* Tih šest komada ležahu u zgradi,

označenoj kao hrpa I. *(slika 4.)* blizu jedan do drugoga, a nedaleko od mozajičkog poda, označenog sa *a.*

Lavje su noge do neznatnih različica sasvim jednake izmegju sebe. Imaju profilirane, okrugle osnove sa 35 *mm* u premjeru, a visoke su 84 *mm;* gornji je pravokutni dio (20 *mm* : 25 *mm*) šupalj; rupa je gore 10 *mm*: 16 *mm* velika, te zalazi u nejednaku dubljinu gotovo na oblik piramide.

Ljudska su poprsja postavljena na pravokutnim osnovama od 17 *mm*: 19 *mm,* koje su sasvim analogno, kao i gornji dio nogu, šuplje ljevene, te su u svemu 80 *mm* visoke. Poprsje, *slika 73.* na lijevo, ima posve pràv, šiljat nos, kojim se nastavlja linija, povučena od čela, slabo naznačena usta, šiljatu jagodicu, glatka prsa i umjetnu frizuru, sastavljenu od 20 pruga, koja je prikupljena na tjemenu. Obim je drugim slikama nos na profilnoj liniji čela ponešto odijeljen i ponešto tubast, imadu oštro izražena usta, široke jagodice i izrazitu grudnu kost. Kosa je u srednje slike podijeljena u 21 prugu, pri slici

Slika 74. (1/3 nar. vel.). Slika 75. (1/3 nar. vel.). Slika 76. (1/3 nar. vel.). Slika 76. *a* (1/4 nar. vel.). Slika 76. *b* (1/3 nar. vel.).

na desno u 19 pruga. Na tjemenu imaju obje slike izrezano plosnato mjesto polukruglastih okrajaka. Razlike u izvagjanju tumače se nejednakom izradom ljevenih komada, koji su izašli iz jednog kaluřa.

Svako od ta tri poprsja imalo je odzada stremen od 9 : 11 *mm,* kome je horizontalna ruka s polja 30 *mm* duga a vertikalna ruka s polja 24 *mm* visoka. Bridovi su stremena u slici s lijeva vrlo jasno, u desne slike nikako zaobljeni. U srednje je slike stremen odlomljen.

Željeznog pribora održalo se je poviše.

Željezni dvostruki kladivci *slika 74.* i *75.* biće da su služili u zidarskom zanatu (kao klesarsko orugje), *slika 76.* kao vitilj ili dlijeto, *slika 76. a,* kome je držak usukan poput vijka, kao kalufno orugje (?), *slika 76. b,* kao oputa (?).

Orugje s otvorenim tulcem, fragmenat *slika 77.*, i oštrica s kukastim drškom, *slika 77. a* ne mogu se lako označiti odregjenim imenima.

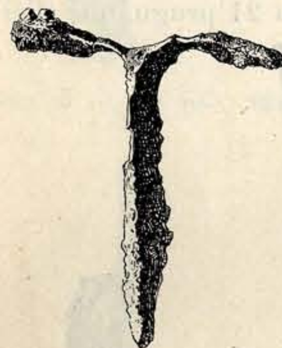
Predmet *slika 78.* je željezna kuka za vješanje; *slika 78. a* i *78. b* (oba nagjena kod banje) može biti da su bile jednostavne kuke za haljine.

Slika 77. (1/3 nar. vel.).

Slika 77. a (2/3 nar. vel.),

Slika 78. (1/3 nar. vel.).

Slika 78. a (1/3 nar. vel.).

Slika 78. b (1/3 nar. vel.).

Slika 79. (1/1 nar. vel.).

Slika 79. a (1/3 nar. vel.).

Slika 80. (1/2 nar. vel.).

Slika 81. (1/2 nar. vel.).

Slika 81. a (1/2 nar. vel.).

Željezni noževi, prikazani u *slici 79.* i *79. a* imaju dug jezičac za držak, isto tako *slika 80.*, kome su se koštane, sa tri broncana zglavka pričvršćene korice još očuvale. *Slika 81.* prikazuje broncan kolutić na kuki neke željezne sprave, *slika 81. a* koštani cilindrički držak od noža s broncanim kolutom.

Slike 82., *83.*, *84.*, *85.* i *86.* jesu željezne oštrice od kustura, na *slici 86.* vigja se još koštani držak, kao i broncani zglavak, kojim je pričvršćen, i koji je ujedno služio kao osovina, oko koje se je oštrica okretala pri otvaranju i zaklapanju. Oštrice od noževa, *slike 83.* i *85.*, imaju kolutić, za koji je nož valjda visio o pojasu.

Željezni se je svrdao, *slika 87.*, tako dobro održao i tako se malo razlikuje od svrdlova, koji nam danas u kući služe, da se slobodno može

Slika 82. (1/1 nar. vel.).

Slika 83. (2/3 nar. vel.).

Slika 86. (1/1 nar. vel.).

Slika 87. (4/9 nar. vel.).

Slika 84. (4/9 nar. vel.).

Slika 85. (4/9 nar. vel.).

Slika 88. (1/4 nar. vel.).

Slika 88. a (1/4 nar. vel.).

Slika 89. (1/3 nar. vel.).

sumnjati, da li potječe iz rimskog doba, ma da bi to slijedilo po onome mjestu, na kome je nagjen.

Slika 88. željezni je šilj, kome se ne može odrediti svrha.

Slika 88. a je igla, duga 35 *cm.*

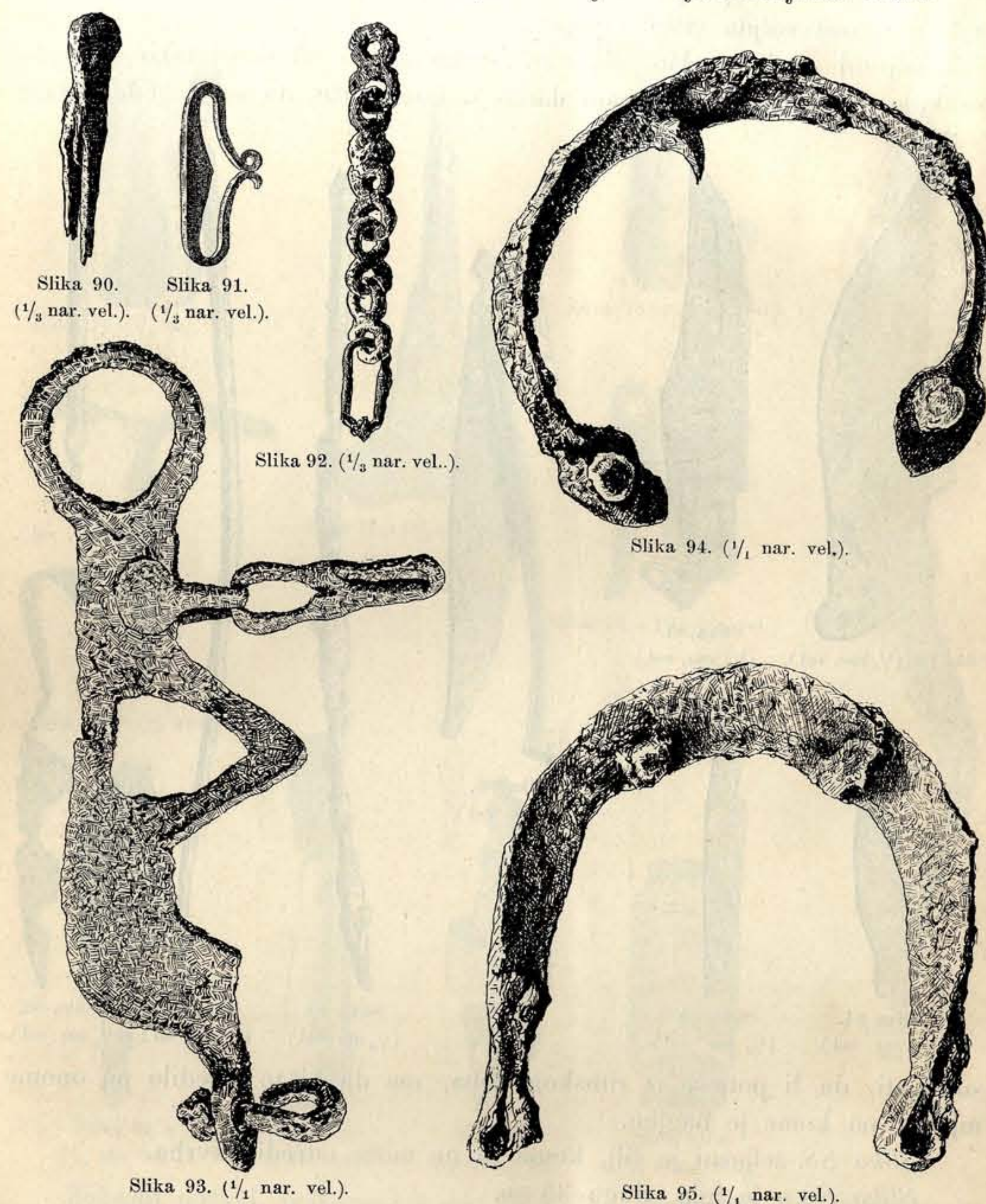
Slika 89. željezne su nožice na pero, kako se od la-tenskog doba nahode u varvarskim zemljama, a i danas se još mnogo upotrebljuju. Slične su rimske nožice već više puta nagjene, tako u Bosni kod Putičeva[1]).

[1]) „Glasnik“ 1893., sv. 4. Dr. Ć. Truhelka: „Iskopine u dolini Lašve,“ 1893., str. 693., tab. I., sl. 3.

Slika 90. je rgjom vrlo oštećen šestar, *slika 91.* kresalo.

Karika, *slika 92.*, ima pet dvostrukih članaka i jedan jednostavni članak.

Slika 93. ne može se odrediti, možda je okrajak konjskih žvala.

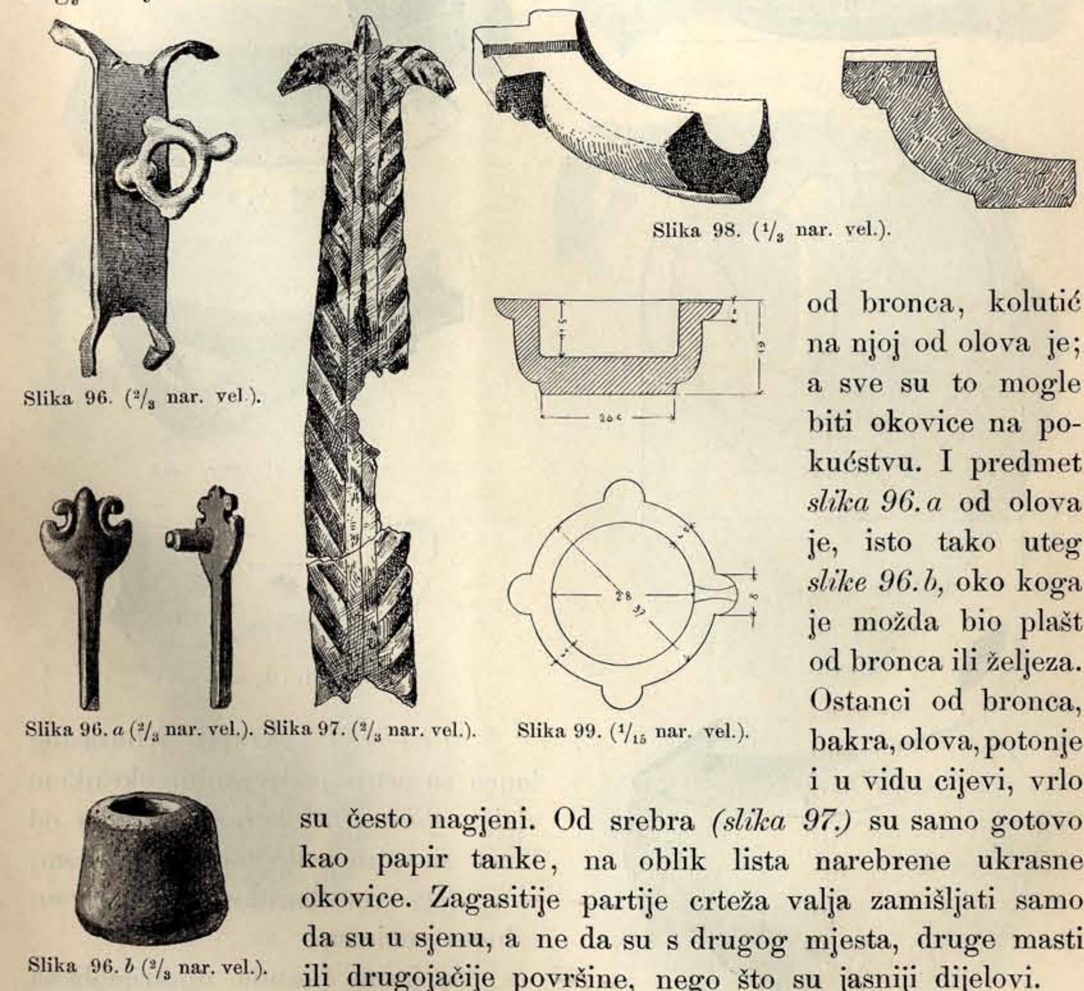
Slika 90. (1/3 nar. vel.). Slika 91. (1/3 nar. vel.). Slika 92. (1/3 nar. vel.). Slika 94. (1/1 nar. vel.). Slika 93. (1/1 nar. vel.). Slika 95. (1/1 nar. vel.).

Slike 94. i *95.* dvoje su potkove, kakve su već više puta nagjene. Na njima se vigja više rupica za klince, na krajevima zagibi; da li potječu iz rimskog doba, to se ne može odrediti.

Slične su potkove uz rimske gragjevne ostanke često i drugdje nagjene, tako na Salburgu kod Homburga[1]), ali se mora sumnjati, da li su Rimljani običavali potkivati konje.

Potkovanje konja u Rimljana literarno doduše nije zasvjedočeno, ali je u kasnije carsko doba po množini nahogjaja i po slikama vrlo običajno za mazge, mule i male konje. Naročito je u mnogo prilika utvrgjeno za sjeverne pokrajine rimske države (Schanffhausen u „Rhein. Jahrb.“ LXXXIV., Bonn 1887., str. 28.).

P r e d m e t a o d d r u g i h k o v o v a, kojima djelomice još treba analiza, nagjena je množina, većinom u ulomcima. Tako plojka *slika 96.* sastoji od bronca, kolutić na njoj od olova je; a sve su to mogle biti okovice na pokućstvu. I predmet *slika 96. a* od olova je, isto tako uteg *slike 96. b*, oko koga je možda bio plašt od bronca ili željeza. Ostanci od bronca, bakra, olova, potonje i u vidu cijevi, vrlo su često nagjeni. Od srebra *(slika 97.)* su samo gotovo kao papir tanke, na oblik lista narebrene ukrasne okovice. Zagasitije partije crteža valja zamišljati samo da su u sjenu, a ne da su s drugog mjesta, druge masti ili drugojačije površine, nego što su jasniji dijelovi.

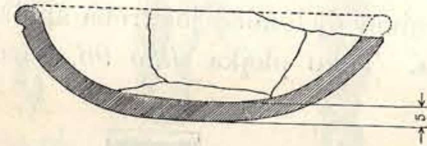
Slika 96. (2/3 nar. vel.). Slika 98. (1/3 nar. vel.). Slika 96. a (2/3 nar. vel.). Slika 97. (2/3 nar. vel.). Slika 99. (1/15 nar. vel.). Slika 96. b (2/3 nar. vel.).

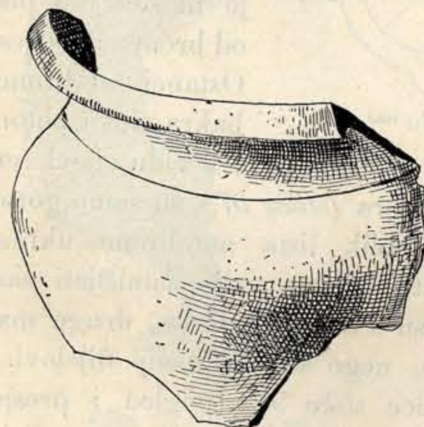
Od kamena je fragmenat jedne zdjelice *slika 98.* (pogled i presjek) sa žljebićem, vrlo čisto ragjen (bijel vapnenac); onda *slika 99.*, zdjelica sa 28 *cm* nutarnjeg premjera i $11^1/_2$ *cm* nutarnje dubljine sa četiri ušice,

[1]) Dr. L. Lindenschmidt: „Die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit“, sv. IV., tab. 28.

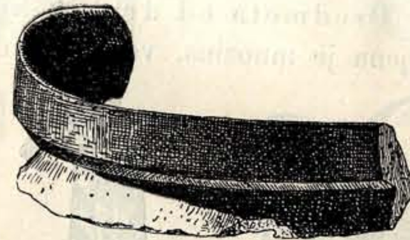
od kojih jedna služi kao žljebić za izljevanje. Nagjene su i rbine velike, takogjer vrlo dobro ragjene zdjelice od vapnene breccije (profil i gornji pogled, *slika 100.).* Gornji joj je premjer 75 *cm,* nutarnja dubljina 17 *cm,* debljina bokova 5 *cm.*

Velika je množina fragmenata raznog pribora, većinom posuda od žežene ilovače. Svekoliko je sugje gragjeno na točilo, različito profilirano i crno, ili žarko i crveno. Crnih fragmenata ima manje. Ovdje ćemo iznijeti ove probe:

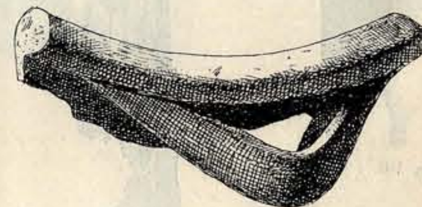

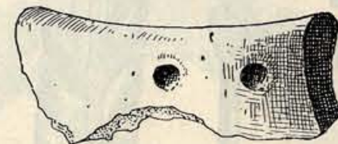
Slika 100. ($^1/_{15}$ nar. vel.).

Slika 102. ($^1/_2$ nar. vel.).

Slika 103. ($^1/_2$ nar. vel.).

Slika 104. ($^1/_2$ nar. vel.).

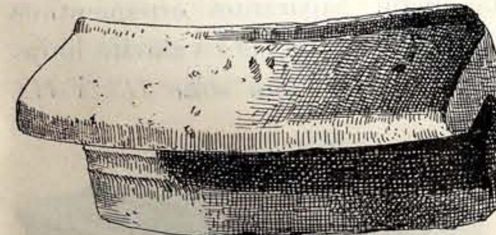
Slika 101. ($^1/_2$ nar. vel.).

Slika 101. okrajak trbušastog lonca sa oštro podrezanim okrajkom zjala; *slika 102.* komad okrajka od lonca sa oštro podrezanim okrajkom; *slika 103.* gužvast okrajak s horizontalnom ručicom.

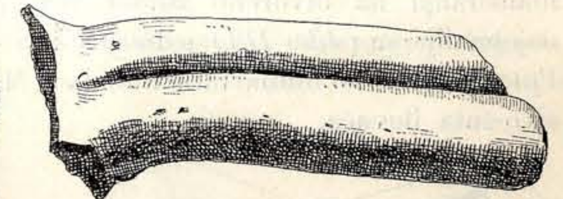
Za jasne posude upotrijebljena ilovača vrlo je dobro obragjena, kadšto baš izvrsna i većinom vrlo dobro pečena. Po masti su ili otvoreno žute, žućkasto crvene, otvoreno ili zagasito crvene. Na tim se posudama često vigjaju zaparani ili naslikani ukrasi (zagasito na otvorenijem temelju).

Slika 104. okrajak neke posude, sivo žut sa dvije rupe (za vješanje). *Slika 105.* fragmenat zdjele izbočenog okrajka. *Slika 106.* ručica od amfore, od dvije cilindričke šipke, rumena. *Slika 107.* rbina od vrča sa dvije ručice, od žarke, slabo pečene ilovače.

Slika 108. rbina od slične, manje, otvoreno žute posude. *Slika 108. a* lonac sa tri ručice, visok 14 *cm,* $5^1/_2$ *cm* široko dno, $8^1/_2$ *cm* široko zjalo, slabo pečen, žućkasto-bijel s tragovima mrkog, po zonama poredanog ornamenta.

Slika 105. ($^1/_2$ nar. vel.).

Slika 106. ($^1/_2$ nar. vel.).

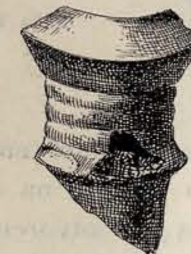
Slika 107. ($^1/_4$ (nar. vel.).

Slikn 108. *a* ($^1/_2$ nar. vel.)

Slika 108. ($^1/_2$ nar. vel.).

Slika 109. ($^1/_2$ n. v.).

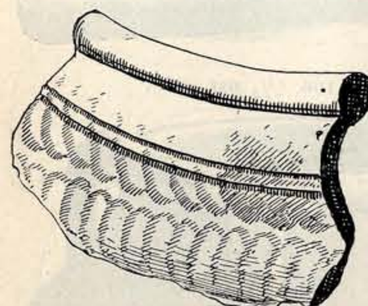

Slika 110. ($^1/_2$ nar. vel.).

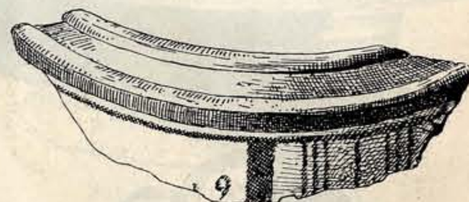
Slika 109. grlić boce od žućkaste ilovače, sa žućkastim kalajem (možda ne potječe iz rimskog doba).

Slika 110. fragmenat okrajka od otvoreno žute ilovače s ostancima rgjastog kolobara, kojim je bio optočen.

Slika 111. rbina od zdjelice sa crvenom, ponešto sjajnom slikarijom na otvoreno žutom temelju. Na toj se slikariji vidi, svagdje pri početku gdje se povuklo kistom, sasvim bujno rumenilo, koje prama najbližem, kistom povučenom traku pomalo prelazi u žuto, koje je samo nešto zagasitije od temelja. Taj se način šara najčešće nahodi u Ilidžama po žutim posudama. Često se nalazi i onakav šar, kakav se vidi na okrajku *slike 112.*, bez niansiranja na otvoreno žutom temelju. Megju zaparanim ornamentima najobičnije su *(slika 113.)* jednostruke i višestruke *(slika 114.)* valovite linije. Potonje su više milimetara duboke. Materijal je rbinama *slike 113.* i *114.* sivo-žuta ilovača.

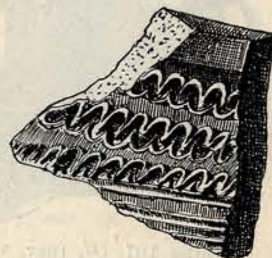
Slika 111. (¹/₂ nar. vel.).

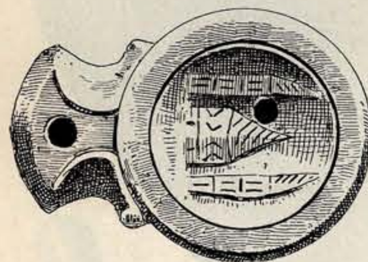
Slika 112. (¹/₂ nar. vel.).

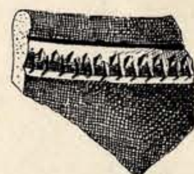

Slika 113. (¹/₂ nar. vel.).

Slika 114. (¹/₂ nar. vel.).

Slika 115. (¹/₂ nar. vel.).

Slika 116. (¹/₂ nar. vel.).

Slika 117. (²/₃ nar. vel.).

Od mnogih rbina sa tamno-crvenom pastom prikazuje *slika 115.* jedan eksemplar s nazubljenim trakom na okrajku.

Slika 116. Svjetiljka od otvoreno žute ilovače, s tragovima crvene masti. Na dnu se samo vidi pet okruglih udubina.

Slika 117. potrto dno svjetiljke od žuto-crvene ilovače s natpisom:

C. Des[si]

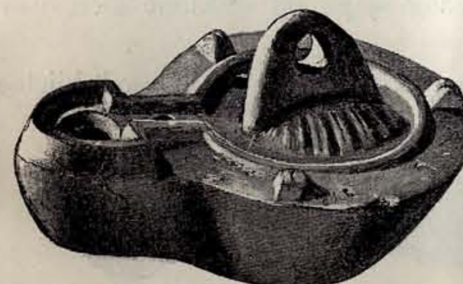
Pečat je iz Busovače[1]) već poznat.

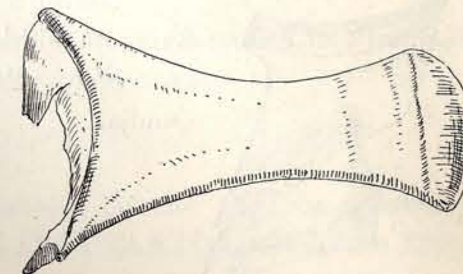
[1]) „Glasnik" 1894., VI., 1. Fr. Fiala: „Rimski nahogjaji", str. 96., sl. 3.

Slika 118. svjetiljka s ušicom (za vješanje) od crvene ilovače, 12¹/₂ *cm* duga, ima dvije 6 *mm* široke rupe za naljevanje ulja, a blizu 13 *mm* široke rupe za fitilj, još jednu 4 *mm* široku rupicu za reguliranje fitilja. Rupa za fitilj garava je od upotrebljavanja. Na dnu ima natpis VIBIANI (Vibiani, isp. C. I. L. III. 3215_{17} i 10184_{6}). *Slika 118. a* rbina od svjetiljke od crvene ilovače; od toga oblika nagjeno je u Ilidžama više fragmenata.

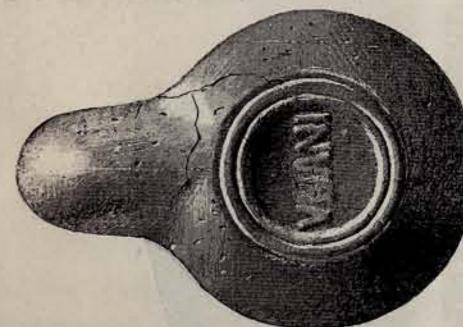
Ostanci staklarije vrlo su razne vrste.

Rbine od sugja ili su bez boje, ili bijele, zelene, otvoreno ili zagasito modre, providne ili potamnjele (opak) i često ljevene od stakla, poput

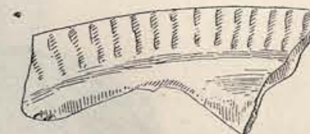

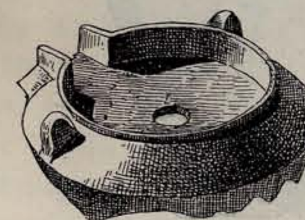
Slika 119. (¹/₂ nar. vel.).

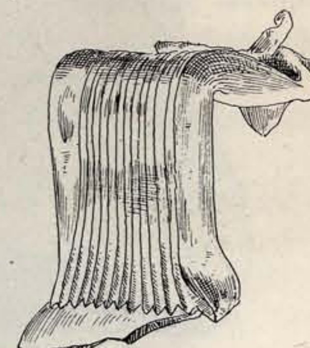
Slika 118. (¹/₂ nar. vel.).

Slika 120. (¹/₂ nar. vel.).

Slika 118. *a* (¹/₂ nar. vel.).

Slika 121. (¹/₂ nar. vel.).

hartije tanka; uresi ili su izbrušeni, ili u emaljnoj tehnici izragjeni. Od množine ostanaka samo ćemo navesti ove:

Slika 119. ručica neke posude, na oblik drška, maslinasto zelena, s izbrušenim, hrapavim poprečnim trakovima, da se mogu bolje prihvatiti.

Slika 120. 2 *mm* debeo fragmenat plitke, otvoreno zelene posude s izbrušenim, radijalnim ukrasom.

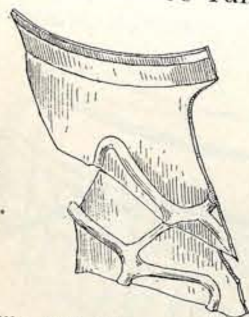
Slika 121. tamno-zelena trakolika ručica od boce s ljevenim prugama po dužini. Rbine takih flaša ponovno su se našle.

Slika 122. fragmenat gotovo bijele, 1 *mm* do 1$^1/_2$ *mm* debele staklene posude, s uresom ljevenim na relijef.

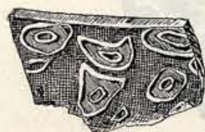
Slika 123. fragmenat millefiori-posude. Temelj je rumen kao breskvin cvijet; polja su zlatno-žuto okvirena (okviri zahvataju do preko polovice u temeljnu pastu). Polja su mjedenkasto zelena, središnja su polja sada zbog kemičkih promjena zagasitija; po tragovima, koji su se još sačuvali, bila su nekoć rumena.

Gmiza živog svilenog sjaja, od staklene žice, usukane na oblik špirale.

Slika 124. sivo-modra gmiza s prucima od bijelog emalja.

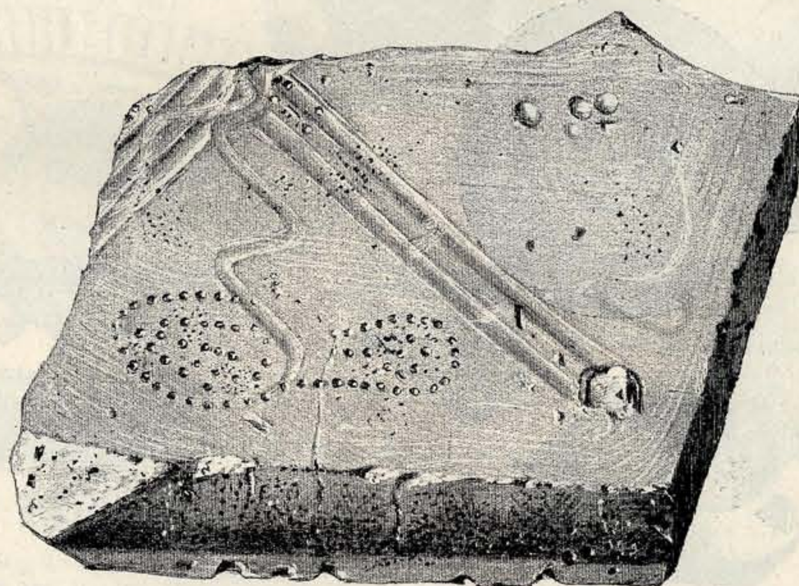
Slika 122. ($^1/_2$ nar. vel.).

Slika 123. ($^2/_3$ nar. vel.).

Slika 124. ($^1/_1$ nar. vel.).

Slika 125. ($^1/_5$ nar. vel.).

Već je gore rečeno, da su nagjeni i ulomci od staklenih ploča i klinci za mozajik.

Slika 125. prikazuje ulomak velike, 6$^1/_2$ *cm* debele pločaste cigle, s preciznim otiskom sandale, klincima potkovane. 22$^1/_4$ *cm* dugi, pri peti 5 *cm,* pri članku palca 7$^1/_4$ *cm* široki potplat sandale bio je uokolo običajnim načinom[1]) okovan množinom klinaca *(clavi caligares).*

[1]) L. Lindenschmidt: „Die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit". Sv. IV., tab. 37., sl. 10., 11.

Nagjena je množina ulomaka od kućica nekog morskog puža *(murex),* svinjskih zuba i životinjskih kosti. Nekoliko ljudskih lubanja izručeno je antropološkoj zbirci zemaljskog muzeja radi mjerenja.

Od rimskih novaca nagjena su 63 komada, od ovih 50 broncanih, devet od billona i četiri od srebra. Četiri još nijesu pobliže ispitana, ostali su spremljeni stranom gospodinu vladinom savjetniku, direktoru dru. Friedrichu Kenneru u Beču, stranom gospodinu dru. Karlu Patschu u Sarajevu. Pri tome se 13 komada broncanog novca, kojima je izlizano pismo, nijesu mogli odrediti; 46 komada moglo se je odrediti kako slijedi:

1 srebrni novac, Vespasian, Cohen 177.

1 broncani novac, 18 *mm* premjera, 2·86 *gr* težak, Trajan. Lice: poprsje carevo s lovorom vijencem, pravcem na desno i natpis:

IMPTRAIANOAVGGERDACPMTRPCOSVIPP

Pismo: Moneta, stojeći na lijevo, u pruženoj desnici vaga, u spuštenoj ljevici tobolac. Naokolo natpis: METALLIVLPIANIDELM *(Slika 126.)*

Slika 126. ($^1/_1$ nar. vel.).

Veoma rijedak rudarski novac, koji Cohen i u drugom izdanju svog velikog djela s opisima novaca od rimskih careva poznaje samo u jednom eksemplaru dvorske novčane zbirke Previšnje carske kuće u Beču, te ga cijeni na 30 franaka. O zemljopisnom položaju Metalle Ulpiane piše nam gospodin direktor Kenner:

„Da li je Metalla Ulpiana u Moeziji ili Daciji (Erdelj) bila, nije sasvim poznato, valjda je bila u ovom pošljednjem kraju, jer je nazvana po porodičnom imenu Trajanovom, a ovaj je osvojio Daciju. Čini se dakle, da je on rudokope preuzeo za carstvo, iznova uredio i bolje iscrpio, nego što su to umjeli domaći Dačani."

O vremenu, kada su ti rudokopi tako preuregjeni, izriče dr. Patsch svoje mnijenje kako slijedi:

„Trajan je bio šesti put konzul god. 112., on tu još nema počasnog pridjevka *Optimus,* koji je dobio tečajem godine 112.; isto tako nema pridjevka *Parthicus,* što ga je uzeo 116. Po tome pada taj novac na početak godine 112. poslije Hr."

2 broncana novca, Hadrijan, jedan nije baš pouzdan.

1 srebrni novac, Hadrian, Cohen 479.
2 broncana novca, Antoninus Pius, jedan iz vremena izmegju 140. i 145. poslije Hr.; drugi iz vremena 145. do 161. po Hr.
1 billonski novac, Antoninus Pius.
1 srebrni novac, Antoninus Pius, 140.—143. po Hr., Cohen 7.
1 broncani novac, Faustina starija, Cohen 33.
1 broncani novac, L. Verus.
2 broncana novca, Faustina (mlagja ?).
1 broncani novac, M. Aurel, iz god. 174. po Hr. *(Slika 127.)*.

Slika 127. (1/1 nar. vel.).

1 broncani novac, Mark Aurel.
1 broncani novac, Commodus kao caesar.
1 broncani novac, Commodus iz god. 182.
1 broncani novac, Commodus.
3 billonska novca, Septimius Severus.
1 broncani novac, Julia Domna.
1 srebrni novac, Caracalla, mladolik.
1 broncani novac, Alexander Severus, Cohen 248.
1 billonski novac, Alexander Severus, Cohen 109.
1 broncani novac, Maximus Maximini filius.
1 broncani novac, Gordian III. (?)
1 broncani novac, Gordian III. 242. po Hr., Cohen 297.
1 broncani novac, Decius. (?)
1 broncani novac, Gallus.
1 broncani novac, Valerianus junior. (?)
1 billonski novac, M. Julius Philippus, Cohen 133.
1 broncani novac, Gallienus.
1 broncani novac, Gallienus, Cohen 106.
1 billonski novac, Aurelian.
1 broncani novac, Probus.
1 broncani novac, Konstantin Veliki.
1 broncani novac, Licinianus Licinius, Cohen 75.
1 broncani novac, Crispus.
1 broncani novac, Constantius II. (?)

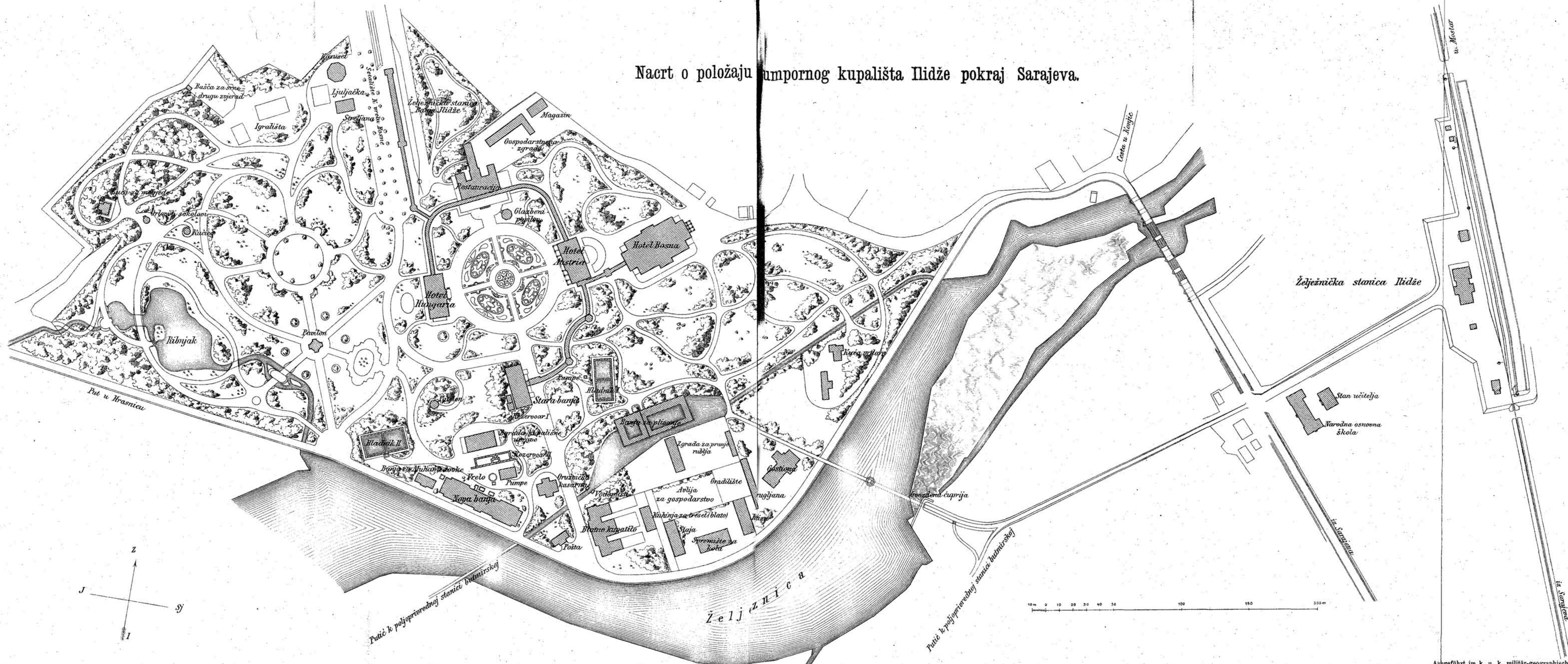
1 broncani novac, Constantius II., Cohen 227.
1 broncani novac, Constantius II., Cohen 279.
1 broncani novac, Constantius II., Cohen 242.
1 broncani novac, iskvareni Vota-dinar IV. vijeka.
1 broncani novac, Gratian.
1 broncani novac, Valens. (?)

Po tome je iz I. vijeka po Hr. samo jedan novac, iz II. i III. vijeka 17 i 18 komada, iz IV. vijeka 10 komada. Osim rimskih novaca nagjeno je još 45 drugih, većinom bakrenih novaca, i to turskih, mletačkih i austrijskih.

Prvo rimsko obitalište, sagragjeno u Ilidžama dopire valjda u I. vijek po Hr.; cvala je ta naseobina valjda u II. do IV. vijeka.

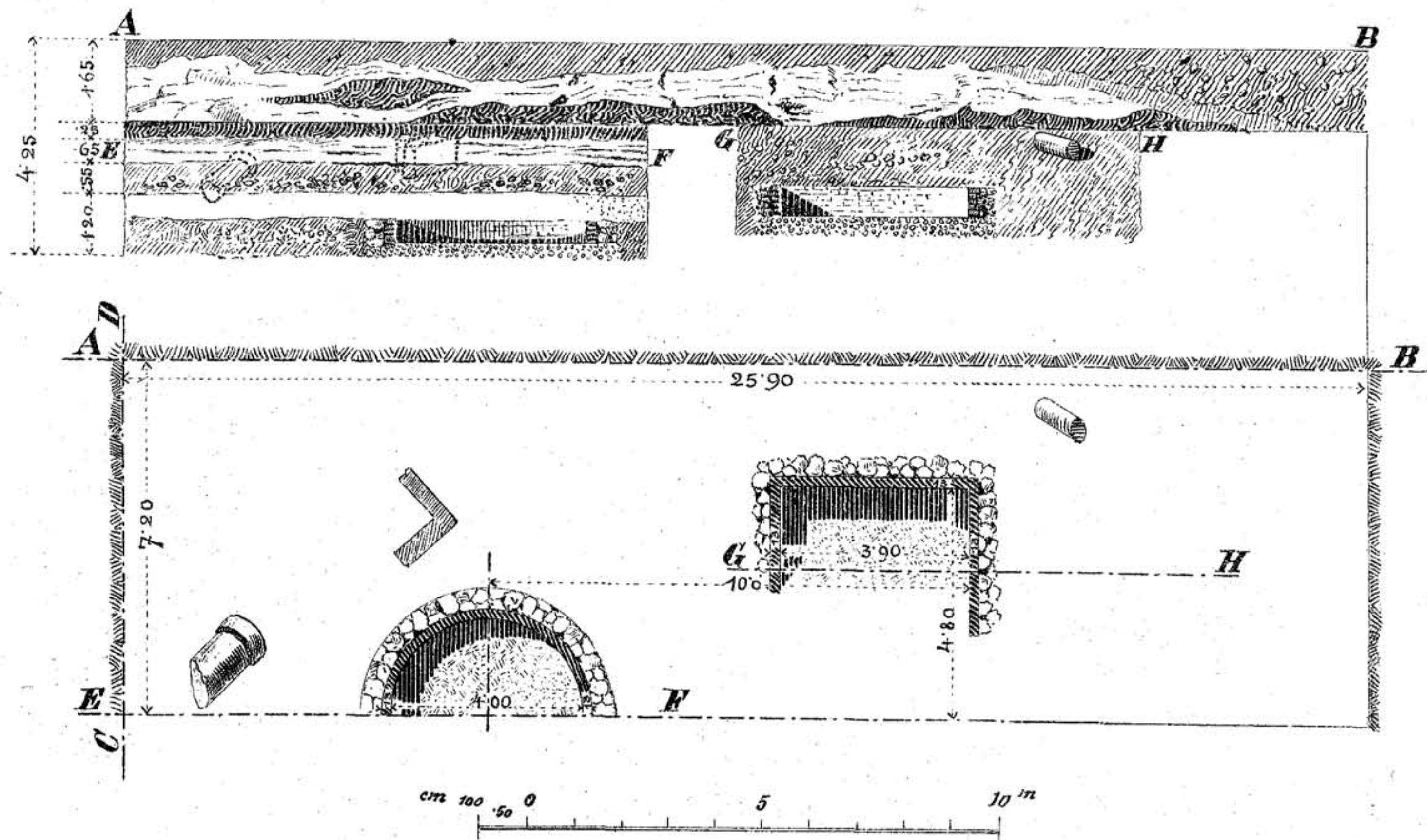
Da je ta naseobina po malo propadala, može se suditi po prikazanim u *8.a* i *8.b* manje vrijednim rekonštrukcijama mozajičkih podova.

Nacrt o položaju umpornog kupališta Ilidže pokraj Sarajeva.

Ausgeführt im k. u. k. militär-geographischen Institute.

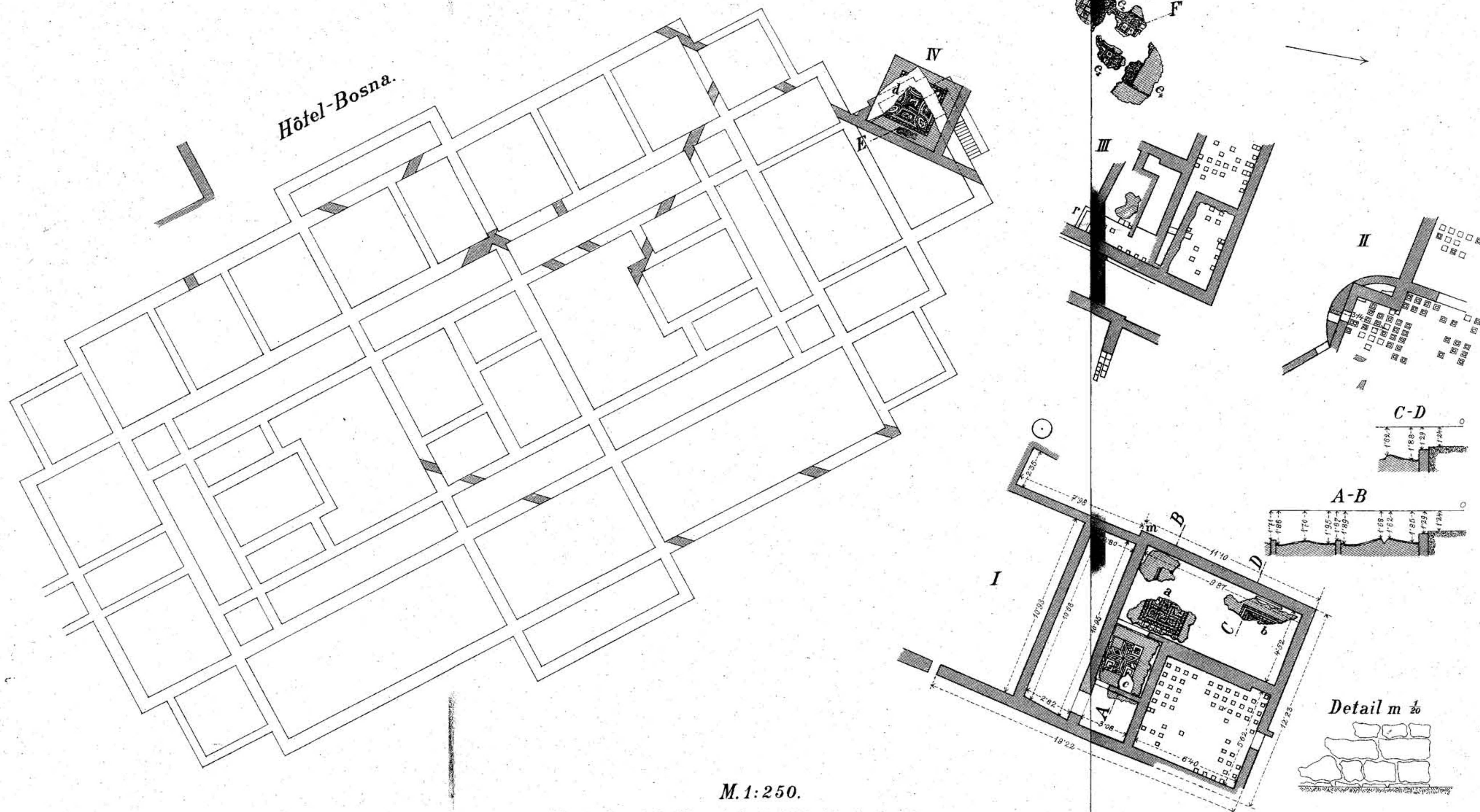
Slika 1.

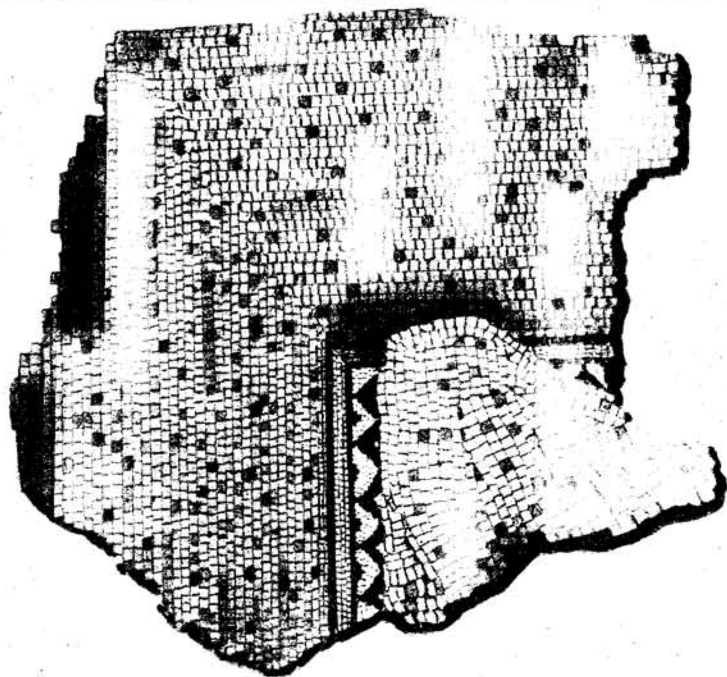
Slika 2. Ostanci rimskih gragjevina kraj novog vrela.

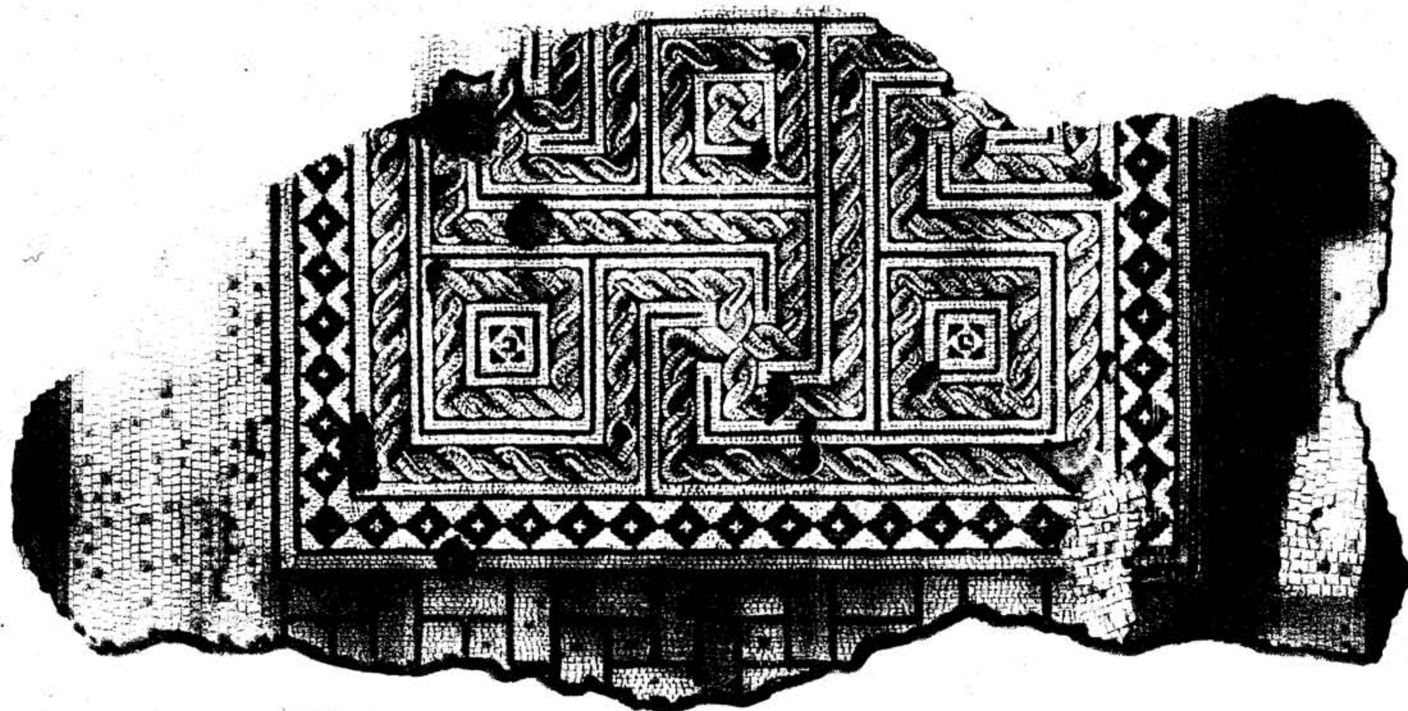
Tabla III.

Uz članak „Rimski gragjevni ostanci u Ilidžama kod Sarajeva“.

Slika 4. Ostanci rimskih gragjevina ispod i kraj hotela „Bosna“.

Slika 8 *a*. Mozajik u prostoriji *a* gragjevine I. ($^{1}/_{20}$ nar. vel.)

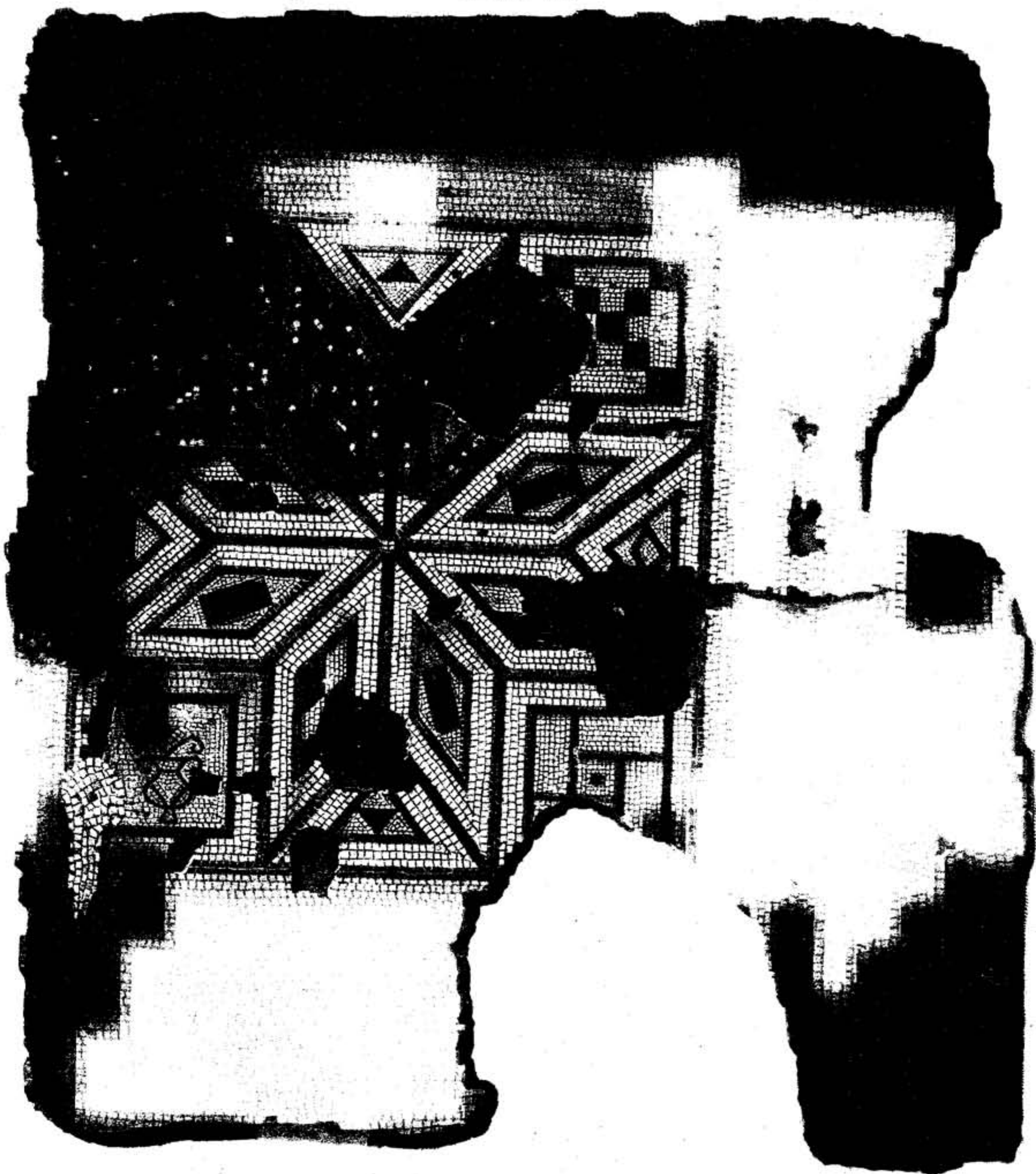
Tabla V.

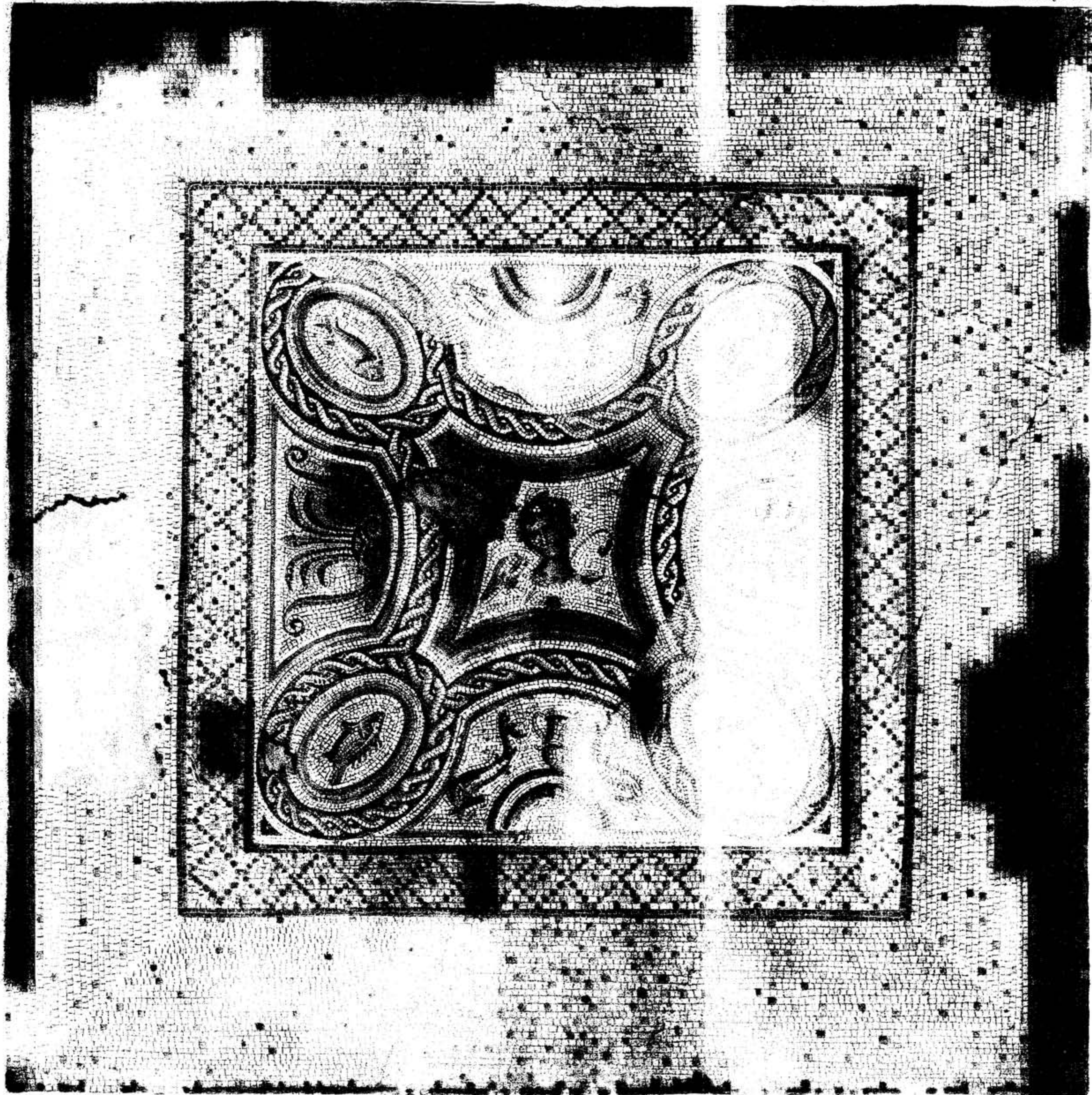
Slika 8 *b*. Mozajik u prostoriji *b* gragjevine I. ($^1/_{20}$ nar. vel.)

Uz članak „Rimski gragjevni ostanci u Ilidžama kod Sarajeva“.

Tabla VI.

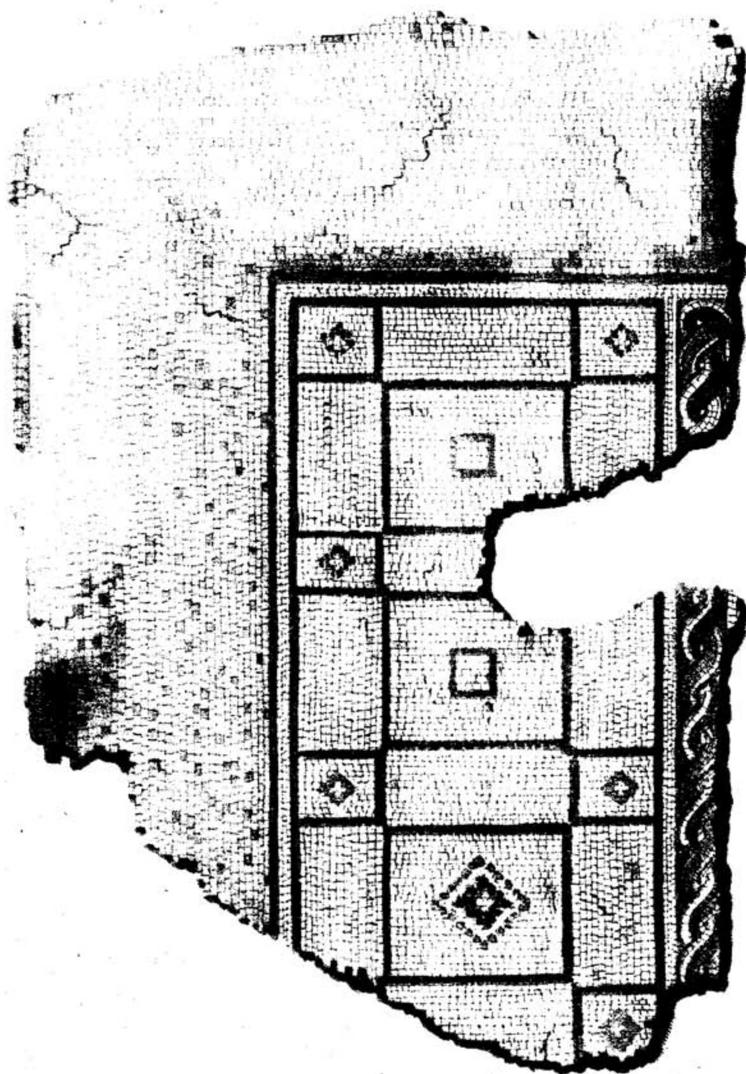
Slika 8 *c*. Mozajik u prostoriji *c* gragjevine I. ($^1/_{20}$ nar. vel.)

Slika 8 *d*. Mozajik ispod ulaza hotela „Bosna“. (Prostorija IV., $^{1}/_{20}$ nar. vel.)

Uz članak „Rimski gragjevni ostanci u Ilidžama kod Sarajeva“.

Tabla VIII.

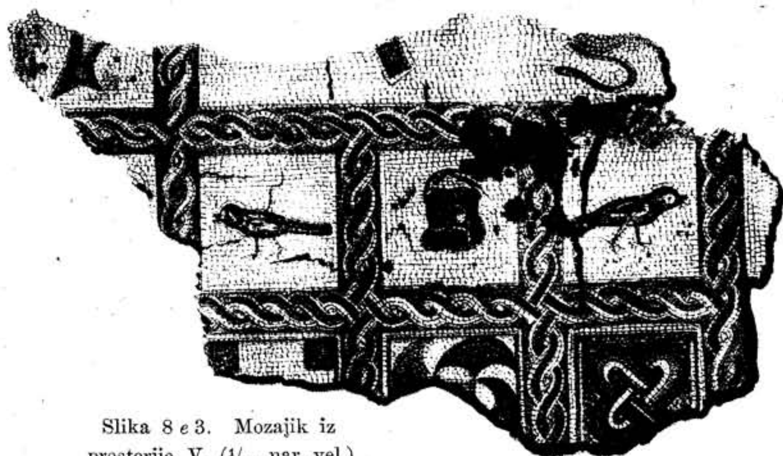

Slika 8 *e* 1. Mozajik iz prostorije V. ($^1/_{20}$ nar. vel.)

Uz članak „Rimski gragjevni ostanci u Ilidžama kod Sarajeva".

Tabla IX.

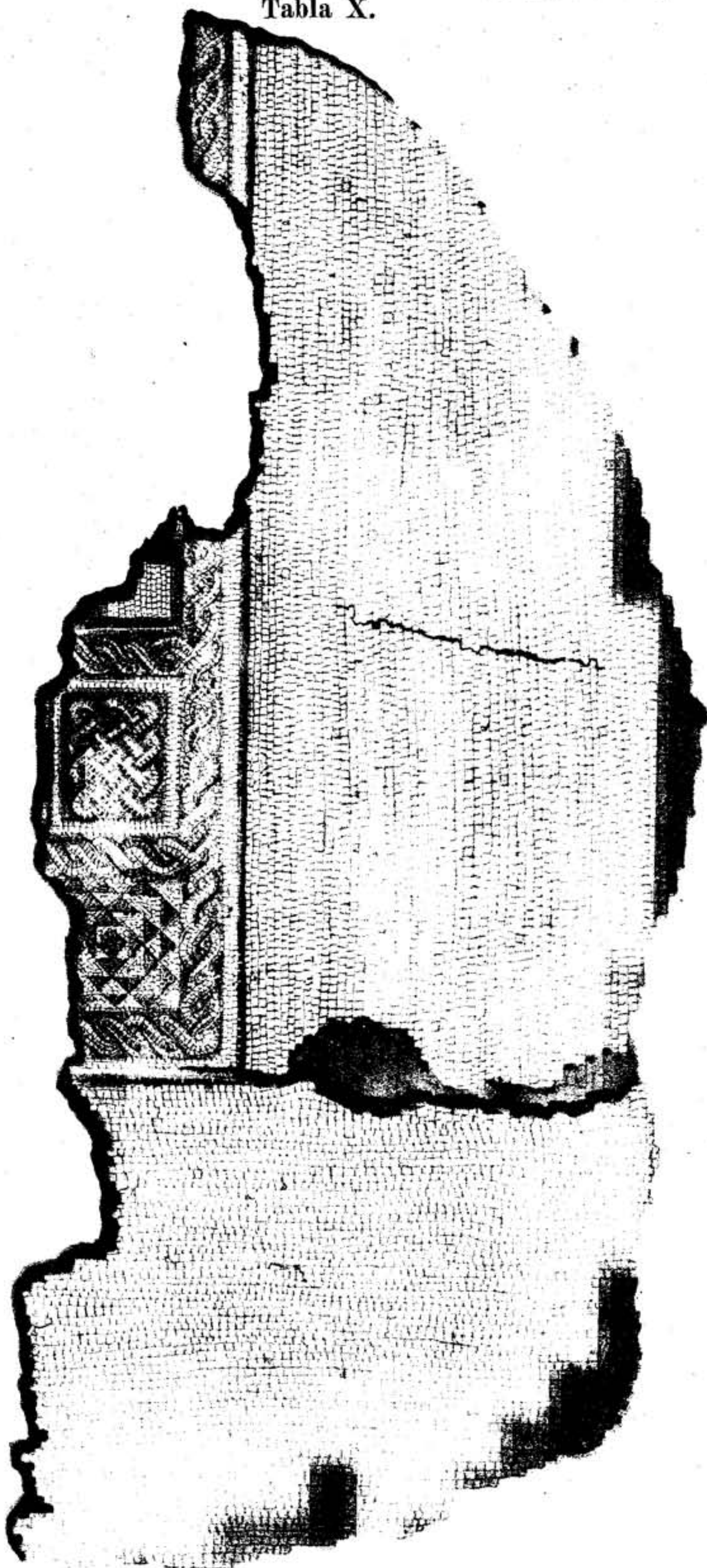
Slika 8 e 2. Mozajik iz prostorije V. (1/20 nar. vel.)

Slika 8 e 3. Mozajik iz prostorije V. (1/20 nar. vel.)

Uz članak „Rimski gragjevni ostanci u Ilidžama kod Sarajeva".

Tabla X.

Slika 8 e 4. Mozajik iz prostorije V. ($^1/_{20}$ nar. vel.)

Римски гробови с паљевином код Рогатице.

Приопћио

Фрањо Фиала, музејски пристав.

Од котарског мјеста Рогатице води стари јахаћи пут кроз пријемет између Луња и Матовог брда у источном правцу у мјесто Добрачу, а одовуд у Прачу.

Ондје, гдје речени пут оставља градско подручје Рогатице напрема Кадиној чесми, виђају се при дну хрида „Циганска соколовина" древне наплаве, које су бујице, што иза сваке пљуштавице са стрмог Луњ-брда овамо јуре, разнолико еродирале, а мјестимице и посве разровале. У такој једној вододерини наишло се у мјесецу аугусту 1894. пригодом откопавања пијеска и пруда у горњем хоризонту на костуре, у дôњем на слојеве паљевине; од рукотворина нашло се онда уз паљевину римског иловастог суђа и једна бронцана стругалица. Обавијештен о тим нахођајима по госп. кот. предстојнику Гејзи пл. Барчају (Barcsay), отишао сам на оно мјесто, да се прекопавањем оријентирам.

Слика 1.

Нашао сам онај слој у дужини од $3\,m$ и у висини од $2{\cdot}3\,m$ до живца камена раскопан. У горњем су хоризонту свуда провиривале неспаљене људске кости, у дôњем рбине суђа, комадићи угља и иверје од спаљених људских кости. *Слика 1.* приказује идејалан профил, какав сам добио даљим прекопавањем. Горњи дио слоја састоји од жуте глине, која је мјестимице измијешана слојевима пијеска и комадима истрошеног шкриљевца, иза тога долази иза једног тавана од једног метра $0{\cdot}3\,m$ дебео слој рушевине, које се хвата горњему слоју конформан, $1\,m$ дебео слој до саможивог тла.

По мојој одредби буде слој откопан у дужини од 16 *m* и у дебљини од 2 *m* на такав начин, да је најприје макнут горњи дио са скелетима, а онда дôњи дио. Откопано је у свему шест костура, пет од одраслих и један од једног дјетета у дубљинама од 0·5 *m* до 0·8 *m*. Били су оријентирани од запада прама истоку, главе наклоњене на десну страну, а руке положене на гњатове. Осим трулих комадића даске и жељезних клинаца нијесу се нашли никакви прилози.

Сазнао сам у Рогатици, да се оно мјесто од старине зове „Циганско копалиште“; бива да су се ондје прије Цигани укопавали. Данас то више не бива, јер се данас Цигани, према тому, да ли су мусломани или православни сахрањују у исламском или православном гробљу. Према стању кости може се рачунати, да им има најмање 200 година. Господин др. Глик утврдио је мјерењем за једну лубању да је типична цигањска, а пет их да су месокефали, који су се веома близу примакли брахикефалима.

У дôњем слоју откопана су два слоја с паљевином. Сваки је обухватао од прилике један квадратни метар површине, размак између обају био је 5 *m*. Први, који је лежао 1·5 *m* под површином, састојао је од конгломерата заједно стаљених комада бронца, жељеза и комадића кости, рбина и камења. На врху су лежале три цијеле посуде. Укупни дојам не да сумњати, да је мјесто сахрањивања уједно и мјесто ломаче. Глина испод паљевине била је мјестимице црвено допечена.

Између речене три посуде вриједи врч с ручицом, приказан на *таб. I., сл. 1.*, $^{2}/_{3}$ нар. вел., да се нарочито спомене. Грађен је на точило, изљевни жљебић има кљун, висок је 180 *mm*, највећи премјер у трбушини 128 *mm*, а премјер равног дна 128 *mm*. Врч је зелено покалајисан. Облик је за Босну и Херцеговину нов; калај ми је те руке познат из Домавије (Сребрнице).

Друга посуда, *таб. I., сл. 3.*, $^{2}/_{3}$ нар. вел. здјелица је, грађена на точило, висока 70 *mm*; при зјалу има 80 *mm* у премјеру; утиснуто дно које је украшено спиралом, има премјер од 33 *mm*. Иловача је интензивном ватром сасвим бијело печена. Обликом и техником разликује се посве трећи нађени комад. То је лончић с једном ручицом, грађен простом руком, *таб. I., сл. 4.*, $^{2}/_{3}$ нар. вел., облик, који је познат из прехисторичких насеобина Босне и Херцеговине, као на пр. Дебело брдо, Собунар, Градина на врелу Раме и т. д. и т. д.; висина је 61 *mm*, премјер при зјалу 65 *mm*, премјер глатког дна 37 *mm*.

Осим тога ископане су још рбине неке веће, лонцу сличне посуде украшене валовитим орнаментом. Бронцева, који су се само врло мучно могли излучити из стаљене масе гвожђа, спржених кости, камечака, иловаче, слабо је нађено.

Фибула на облик стријеле са шарнијерима, с лучастим главицама, двије отворене гривне од жице, љевена, врло примитивно гравирана брњица, фрагменти лимене кутијице с поклопцем, плоснат, љевен накитни колут, и стилусу слична справа, били су ријетки они бронцани останци, који су се могли похранити.

Жељезних рукотвора било је више, али у врло лошем стању. Тако су нађени фрагменти од три бодежима слична, једнореза ножа, од једних ножица, више длијета и различитих комада, који се не могу одредити. Релативно најбоље се је одржала сјекира, приказана на *таб. II., сл. 2.*, $^{2}/_{3}$ нар. вел.

Она припада типу увијених уских сјекира; оштрица има прама дужини коси правац, тулац је јајолик. Исто тако може бити, да је тај комад служио за халат, као и за оружје. У другом, 2 *m* дубоком слоју паљевине није било читавог суђа, али су се од нађених рбина могла конштруирати два комада. Један је на точило грађена здјелица с нарецканим окрајком, висока 43 *mm*, 128 *mm* премјера у зјалу и 50 *mm* премјера на дну. *Таб. I., сл. 2.*, $^{2}/_{3}$ нар. вел.

Други је комад простом руком грађена здјелица са двије ручице *ansa lunata*, висока 67 *mm*, премјер зјала 65 *mm*, премјер дна 37 *mm*. *Таб. I., сл. 5.*, $^{2}/_{3}$ нар. вел. Фрагмената мале једне, на точило грађене посудице и више рбина с валовитим орнаментом нашао сам пожаром притврђене у слоју паљевине. Од бронцева ископани су ови: фибула на облик стријеле са шарнијером, с лучастим главицама, стременка и ножица гравирана, двије гривне чехасто љевене, саваћене, *таб. II., сл. 3.*, $^{1}/_{1}$ нар. вел., двије гривне од жице с удубљеним на облик буздована крајевима, двије такве сплоштено искованих крајева, једна таква од спирално увијене жице, *таб. II., сл. 8.*, $^{1}/_{1}$ нар. вел., двије брњице с ремена, *таб. II., сл. 4.*, $^{1}/_{1}$ нар. вел., један стилус, *таб. II., сл. 11.*, $^{1}/_{1}$ нар. вел., прстен са насаваћеном плојком (двије змије усправљене украј једне цисте), два бронцана новца Констанса I. (*Flavius Julius Constans* 320.—350. по Хр.), и један римски новац с нечитљивим писмом.

Од накита из другог материјала нађена је бобица, резана од тучњака у виду пршљена, *таб. II., сл. 9.*, $^{1}/_{1}$ нар. вел.; једна бобица од жутог емаља с модрим, окастим пјегицама, једна таква од црног стакла са жутим пругама, двије зелене, ваљкасте гмизе, једна пробушена љуштура, *таб. II., сл. 7.*, $^{1}/_{1}$ нар. вел. и фрагменти једног жељезног прстена. Рбина стаклених посуда нађено је повише.

Остали предмети, који су још нађени, бијаху: једна жељезна, увијена, уска сјекира, *таб. II., сл. 1.*, $^{2}/_{3}$ нар. вел., један жељезни жличасти сврдао, *таб. II., сл. 6.*, $^{2}/_{3}$ нар. вел., један кратак, широк, једнорез нож,

таб. II., сл. 10., ²/₃ нар. вел., једно 267 *mm* дуго и 20 *mm* широко жељезно длијето, једно такво, дугачко 100 *mm*, с оштрицом широком 37 *mm*, један брус и један фрагменат опеке.

По многим објектима женског накита судећи бијаху у слоју паљевине остаици двају ондје сахрањених мртваца, и то једног мужа и једне жене.

Још би ваљало ријешити питање, како је то, да је паљевина тако дубоко укопана: 1·5 *m* и 2·0 *m*, и то тим више, што је мјесто сахрањивања уједно било и гариште. Потанким претраживањем слоја увјерих се, да је ниво оне наслаге у оно доба био додирна линија 0·3 *m* дебелог слоја рушевине и дôњег 1 *m* дебелог слоја. Течајем времена одронио се је ваљда хрид, па се ондје сложила рушевина, на којој су онда бујице сталожиле најгорњи слој. Испрва је дакле био само један, 1 *m* висок слој, те се онда дубљина паљевине редуцира на 0·2 *m* и 0·7 *m*.

Она два гроба с паљевином, о којима горе бијаше ријеч, приликују провинцијалном римском типу каснијег римског царства.

Ови нам гробни нахођаји у првом реду тиме излазе занимљиви, што нам служе прилогом за датирање стреласте фибуле са шарнијерима и са лучастим главицама. У збиркама земаљског музеја заступана је она овим нахођајима: Рогатица, двије бронцане; Путичево код Травника, двије бронцане; Дôњи Унац, једна бронцана; Сребрница, двије бронцане; Дејчићи код Трнова, једна сребрна; Мостар, једна бронцана; Невесиње, једна бронцана; Столац, једна сребрна и једна бронцана; Љубушки, једна бронцана; Драчевица код Љубушког, једна бронцана; Ресановци код Грахова, једна бронцана, сребром окована; Врточе код Дôњег Унца, једна бронцана, сребром окована; и Гласинац, три бронцане (нахођаји из громила). Та је фибула констатована и на три фигурална релијефна фрагмента са надгробних биљега из Зенице[1]).

Нађеним новцем ови су датирани: Рогатица, *Constans I.* 320.—350. по Хр.; Мостар, *Gallienus* 218.—268. по Хр.; Невесиње, *Claudius Gothicus* 218.—268. по Хр. и *Probus* 276.—282. по Хр.

Зенички релијефи припадају 4. вијеку по Хр.

За Босну и Херцеговину можемо дакле по нахођајима досele познатим стреласту фибулу са шарнијерима и лучастим главицама прибројити 3. и 4. вијеку по Хр.

По дру. Тишлеру[2]) (Tischler) је то каснија римска главна фибула и припада од прилике 4. вијеку по Хр.

---

[1]) „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, I. св., стр. 279.

[2]) „Gurina“ von Dr. Meyer, Dresden 1885.

Други је занимљиви моменат нахођење руком грађеног суђа уз суђе, грађено на точило у једном те истом гробу.

Близина громилама засутог Гласинца и многих прехисторичких градина разјашњава то додуше, али нам уједно навијешта, да доласком Римљана за оно подручје тако карактеристична халштатска култура још није престала, него да се је у задњим својим огранцима помијешала с римском културом.

У Рогатици нађено је више римског камења с натписом и архитектурним фрагментима. Др. Пач[1]) мисли, да је на овоме мјесту била римска насеобина.

---

[1]) „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn“, Wien (Беч) 1893., XVI. год. стр. 90.

Уз чланак „Римски гробови с паљевином код Рогатице".

Табла I.

Уз чланак „Римски гробови с паљевином код Рогатице".

Табла II.

Bilješke o makro-lepidopterima, prikupljenim na poluostrvu Pelješcu.

Piše

Othmar Werner.

Spram dalmatinskog ostrva Korčule prostire se gorovito poluostrvo Pelješac sa 1200 *m* visokim Monte Vipera kao najvišom uzvisinom. Pri dnu pristranaka te gore prema ostrvu leži malo mjesto Kućište, gdje sam se ukonačio i oko koga sam najviše sabirao.

Podneblje je ovuda pojednako i zimi vrlo blago, te ovuda samo ima dugotrajnih kiša, a rijetko kada snijega. Cvate *Prunus spinosa* L. u martu, *Syringa vulgaris* L., *Phyllirea media* L. krajem aprila, *Rubus* sredinom maja, *Vitis vinifera* L., *Triticum vulgare* L. u maju, a grožgje dozrijeva već krajem jula. Vjetrovi, naizmjence s različitih strana, često dušu, a prevlagjuju vrući *sirocco* (jug) i studena, ljuta *bura* (sjeveroistok), pošljednja megjutim više zimi.

Početkom maja nastupa velika žega, koja daljih mjeseca udilj raste, pa je čovjek pri trudnim ekskurzijama bez ikake zaštite izvrgnut žaru sunčanih zraka; često da skapaš od žegji, a nigdje nema bistrog vrela, da te ukrijepi; samo studeniji vjetrovi malo te ohlade. Ponekad se naoblači vedro plavo nebo, a kiša rijetko kad pane, i to samo za kratko vrijeme. Već krajem juna spržene su rijetke zelene ledine u samu slamu i uzalud se sklanjaš u sparne stanove. Istom kad zablistaju zvijezde, u večer, odahnu ti grudi i piju divni onaj miris, kojim su naranče napunile zrak.

Taj u velike opustjeli kraj ima malo mjesta, podesnih za zareznike. Šuma, makar i samo malenih, nema, kao većinom u Dalmaciji, samo u gori vigjaju se pojedini borovi. Gdje se mjestimice prostiru plodna polja, zasagjena su ona maslinom i smokvom, osobito pak vinovom lozom, — često samo mali komadi, kao ostrva u onoj goloj litici. Time nezasagjena mjesta većinom su više manje oskudno obrasla sa *Spartium scoparium* L., *Gnaphalium arenarium* Taur., koji se niti kose niti pasu, pa za to naročito kao boravišta raznih vrsta *Thalpochares* imaju vrijednost. *Quercus ilex* L.,

Pistacia lentiscus L., *Arbutus unedo* L., *Rubus fruticosus,* naročito *Phyllirea media* L. često na daleko čine gusto grmlje i šiprag, kroz koji se ne možeš proverati. Po tome grmlju zahvalan je posao tražiti, jer bi se potresanjem pojedinih grmova mnoge vrste, koje se po njemu skrivaju usplašile, pa sam na taki način našao mnoge *Noctuae,* naročito *Herminia, Hypena* i *Acidalae.*

Od lova pri svijeći slab je bio rezultat.

Na više nadalje nema drugo već isprekidan krš s ruševinom od plohastih kamenica, na kojima jedva može noga da se drži, pa je gotovo nemoguće iskupljati. Sve je ovdje većinom bez vegetacije. Pošto sam već 1890. i 1891. mjeseca maja i juna sabirao u Kućištu, odlučio sam 1892. ondje za duže vrijeme nastaviti svoj rad, u čemu me je visoko c. i kr. zajedničko ministarstvo financija znatno poduprlo, milostivo mi podarivši putnu pripomoć.

Ovdje dakle navodim rečenih godina u naznačeno vrijeme pokupljene macro-lepidoptere.

Rhopalocera.

1. *Papilio Podalirius* L. Dosta često krajem marta, u aprilu i maju, pa opet u julu i augustu, svijetlije boje, sličan odlici *Zanclaeus* Z.

2. *Papilio Machaon* L. U junu samo pojedince.

3. *Pieris Brassicae* L. Mnoštvo.

4. *Pieris Rapae* L. Rjegje se nahodi.

5. *Pieris Daplidice* L. v. *Bellidice* Hb. U prvoj polovici maja ne nahodi se često.

6. *Colias Hyale* L. Početkom juna ulovio sam mužjaka.

7. *Colias Edusa* F. Svuda početkom maja, većina eksemplara osobito veliki.

8. *Thecla Ilicis* Esp. Po cvijetu crne jagode dosta često.

9. *Polyommatus Phlaeas* L. v. *Eleus* F. Samo nekoliko mužjaka.

10. *Lycaena Telicanus* Lang. Samo pojedince u junu.

11. *Lycaena Astrache* Bgstr. Kao pregjašnji.

12. *Lycaena Icarus* Rott. Takogjer u maju i junu pojedince.

13. *Lycaena Bellargus* Rott. Isto tako.

14. *Libythea Celtis* Esp. Samo dva eksemplara krajem maja.

15. *Charaxes Jasius* L. Sredinom juna rijedak na ostrvu Korčuli, pa se zbog svog neumornog lijetanja teško ulovi. Ma da u okolini Kućišta nema biljke kojom se hrani njegova gusjenica, opet se često vigja po vrtovima te ogriza dudove.

16. *Limenitis Camilla* Fabr. Rijedak u junu i julu.

17. *Vanessa Egea* Cr. Pojedince u junu.

18. *Vanessa Polychloros* L. Isto tako.

19. *Vanessa Cardui* L. Ne često.

20. *Melitaea Didyma* O. Samo početkom juna jednoga mužjaka ulovio.

21. *Argynys Pandora* Schiff. Pojedince već sredinom maja, krajem jula do u august dosta često i lako se ulovi na čkalju.

22. *Satyrus Hermione* L. Dosta često u julu.

23. *Satyrus Briseis* L. Kao pregjašnji.

24. *Satyrus Semele* L. Isto tako.

25. *Satyrus Statilinus* Hufn. v. *Allionia* F. U julu često po vrtovima.

26. *Satyrus Cordula* F. U drugoj polovici juna rado po čkalju ne često.

27. *Pararge Roxelana* Cr. Samo jedan mužjak u julu.

28. *Pararge Maera* L. v. *Adrasta* Esp. U maju dosta često, ali se mužjaci prikazuju u boji samo kao prijelazi od glavne vrste.

29. *Pararge Megaera* L. v. *Lyssa* B. Svuda lijeta od aprila do jeseni.

30. *Epinephele Janira* L. U junu dosta često.

— *Epinephele Janira* v. *Hispulla* Hb. Nekoliko ženka ulovio zajedno s pregjašnjim.

31. *Coenonympha Pamphilus* L. Općenit.

32. *Spilothyrus Alceae* Esp. U junu pojedince.

33. *Syrichtus Malvae* L. ab. *Taras* Meig. Jedan eksemplar u junu.

34. *Syrichtus Sao* Hb. Isto tako.

35. *Hesperia Thaumas* Hufn. Pojedince.

36. *Syrichtus Actaeon* Esp. Nekoliko komada u junu.

37. *Hesperia Nostrodamus* F. Jedan eksemplar u junu.

Heterocera.

38. *Acherontia Atropos* L. Jedan u jesen ulovljen eksemplar uručen mi je ondje.

39. *Sphinx Convolvuli* L. Vrlo rijedak.

40. *Sphinx Ligustri* L. U junu jedan komad.

41. *Deilephila Livornica* Esp. Sredinom juna po vrtovima. U večer po cvijeću nekoliko komada ulovio. Gusjenica na Faseolus-u u njivama.

42. *Deilephila Nerii* L. Kako me uvjeravaše, nahodi se gusjenica po mladim oleandrima u vrtovima; ali po oleandru, koga ondje divljeg ima čitavih šuma, ne mogoh nijedne gusjenice naći.

43. *Macroglossa Stellatarum* L. Pojedince.

44. *Macroglossa Croatica* Esp. U junu vrlo rijedak.

45. *Sciapteron Tabaniforme* Rott. Početkom juna jedan komad na cvijeću crne jagode ulovio.

46. *Sesia Myopaeformis* Bkh. Isto tako.

47. *Zygaena Punctum* O. v. *Contamineoides* Z. Početkom juna pojedince.

48. *Zygaena Achilleae* Esp. Samo nekoliko komada početkom juna ulovio.

49. *Zygaena Filipendulae* L. v. *Ochsenheimeri* Z. Nije rijedak.

50. *Zygaena Ephialtes* L. ab. *Medusa* Pall. Vrlo rijedak.

51. *Zygaena Carniolica* Scop. ab. *Hedysari* Hb. Ima ga svuda.

— *Zygaena Carniolica* v. *Berolinensis* Std. Isto tako.

52. *Lithosia Caniola* Hb. Jedan par usplašio početkom juna.

53. *Arctia Villica* L. U maju prilično čest; bijela gornja krila zalaze ponešto u žućkasto.

54. *Cossus Cossus* L. Dosta sam puta ulovio gusjenice.

55. *Zeuzera Pirina* L. Samo jednu ženku krajem juna.

56. *Psyche Villosella* O. Dosta često krajem maja.

57. *Psyche Viciella* Schiff. Praznu čahuru našao na *Spartium scoparium* L.

58. *Typhonia Lugubris* Hübn. Nekoliko čahura u junu na litici prikupio, iz kojih krajem jula izletješe lepirovi.

59. *Epichnopteryx Sapho* Mill. U maju na litici nekoliko praznih kućica.

60. *Apterona Crenulella* Brd. U maju na jednoj kapeli u polju mnogo čahura pokupio, ali iz njih ne izmilješe lepirovi.

61. *Fumea Crassiorella* Brd. U aprilu mnoge čahure prikupio po stijenama i hridovima, iz kojih od početka maja do u julu imilješe mnogi lepirovi.

62. *Fumea Reticulatella* Brd. Prikupio s pregjašnjim, ali mnogo rjegje; lepirovi se pojaviše u drugoj polovici maja do kraja juna.

63. *Ocneria Dispar* L. Samo malenog blijedog mužjaka ulovio.

64. *Bombyx Quercus* L. Malen broj, većinom ženke ulovio, približuju se većinom *Callunae* Palmer. Gusjenice na *Spartium scoparium* L.

65. *Saturnia Pyri* Schiff. Nije rijedak. Gusjenica živi na *Ceratonia siliqua*. L.

66. *Agrotis Pronuba* L. 1891. u maju često usplašen, drugih godina ni jedan komad.

67. *Agrotis Comes* Hb. Dosta često u maju.

68. *Agrotis Ypsilon* Rott. Jedan komad krajem maja.

69. *Mamestra Chrysozona* Bkh. Više eksemplara u maju.

70. *Mamestra Cappa* Hb. Pojedince krajem maja.

71. *Ammoconia Vetula* Dup. Jedna gusjenica ulovljena početkom juna na niskom bilju, iz koje je u jesen izmiljela ženka.

72. *Dryobota Monochroma* Esp. Vrlo rijedak; u julu.

73. *Cloantha Hyperici* F. Jedan eksemplar u maju.

74. *Brotolomia Meticulosa* L. Jedan komad u junu.

75. *Eriopus Latreillei* Dup. U maju pojedince.

76. *Leucania Pallens* L. Nekoliko komada u junu.

77. *Leucania Obsoleta* Hb. Jedan komad usplašio.

78. *Leucania Vitellina* Hb. Početkom maja vrlo rijedak.

79. *Leucania L. album* L. Početkom juna usplašio.

80. *Caradrina Quadripunctata* F. Sredinom juna pojedince.

81. *Caradrina Kadenii* Frr. Više lepirova pojedince u maju.

82. *Dicycla Oo.* L. Nekoliko komada u junu ulovio.

83. *Orthosia Pistacina* F. Jedan komad uzgojio. Gusjenica po travama.

84. *Xylina Lapidea* Hb. v. *Cupressivora* Frr. Jednu gusjenicu našao u junu na *Cupressus pyramidalis* Targ., vrlo je dugo zapredena prije nego što se začahuri.

85. *Calophasia Casta* Bkh. Nekoliko gusjenica prikupio na niskom bilju i odgojio.

86. *Cucullia Blattariae* Esp. Gusjenica u maju i junu svuda množina na *Scrophularia canina* L.

87. *Plusia Chalcytes* Esp. Samo jednog lepira u julu usplašio.

88. *Plusia gamma* L. Pojedince.

89. *Plusia Ni* Hb. Više njih u maju ulovio.

90. *Heliaca Tenebrata* Sc. Nekoliko komada.

91. *Heliothis Dipsaceus* L. Više lepirova u junu.

92. *Heliothis Armiger* Hb. Ne baš često u maju.

93. *Acontia Luctuosa* Hb. Pojedince krajem juna.

94. *Thalpochares Suava* Hb. Samo jednu ženku ulovio sredinom juna.

95. *Thalpochares Velox* Hb. Isto tako.

96. *Thalpochares Dardouini* B. Nekoliko ih usplašio.

97. *Thalpochares Ragusana* Frr. U junu pojedince.

98. *Thalpochares Purpurina* Hb. Pregjašnji.

99. *Thalpochares Rosea* Hb. U planini početkom juna nekoliko lepirova, i na *Jurinaea mollis* Rchb. više čahura prikupio, iz kojih je sredinom juna izmilio lepir.

100. *Thalpochares Ostrina* Hb. Pojedince u junu.

— *Thalpochares Ostrina* v. *Carthami* H. S. Isto tako.

101. *Thalpochares Parva* Hb. Na mjestima, gdje rastu *Gnaphalium* u junu, početkom jula često.

102. *Thalpochares Viridula* Gn. Zajedno s pregjašnjim u velikoj množini.

103. *Prothymia Viridana* Cl. Nije čest. Krajem juna.

104. *Agrophila Trabealis* Sc. Isto tako.

105. *Zethes Insularis* Rbr. U maju više ih ulovio.
106. *Leucanitis Stolida* F. Isto tako.
107. *Grammodes Bifasciata* Petag. Samo jedan komad.
108. *Grammodes Algira* L. Dosta često u maju.
109. *Pseudophia Lunaris* Schiff. Rijetko u maju.
110. *Pseudophia Tirrhaea* Cr. Jedan eksemplar odgojio. Na pistaciji.
111. *Cathephia Alchymista* Schiff. Nekoliko usplašio.
112. *Catocala Dilecta* Hb. U julu jednog lepira nabô.
113. *Catocala Conjuncta* Esp. Isto tako.
114. *Catocala Nymphaea* Esp. Nekoliko komada početkom jula.
115. *Catocala Conversa* Esp. U drugoj polovici juna dosta često na niskom grmlju usplašio.
116. *Catocala Eutychea* Tr. Ova samo iz Grčke dojako poznata vrsta često se ovuda nahodi krajem maja i početkom juna. Pojedini se lepirovi nahode do početka jula. Usplašen.
117. *Catocala Nymphagoga* Esp. Sredinom jula samo pojedince.
118. *Spintherops Spectrum* Esp. Gusjenice u maju u velikoj množini na *Spartium scoparium* L. Većina se megjutim pokaza nabodena.
119. *Spintherops Spectrum* Esp. v. *Phantasma* Ev. Od mnogih čahura pregjašnje vrste samo jedan komad dobio.
120. *Spintherops Cataphanes* Hb. Više gusjenica početkom juna prikupio i odgojio; živi na *Spartium scoparium* L. pa se, kad se i najmanje poplaši, pritisne na tle.
121. *Exophila Rectangularis* H. G. Više komada krajem juna usplašio.
122. *Toxocampa Limosa* Tr. Vrlo rijedak krajem juna.
123. *Hermina Crinalis* Tr. Vrlo rijedak, sredinom maja do kraja juna i opet u augustu; vazda zavučen u najgušće grmlje. Gusjenica na *Quercus ilex* L. Jaje okruglo, bistro kao staklo, žućkasto.
124. *Hypena Antiqualis* Hb. Jednog mužaka ulovio 22. aprila 1892. U junu i početkom jula dosta ga ima po livadama.
125. *Hypena Lividalis* Hb. Krajem juna do početka jula nekoliko komada usplašio.
126. *Hypena Palpalis* Hb. U junu i početkom jula ne nahodi se često; u mraku sjedi kao crinalis.
127. *Hypena Obsitalis* Hb. S pregjašnjim zajedno, ali mnogo češći[1]).
128. *Pseudoterpna Pruinata* Hufn. Više komada u junu ulovio.
129. *Eucrostis Indigenata* Vill. Samo pojedince u maju, više po planini.
130. *Nemoria Viridata* L. Isto tako.

[1]) Od ovih vrsta samo Crinalis ulovljen nosi jaja.

131. *Acidalia Consanguinaria* Ld. Vrlo rijedak krajem jula.
132. *Acidalia Moniliata* W. V. Pojedini komadi u junu po ledini.
133. *Acidalia Sodaliaria* H. S. U maju i junu, po vrtovima se nahodi često, gdje sjedi na listu.
134. *Acidalia Virgularia* v. *Canteneraria* Bd. Kao pregjašnji.
135. *Acidalia Obsoletaria* Rbr. Nekoliko eksemplara u julu.
136. *Acidalia Incarnaria* H. S. Dosta često od sredine maja do u julu. Mnogi se komadi nahode više sivi.
137. *Acidalia Ostrinaria* Hb. Ne često krajem maja i juna.
138. *Acidalia Herbariata* F. Ne često, vazda po zidovima sjedeći u maju i junu.
139. *Acidalia Consolidata* Ld. Od sredine maja do kraja juna, onda opet u augustu.
140. *Acidalia Trigeminata* Hw. Pojedince.
141. *Acidalia Filicata* Hb. Često, maj, juni.
142. *Acidalia Rusticata* F. Samo nekoliko komada u junu.
143. *Acidalia Degeneraria* Hb. Pojedince u maju.
144. *Acidalia Marginepunctata* Göz. Isto tako.
145. *Acidalia Luridata* Z. v. *Confinaria* H. S. Koncem maja nekoliko komada.
146. *Acidalia Submutata* Tr. Samo jedan mužjak sredinom maja.
147. *Acidalia Emutaria* Hb. Početkom maja jedan mužjak.
148. *Zonosoma Pupillaria* Hb. Maj, juni, ne rijetko.
— *Zonosoma Pupillaria* ab. *Nolaria* Hb. S pregjašnjim zajedno ulovljen.
149. *Pellonia Calabraria* Z. U maju i junu svuda i visoko u gori, ženke se pojavljuju tek pod kraj izlijetanja.
— *Pellonia Calabraria* ab. *Taeniaria* Frr. Početkom maja ulovio mužjaka bez mane.
150. *Abraxas Adustata* Schiff. Samo jedan komad krajem maja.
151. *Crocallis Elinguaria* L. U junu jedan mužjak.
152. *Biston Graecarius* Stgr. Gusjenice svršetkom maja često našao na *Spartium scoparium* L.
153. *Nychiodes Lividaria* L. Svršetkom juna stresao jednog mužjaka.
154. *Boarmia Cinctaria* W. V. Dosta često sjedi po deblima masline.
155. *Pachycnemia Hippocastanaria* Hb. Veoma rijetko. Juni.
156. *Gnophos Respersaria* Hb. Dosta često. Maj i juni.
157. *Gnophos Sartata* Tr.Krajem juna, gdje sjedi po hridovima; rijedak.
158. *Gnophos Variegata* Dup. v. *Cymbalariata* Mill. Više komada u augustu usplašio sa stijena.

159. *Sterrha Sacraria* L. Više komada u junu usplašio.

160. *Minoa Murinata* Sc. v. *Monochroaria* H. S. Ne rijetko, druga polovica maja. Lepir se progonjen vješto sakrije na zemlju.

161. *Cidaria Salicata* Hb. Nekoliko u julu.

162. *Cidaria Tristata* L. Jedan eksemplar ulovio.

163. *Cidaria Bilineata* L. Sasvim pojedince.

164. *Eupithecia Pumilata* Hb. v. *Tempestivata* Z. U maju pojedince, u junu i julu često, gdje na deblima sjedi.

Абраксас-гема из Сарајева.

Госп. Вид Вулетић-Вукасовић шаље нам отисак једне у темељима куће Ристе Васиљевића Јовина у Логавини у Сарајеву 1880. ископане геме, која се сада чува у ризници старе православне цркве у Сарајеву. Приклопљене овдје двије слике показују главу и писмо те геме у наравној величини.

То је ахат, овалног облика, те има у промјеру 33 *mm* и 25 *mm*. Глава приказује Абракса с орозовом главом (лијеви профил) и змијским ногама, који је у десници замахнуо бичем.

Под ногама фигуре урезано је име бога ΙΑΩ, уоколо у три одломка ΑΒ-ΡΑC-ΑΞ, што изражава обично зазивање ΙΑΩ ΑΒΡΑCΑΞ.

На реверзу је овај натпис у четири реда:

ΑΒΡΑ
CΑΞ
ΛΙΛΩΕ
ΑΔΩΝΕ

То, што је гема нађена у темељима једне куће, свједочи, да се је и у овим земљама схваћало знаменовање таких абраксас-гема и да се је ту знало и за мистицизам, који се је на то надовезивао.

Да ли је формули преклињања ΛΙΛΩΕ ΑΔΩΝΕ једином сврхом била заштита куће, морало би се тек аналогијама утврдити.

Ова је гема доста слична оној, о којој проговорисмо у овом листу године 1893. на стр. 551.

Из овог поновног налаза абраксас-геме види се, да је некоћ и у Босни као и у осталој Европи било раширено оно источно празновјерје, које је створило ове геме.

Име Абраксе употребише први пут гностички Базилиданци; код њих та ријеч није означавала, како се је то кашње разумијевало, врховног бога, већ цјелокупни збор духова свемира. Изводило се то из тога, што грчка слова имена *Αβραξας* као бројке читана, дају бро годишњих дана 365. То сујевјерје о Абракси раширило се брзо културним свијетом средњега вијека те га поприми скоро свака магичка или алкимистичка секта.

Разни симболи и мистички, већином још непротумачени натписи урезани у камен, служили су као важни аманети у свакој невољи.

Каким је путем та мистика с истока ушла у Босну, то се не може установити, но могло би бити, да је овамо донесена истим путем као и источњачко богумилство, а можда баш и заједно с њиме.

Arheološke crtice.

Piše

V. Radimský.

Rimska ciglana kod Pijavica blizu Jajca.

Od prilike 2·5 *km* zapadno od grada Jajca podigoše godine 1889. na desnoj obali Vrbasa ukraj nove ceste Jajce—D. Vakuf u ritu Šedinama općine Pijavica novu ciglanu, pa sam začuo, da ondje u raskopanoj glini ima rasuta množina čvrstih komada vrlo lijepo ragjene opeke. Ipak sam to mjesto tek god. 1892. mogao razgledati prigodom moga puta u Jajce.

Gradeći ciglu, prekopali su megjutim ondje oveću površinu glinastog tla, te svuda od površine počevši, pa sve do na 1 *m* dubljine izbi u ilovači na dvor množina rasute rimske cigle najrazličitijih oblika, kao: opeke za zid, za tarac, žljebasti krovni crijep i žmurnjaci. Isto tako bilo je svekoliko zemljište u duljini od prilike 130 *m* i u širini od 70 *m* po prilici zasuto ulomcima isto takve cigle.

Ta je opeka djelomice vrlo dobro pečena i potpuno se je održala, ali se na njoj nikakav trag ne vidi lijepu, po kome bi se moglo zaključiti, da je prije bila uzidana. Djelomice je nasuprot prepečena ili deformirana, te očevidno odbačena otrebina. Nadalje ni na ciglani, ni u njenoj okolini nijesu nagjeni nikaki tragovi kakim zidinama, pa ja po svemu tomu sudim, da u ritu Šedinama mjesta Pijavica nije bila rimska naseobina, nego rimska ciglana.

Od cijelih ili gotovo cijelih komada opeke mogao sam ondje izmjeriti:

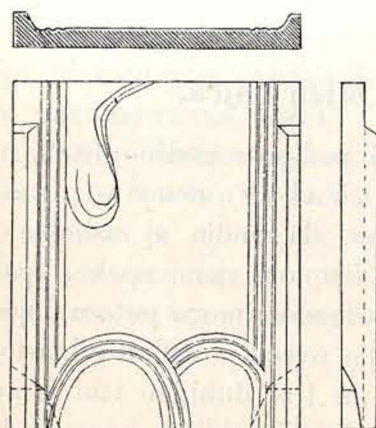
cigle za zid ili za tarac . . .	14 : 14 : 5 *cm*
„ „ „ „ „ „ . . .	29 : 29 : 4·5 „
ilovastih ploha	55 : x : 5 „

Iz ove nekoličine mjera vidimo, da je u Pijavicama gragjena opeka vrlo različite veličine, i da u nje, kao obično, prevlagjuje kvadratična forma.

Megju ruševinom ostanaka rimskih zgrada na desnoj obali Vrbasa južno od Pijavica blizu sela Sandžaka, koja je pri gradnji spomenute već ceste Jajce-Dônji Vakuf djelomice presječena, našao sam nadalje mnoge zidne opeke. Ja sudim, da je ta opeka dobavljana iz ciglane u Pijavicama, ma da je u tim razvalinama i takva jedna forma mnogobrojno zastupana, koja je više nalik na našu današnju opeku; jer su joj dimenzije 26 : 12 : 5 *cm*.

Po dobroti gospodina kotarskog predstojnika jajačkog, dra. Karla Windakiewicza, dobio je naš zemaljski muzej cijeli jedan žmurnjak, koji je nagjen u nekadašnjoj ciglani u Pijavicama. Taj žmurnjak, *slika 1.*, dug je 45 *cm*, širok 38 *cm*, a debeo 3 *cm*.

Ma da je vrlo isprevijan, pa po tome samo otrebak, opet za nas s toga razloga ima osobitu vrijednost, jer je to prvi potpuno očuvani rimski žmurnjak, što smo ga u Bosni našli. Jer makar da su rimske zgrade naših krajeva vrlo često bile pokrivene crijepom, ipak se ovaj pri iskopavanju samo nahodi razbijen, što se pri tako velikim i relativno tankim ilovastim plohama lasno može protumačiti padanjem s krova, kad su zgrade razorene.

1/10.
Slika 1.

Pregibi uz žljebove toga žmurnjaka po strani visoki su 2·5 *cm*, gornja površina ukraj žljebova obilježena je usporednim pràvim crtama, izmegju njih gore na *S* nalikim, a dolje sa dva reda oblučastih crta. Nizovi crijepa zahvatali su po našem komadu jedan preko drugog, — kako to pokazuju izrezi žljebova na gornjem kraju, i zarezi na dônjem, — 11 *cm*.

Najstarija vijest o nekadašnjoj jednoj rimskoj ciglani u našoj zemlji, za koju ja znam, potječe od Oca Bakule[1]), koji za Vučipolje u kotaru ljubuškom ovo primjećuje:

„*In* Studena vrila *(fontes frigidi) reliquiae extant antiquae laterum fabricae.*“ Ipak nam tu vijest dotle oprezno valja uzimati, dok ono mjesto ne bude pobliže potraženo, jer možda onuda rasuta opeka potječe od razvalina rimskih zgrada.

Drugu je rimsku ciglanu našao, takogjer u kotaru ljubuškom, zapadno od Gruda u Sovičkom polju, gospodin inžinir Hugo Jedlička prigodom gradnje ceste iz Ljubuškog prama Imotskom. Ima ondje u pravcu rečene ceste golema hrpa ruševine od komada rimske opeke bez zidnih temelja, gdje je od prilike u dubljini 1 *m* nagjena teška željezna lopata i izručena zemaljskom muzeju.

Treća rimska ciglana u Hercegovini leži u mostarskom kotaru, od prilike 3 *km* niz vodu od manastira Žitomislića, na lijevoj obali Neretve u ritu Kuparici, gdje se nahodi velika množina deformiranih i zajedno spečenih opeka u raznim položajima jedna na drugoj.

[1]) „Schematismus custodiae provincialis in Hercegovina“. Spljet 1867., str. 158.

I u Bosni zna se već na više mjesta za ostanke rimskih ciglana. Tako sam ja tik Sarajeva na lijevoj obali Miljacke pri općinskom mlinu pruda našao ostanke rimske ciglane, a kod Todorovića u kotaru ključkom na lijevoj obali Sane razvalinu jedne, do sele u najmanjem dijelu raskopane rimske gragjevine, koju ja držim za ciglarsku peć, pa se možemo nadati interesantnim rezultatima, kada se stane potpuno raskopavati.

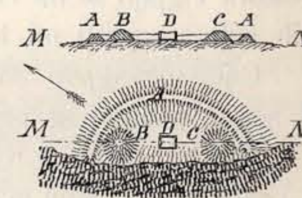
Najposlije je dr. Truhelka izvijestio o jednoj rimskoj ciglani u Lješanskom polju kod Skelana[1]) u kotaru srebrničkom.

Čini se po tome, da su Rimljani opeku za mnoge svoje gragjevine većinom u zemlji samoj proizvodili.

Gradina Ilijina Greda u kotaru trebinjskom.

Kada se iz Trebinja ide cestom, koja najprije južnim, a kasnije jugoistočnim pravcem vodi preko prijevora Čičevo-Tuli, onda se dolazi kod zadnjeg mjesta u bajkama obilno poznato polje kod Graba, gdje na jednoj glavici podignuta razvalina prostranog turskog kastela Istićana ponešto prekida pustoš žalosnog krša. Taj su kasteo tečajem hercegovačkog ustanka 1877. zauzeli i razorili Crnogorci, pa je to zadnji svjedok mnogih krvavih bojeva, koji su u ovom kraju bjesnili u burno doba prije godine 1878.

Mnogo stariji gragjevni spomenik nahodimo megjutim jugozapadno od mjesta Bogojevića selo na strmom obronku kose Ilijina Stijena, koja s istoka ogragjuje grabsko polje. To je prehistorička gradina Ilijina greda, koja se od Bogojevića sela posve lijepo može vidjeti, i za koju mi žitelji onoga kraja rekoše, da su to razvaline jedne gradine.

1/2000.
Slika 2.

Kako pokazuje *slika 2.*, sastoji ta gradina od jednog gotovo polukružnog bedema, visokog 1·2 *m* 1·3 *m*, kome se oba kraja naslanjaju na okrajak jednog hrida, štono strmo opada prama jugozapadu u grabsko polje.

Ogragjeni je prostor po nacrtu jednog suradnika zemaljskog muzeja, od sjeverozapada prama jugoistoku duž ostrmine dugačak 40 *m*, a najveća mu je širina 15 *m*. U opsegu toga bedema nadalje ima blizu obaju krajeva njegovih po jedna gromila od 7·5 *m* u premjeru i 2 *m*—2·5 *m* visine. Kako bedem *A*, tako i obje gromile *B* i *C* na mnogo su mjesta deformirani; nasuti su od prikupljenog kamenja, pa se čini, da se je od bedema i gromile uzimao materijal za gradnju jedne kršćanske kapele, koja je tu nekoć bila.

[1]) Vidi: „Glasnik“ 1891., str. 244. i „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ I., 1893., str. 313.

Razvalina te kapele *D,* za koju kažu, da je bila crkva sv. Ilije, stoji izmegju obje gromile, te su joj se zidovi još održali na 2 *m* visine. Ona je pravokutna, 5 *m* duga, 3 *m* široka, a od sjeverozapada pružena prama jugoistoku, pri čemu ulaz leži na sjeverozapadnoj užoj strani, dok je oltar bio uz jugoistočnu užu stranu. Po pričanju žitelja one okoline razvaljena je crkva sv. Ilije od godine 1858., kada ju je razorio Salih-paša.

U gradini i po površini nasipa ne vide se rbine ilovastog sugja, ali u prhkoj zemlji onuda često se nagju male rasute pečene grudine.

Još mi se čini vrijedno spomenuti, da su sjeverozapadno niže gradine ukraj polja tri oveće kamenite gromile.

Gradina Kosovača kod Kusonja u kotaru zvorničkom.

Gradina Kosovača, pod kojom je god. 1892. nagjena lijepa bakrena bradva, što ju je vrijedni žandarski stražmeštar, gosp. Tomo Dragičević spremio našem zemaljskom muzeju[1]), leži na strmom ogranku gore Kosovača kose ukraj sela Kosovače u općini Kusonjama zvorničkog kotara.

Gradina je uokolo ogragjena jednostavnom eliptičkom suhozidinom, kojoj su premjeri 74 i 38 *m,* ali se na jednoj, nešto lakše pristupačnoj, užoj strani, ponešto sužava. Ovdje je i jedini ulaz u gradinu, a neposredno pred njim stoje vapnenim lijepom ozidani temelji male pravokutne zgrade, valjda nekadašnje kule, koja je branila ulaz. Isto se tako preko cijele zidine prostiru temelji jednog platna (ograde, kojom je obzidan prostor), a u nutrašnjosti prostora vigjaju se na više mjesta razvaline manjih zidanih zgrada. Materijal svih zidina sastoji od lomljenog kamena.

Cijeli ogragjeni zaravanak gradine zasut je nadalje mnoštvom rbina od sugja, gragjenog prostom rukom, ali i na točilo.

Dragičević je u jednoj od zidina rečenih zgrada ponešto prekopavao, te je predmete, koje je našao, poslao zemaljskom muzeju. Megju njima ima komad staljenog olova i veća množina do uglja sprženog žita, koje je nagjeno u dubljini od 1 *m* pod zemljom, a sastojalo od raži, pomiješane s pšenicom.

Otkopana je zemlja bila ispremiješana mnoštvom crvenkastih rbina, na točilo gragjenog rimskog ilovastog sugja, od kojih su se mogla rekonštruirati dva visoka poklopca s gužvastim okrajkom i po jednom kvrgom za prihvatanje. Jedan od tih poklopaca sa 13 *cm* premjera u zjalu i 8 *cm* visine prikazan je u *slici 3.* Ali je za nas to zanimljivije, što megju tim ilovastim rbinama ima i ulomak jednog ovećeg lonca *slika 4.,* koji je niže gužvastog okrajka ornamentiran trakom, sastavljenim od tri plitke

[1]) Fiala: „Glasnik“ 1893., str. 152., sl. 14.

brazde. Iznad tog traka i niže njega ima po jedna valovita linija. Po tome, što je rečeno, daje nam gradina Kosovača primjer prehistoričke utvrde, koju su kasnije zapremili Rimljani, po svome je načinu utvrdili te po njoj podigli zgrade za svoju momčad, kako smo to u Bosni i Hercegovini već na više mjesta našli. Nadalje vidimo ovdje na jednoj, bez sumnje rimskoj, ilovastoj posudi valovit ornamenat, koji se u sjevernoj Njemačkoj tek pojavljuje doseljenjem Slovjena.

Osim gradine Kosovače poznajemo u ostalom već više kako

1/2.

Slika 3.

1/2.

Slika 4.

bosanskih, tako i hercegovačkih mjesta, gdje je valoviti ornamenat na ilovastom sugju ili direktno u zidinama rimskih zgrada, ili bar u društvu tipičnih rimskih nahogjaja.

Tako je valovita linija u razvalinama rimskog rudarskog grada Domavije kod Srebrnice ornamenat, koji se ondje često vigja na ilovastom sugju, ali je ovdje vazda zaparana s češljastim trakom od 4 do 8 zubaca.

Gragjevni savjetnik Ivan Kellner našao je jednostavnu valovitu liniju kao čest ornamenat na sugju u razvalinama rimskih zgrada u Ilidžama kod Sarajeva, muzejski pristav Franjo Fiala našao ga je u rimskoj utvrdi na Debelom Brdu kod Sarajeva, u zidinama rimskih zgrada kod Stóca i Gràca blizu Posušja u Hercegovini, u rimskim grobovima spaljevinom blizu Rogatice, u gromilama s rimskim prilozima na Glasincu i uz jedan rimski ključ u staroj naseobini na brdu Naklu kod Vojkovića[1]) blizu Butmira.

Osim toga nagjen je valoviti ornamenat na ilovastim rbinama, gragjenim na točilo iznad sojenice kod Ripača blizu Bišća megju drugim rimskim

[1]) „Glasnik“ 1892., str. 213., sl. 9. i „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, I., 1893., str. 237., sl. 23.

nahogjajima, ne samo kao jednostavna linija, već i uz češljasti trak sa trinaest zubaca zaparan, onda kao jednostavna linija u jednom grobištu sa žarama blizu ravnih rimskih skeletnih grobova kod Hodbine blizu Mostara[1]) i na gradini kod D. Vrtoča blizu D. Unca u kotaru petrovačkom[2]), koju su prehistoričku naseobinu kasnije naselili Rimljani.

Najposlije bi još valjalo spomenuti, da je na nekadašnjoj rimskoj utvrdi Gradini kod Malog Mošunja blizu Travnika nagjen fragmenat rimskog žmurnjaka, koji na gornjoj površini ima široko zaparane valovite linije[3]).

Po ovome, što rekosmo, poznavali su Rimljani valoviti ornamenat bez sumnje u našim krajevima i primjenjivali ga na svojim posudama, tako da bi pogrješno bilo, kad bi ga ko u Bosni i Hercegovini smatrao špecijalno staroslovjenskim dekorativnim motivom.

Rimski miljokaz kod Trnova u kotaru jajačkom.

Ukraj jahaćeg puta, koji se odvaja od doline Plive kod Šipova, pa sjeverozapadno vodi prama Podražničkom polju, stoji jugoistočno od Trnova kod zaseoka Tegelće ili Tegelčije jedan rimski miljokaz, kome se mjesto može razabrati iz preglednog tlocrta *slika 5.*, i kome pogled pokazuje *slika 6.*, koju je prigodice uhvatio gosp. Oskar Pogatschnig.

Od jahaćeg puta do kamena ima samo nekoliko metara, pa je u špecijalnoj karti austro-ugarske monarhije mjerilu 1:75.000, Z. 28., Col. XVI. zabilježen kao kamen megjaš. On se iz zemlje uzdiže na 135 *cm*, cilindričan je i gore prelomljen, ali se više nije moglo pronaći, kud je dospio onaj odlomljeni komad, koji ondje niko više ne pamti. Na odlomljenom komadu vide se na više mjesta rupe i prelomi iza odbijenih komada, što valjda potječe od pokušaja žitelja onoga kraja, da izvade blago, za koje su mislili, da je u tom kamenu. Ne mogu se na njemu više raspoznati tragovi natpisu, pa može biti, da je on bio na gornjem, izgubljenom dijelu kamena.

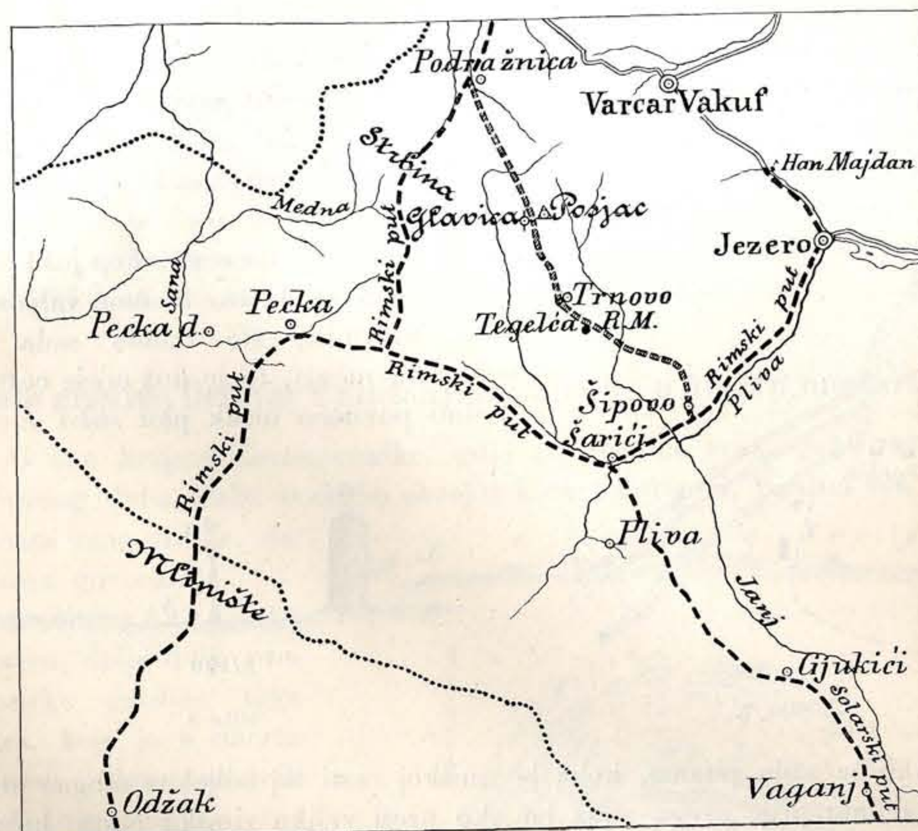
Pobliža situacija toga miljokaza vidi se iz pridanog ovdje nacrta *slika 7.* i presjeka *slika 8.*

Tik do kamena *a* sasvim se jasno raspoznaje planum rimske ceste *b* u širini od 2·5 *m* kao ravan zasjek, koji prilično uporedo ide s današnjim jahaćim putem i jednako s njime pada. Cesta je s obje strane kamena održana u duljini od 270 *m* po prilici, ali joj se na sjeverozapadu od onog mjesta, gdje se ukrštava s jahaćim putem *c*, posve izgubio trag. Na jugo-

[1]) Radimsky: „Glasnik" 1891., str. 165., sl. 5. i „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina", II., 1894., str. 12., sl. 9.

[2]) Idem „Glasnik" 1894., str. 422., sl. 19.

[3]) Idem „Glasnik" 1892., str. 229., sl. 2. i „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina", II., 1894., str. 68., sl. 14.

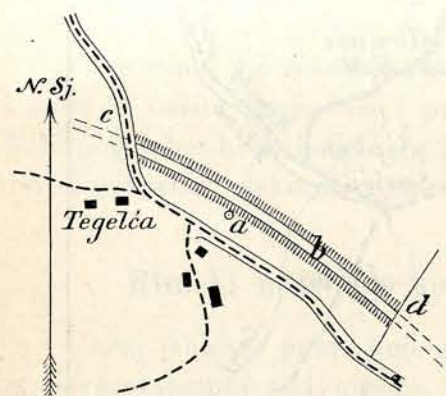
1/300.000
Slika 5.

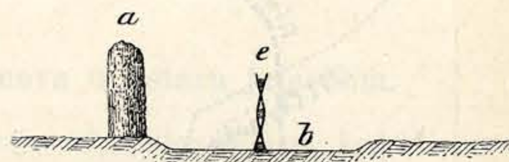
Slika 6.

istoku joj se od granice polja *d* još donekle u polje poznaje kao ravan prijemet, a otuda dalje nikako je više nema. Kako ljudi onoga kraja vele, ta se je rimska cesta još prije nekoliko godina sasvim dobro vidjela na jugoistočnoj strani do šume Dubrave u dužini od 400 *m*. Ali kada je neki kršćanin kupio tadašnji pašnjak pa ga uzorao, nestalo je cesti ponovnim preoravanjem malo po malo temelja.

Što se onaj dio ceste, koji još postoji, sve do danas održao, to nam valja samo tome zahvaliti, što onuda sada teče poljanska megja, te je duž cijele ceste po sredini povučen nizak plot *slika 4. e.*

Slika 7.

Slika 8.

Ako se sada pitamo, kojoj je rimskoj cesti taj miljokaz mogao pripadati, to nam prije svega valja na oko uzeti veliku rimsku cestu, koja je, počevši od Solina išla preko Prologa, Glamočkog polja i Banjeluke prama Serviciju, današnjoj Gradiški, te je ovuda morala prolaziti.

Ballif[1]) je toj cesti slijedio trag od zemaljske megje na Prolog-planini, preko Livanjskog polja, Staretine planine, Glamočkog polja i Crne gore do Pecke Dônje u gornjoj dolini Sane. On nadalje i to s razlogom, misli, da je ona od Pecke Dônje počevši išla dalje preko prijevora Strbine u Podražničko polje, kuda i današnja cesta iz Varcar-Vakufa ide u Glamoč.

Spram ovakog pravca ceste naš je ostanak ceste i miljokaz kod Trnova previše na istok, pa se nikako ne može misliti, da su Rimljani od Pecke Dônje počevši okolišili čak u dolinu Plive u Šariće ili Šipovo, da dogju u Podražnicu ili uopće na sjever.

Toliko megjutim svakako stoji, da je rimska cesta od Trnova prama sjeverozapadu prama konfiguraciji zemljišta samo mogla ići prama Podražnici, pa kako ondašnji žitelji vele, vide se tragovi nekog starog puta, koji isto tako kao današnji jahaći put, ide iz Šipova u Podražnicu preko klanca izmegju brda Glavice i Posjaca u zadnje mjesto.

1) „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina“, I., Beč 1893. str. 17 i d.

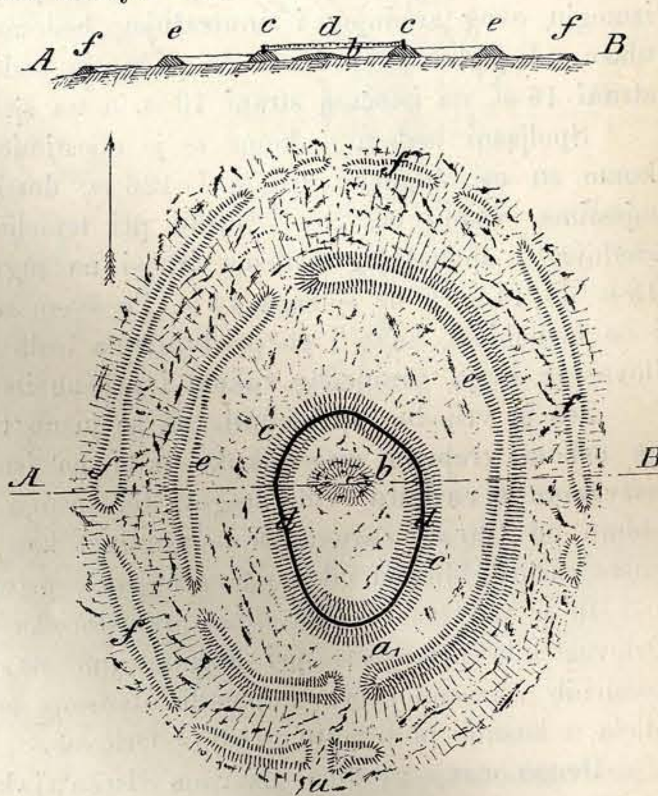
Gledeći na jugoistočni nastavak naše ceste valjalo bi u vidu držati rimsku cestu, koja po Ballifu[1]) ide iz Kupreskog polja u dolinu Plive, pa kod rimskih razvalina tik Šarića dostiže rijeku Plivu. Prȁvi nastavak te ceste vodi nas u Tegelće, odnosno Trnovo, pa ja za to mislim da jedva griješim, ako uzmem, da se cesta iz Kupreskog polja nije svršavala kod one ceste, što je vodila dolinom Plive, nego da je preko nje prelazila, pa da je onda dalje išla prȁvo preko Trnova, i da se je tek u Podražnici sastala s velikom cestom Salona-Servitium.

Nasute gradine Orlovac i Služanjska gromila u kotaru mostarskom.

U one krajeve hercegovačke, gdje najviše ima svake ruke ostanaka iz drevnog doba, valja svakako ubrojiti kotar mostarski, pa sam već nekoiko puta imao prilike, da o njemu govorim[2]).

Ovdje ću da u kratko prikažem dalje dvije prehistoričke gradine toga kotara, koje je u nacrtu prikazao jedan suradnik zemaljskog muzeja.

Prva je od njih gradina Orlovac u općini Razlomištu, koja jugoistočno od sela Razlomišta zaprema zaravanak jedne glavice od 473 *m* morske visine na gorskoj kosi izmegju grada Mostara i jugoistočnog kraja Mostarskog blata.

Slika 9.

Ta gradina po tlocrtu i presjeku, *slika 9.*, ima eliptički oblik, a sastoji od tri koncentrična kame-

1) „Römische Strassen“, str 24. i d.

2) Han Potoci „Glasnik“ 1890., str. 337. i d. i „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“ 1893., I., str. 303. i d. — Bišće polje kod Mostara. „Glasnik“ 1891., str. 159. i d. i „Wissenschaftliche Mittheilungen“ 1894. II., str. 3. i d. — Čitluk i Krehin gradac u Brotnjem polju. „Glasnik“ 1892., str. 121. i d., onda „Wissenschaftliche Mittheilungen“ 1894., str. 57. i d., najposlije Biograci i Polog. „Glasnik“ 1894., str. 443. i d.

nita bedema s ulazom $a\,a_1$ na jugu, koji megjutim samo vodi kroz dva spoljašna bedema. Unutrašnji je bedem nasuprot uokolo zatvoren, te usred njega stoji prilično deformirana kamenita gromila *b* od 14 *m* premjera pri temelju i 1·8 *m* visine, koji je negda bez sumnje imao manji premjer, nasuprot pak bio viši.

Unutrašnji je prostor od sredine bedema do sredine bedema sjeverojužno dug 56 *m*, dostiže najvišu širinu od 37 *m* te se je bedem ovdje najbolje održao. Na tom se unutrašnjem, oko 3 *m* visokom bedemu *c* od 9 *m* do 12 *m* širine pri temelju prostire po cijeloj njegovoj dužini od prilike 1 *m* visoka i isto tako debela suhozidina *d*, podignuta od istog materijala kao i bedem, i to s puškaricama, koja je podignuta u kasnije, valjda tursko doba.

Srednji bedem *e* ima sjeverojužnu dugu os od 109 *m*, najdužu os širine od 85 *m*, visinu do 2·5 *m*, a širok je pri temelju do 9 *m*. Prostor izmegju ovog srednjeg i unutrašnjeg bedema iznosi na južnoj strani pri ulazu od podnožja bedema do podnožja bedema samo 5 *m*, na zapadnoj strani 16 *m*, na istočnoj strani 13 *m*, a na sjevernoj 28 *m*.

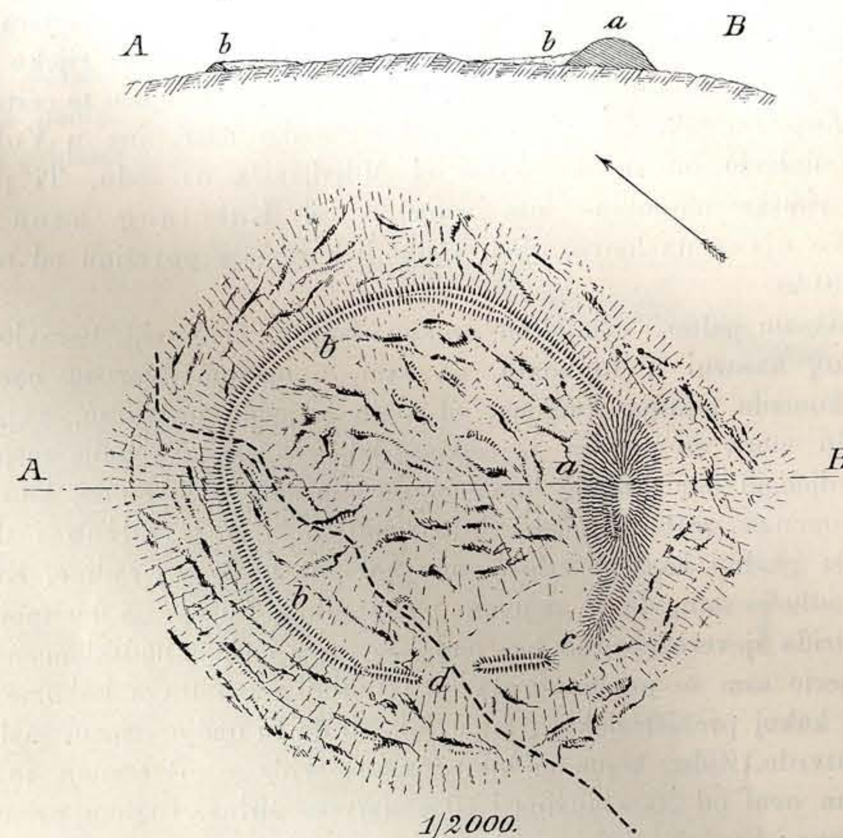
Spoljašni bedem *f*, kome se je mjestimice već posve zameo trag, te kome su osi dugačke 155 *m* i 126 *m*, dostiže, ali samo na pojedinim mjestima, visinu od 2 *m* i širinu pri temelju od 7 *m*. Razmak izmegju srednjeg i spoljašnjeg bedema iznosi na jugu 12 *m*, na zapadu i istoku 13 *m* do 14 *m*, a na sjeveru 14 *m*. Po svem unutrašnjem prostoru gradine i na bedemima, kako i po pristrancima brda rasuta je množina rbina od ilovastog sugja, gragjenog rukom i pečene ilovaste grude.

Još je vrijedno spomenuti, da se južno tik do kuća sela Razlomišta na uskom grebenu male okuke, koji na istoku strmo opada, naprosto nazvanom Gradina, vide tragovi terasiranja od prikupljenog kamena u obimu od 160 *m*. Zaravanak te gradine, kao i obronci brda takogjer su gusto zasuti rbinama od sugja, gragjenog prostom rukom.

Ili je na Gradini bila sama prehistorička naseobina, kojoj je gradina Orlovac bila pribježište pri dušmanskim navalama, ili se pri nastupu nemirnih vremena prosto napustila otvorena naseoba na Gradini, pa prenijela u kasnije podignutu gradinu Orlovac.

Druga manja gradina, nazvana Služanjska gromila, leži na glavici od 264 *m* morske visine, koja se na sve strane spušta položitim pristrancima, zapadno od ceste Mostar-Ljubuški, a sjevero-zapadno od mjesta Služnja. U nje je, kako pokazuje tlocrt i presjek *slika 10.*, mnogo jednostavnija konštrukcija nego u ove, što smo je gore opisali, te po svom uregjenju sjeća na gradine predjela Županjac-Livno. Na jugoistoku te gradine uzdiže se naime eliptična kamenita gromila *a* do visine od 8·5 *m*, kojoj temelj ima osovine od 42 *m* i 22 *m* dužine. Obiju uskih strana gromile

hvata se jednostavan, gotovo posve okrugao kameniti nasip *b* od 110 *m* premjera, kome je širina pri temelju 2·5 *m* do 6 *m*, a visina izmegju 70 *cm* i 2·5 *m*. Taj je nasip samo na jugu i jugoistoku na dva mjesta *c* i *d* u dužini od 5 *m* odnosno 14 *m* prekinut. Opet se čini, da je isprva ulaz bio ukraj

Slika 10.

gromile kod *c*, a širi otvor *d* da je istom kasnije postao. Ogragjenim se prostorom gotovo na sve strane prostiru grebeni, pa su onuda već po površini rasute rbine rukom gragjenog ilovastog sugja i grude pečene ilovače.

Rimska razvalina Gradina Mihaljević u kotaru srebreničkom.

Selo Mihaljević, i Ljubovija nazvano, prostire se na lijevoj obali Drine naspram srbijanskog kotarskog mjesta Ljubovije, te ima žandarsku kasarnu; u zidu njezinog vrta našao sam uzidan skulpiran fragmenat rimske stele[1]), koji je kasnije prenesen u zemaljski muzej. Nadalje sam

[1]) Radimsky, „Glasnik" 1889., sv. III., str. 45. i „Wissenschaftliche Mittheilungen", I., 1893., str. 328. i d.

za naš zemaljski muzej dobio oveći bakreni novac Konstantinov, koji je nagjen pri gradnji one kasarne.

Rimska cesta Sirmium-Argentaria svakako mora da je prolazila kraj današnjih Mihaljevića, pa je ona prigodom gradnje ceste Bratunac-Faković od prvog mjesta počevši i otkopana na više kilometara dužine. Dr. Truhelka[1]) išao u ono vrijeme dalje njenim tragom uz rijeku i zasvjedočio ju je u ukupnoj dužini od 45 *km* po prilici. U opisu te ceste navodi rečeni gospodin takogjer razvaline jedne rimske naseobine u Voljevici, koje se nahode od prilike 4 *km* od Mihaljevića uz vodu. Ti prostrani ostanci rimske naseobine leže zapadno od Lutvinog hana u ritu Gradske njive na lijevoj obali Drine i zapremaju površinu od najmanje 20 do 30 *ha*.

Kad sam jednoć inšpicirao prekopavanje u Domaviji, boravio sam u žandarskoj kasarni u Ljuboviji, pa sam, u njenom dvorištu našao više velikih komada tesanog kamena, od kojih je jedan profiliran, a po svom materijalu mora da potječu iz nekog daljeg kraja. Na moje raspitivanje o provenijenciji tog tesanog kamenja doznao sam, da je ono, kao i malo prije spomenuti grobni kamen, dobavljeno sa blize Gradine i da se je uopće pri gradnji kasarne vrlo mnogo kamena uzelo iz Gradine. Kad sam to čuo, odlučio sam, da se uspnem na Gradinu, koja je na dacitnoj glavici jednog hrida sjeverozapadno baš nad kasarnom i vlada nad klancem Drine.

Uvjerio sam se pri tome, da na Gradini nema traga kakome nasipu ili inače kakoj prehistoričkoj gragjevini, ali da su ondje ostanci male jedne rimske utvrde. Zidu, kojim je bila opasana, vide se još temelji, te on čini nepravilan oval od 20 *m* dužine i 10 *m* najveće širine. Ciglom promiješane grude lijepa, komadi ciglastog betona, u kocke tesani vapnenac i drugi arhitekturni komadi u velikoj množini leže po nutarnjem, travom obraslom prostoru.

Na žalost mi kratko odmjereno vrijeme nije dalo, da ondje pokušam prekopavati.

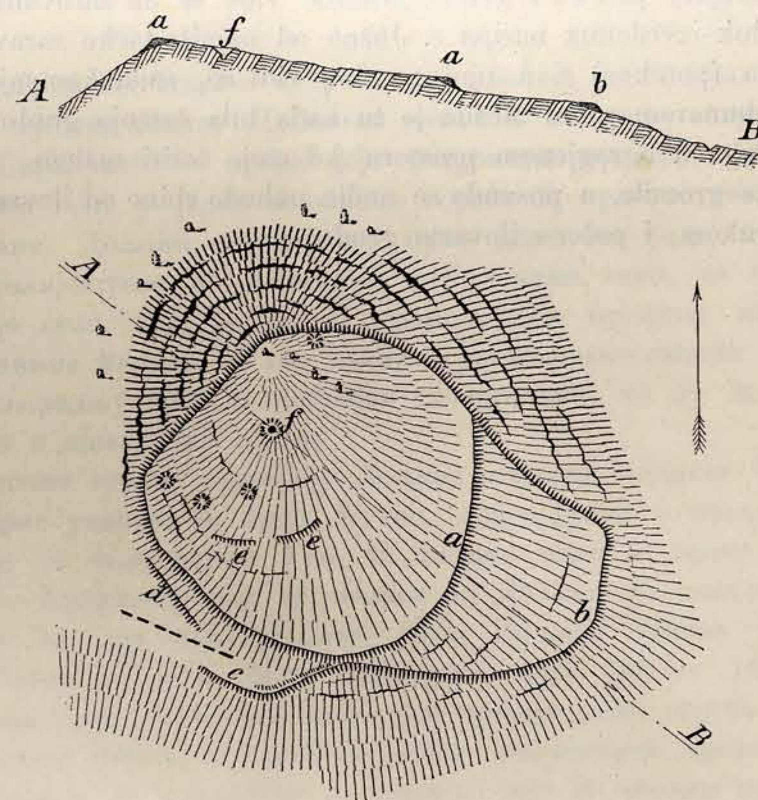
Sjeverozapadno izvan zida, kojim je gradina opasana, leži oveća kamenita ploča s usječenom, pravokutnom rupom za nogu stele, kako se to često vigja pri rimskom grobištu blizu Loznice na Drini[2]) i pri rimskim grobovima kod Lisičića blizu Konjica na Neretvi.

Po tome izlazi vrlo vjerojatno, da ta ploča pokriva rimski grob i da možda od toga groba potječe i ona stela, koja je prije svoga prijenosa u Sarajevo bila uzidana u zid kasarničkog vrta.

[1]) „Glasnik“ 1991., str. 239. i d. i „Wissenschaftliche Mittheilungen“ I., 1893., str. 308. i d.
[2]) Radimsky, „Glasnik“ 1892., str. 119. i d. i „Wissenschaftliche Mittheilungen“ 1894., II., str. 63.

Gradina Glavica kod Velikog Radića u kotaru krupskom.

Sjeverno od ceste Krupa—Bihać i od prilike pô sata hoda od crkvenog mjesta Velikog Radića uzdiže se na zaravanku djelomice ošumljene glavice od 521 *m* morske visine, kome se pristranci prama jugoistoku položito spuštaju, gradina Glavica, kojoj tlocrt i presjek prema jednom nacrtu geometra za evidenciju, gospodina Julija Graunera prikazuje pridana ovdje *slika 11.* Ona sastoji od jednostavnog uokolo zatvorenog

1/6250

Slika 11.

i gotovo posve okruglog glavnog nasipa *a,* koji na sjevernoj strani dostiže visinu od 3 *m,* a na južnoj takvu od 2 *m.* Premjeri su tom glavnom bedemu dugi od sjevera prama jugu 280 *m,* a od istoka prema zapadu 270 *m.*

Na jugoistočnoj i jugozapadnoj strani, gdje pristanci nijesu tako strmi, hvataju se glavnog bedema prednji nasipi *b, c* i *d.* Prednji nasip *b,* visok 1 *m,* ima nepravilan, gotovo četverouglast, ali s jugoistoka i juga oblučast oblik, te s obje strane dosiže do glavnog nasipa, tako da posve zatvara kao neko predgragje. Prednji nasip *c* hvata se s istoka takogjer glavnog bedema,

ali se od njega u polukrugu odmiče, dok kratki prednji nasip *d* teče uporedo s glavnim nasipom. Izmegju oba kraja tih dvaju nasipa, koji su takogjer 1 *m* visoki, ima ulaz u utvrdu, pa su nasipi *c* i *d* očevidno podignuti, da se bolje čuva ulaz. Gore naznačene visine svih nasipa, koji su nasuti od prikupljenog kamenja, ali obrasli ledinom, odnose se samo na spoljašne strane, jer iznutra sasvim prelaze u ravno.

Najveća je dužina utvrdi 390 *m*, najveća još širina 315 *m*, pa je za to valja pribrojiti najvećim prehistoričkim gradinama.

U nutarnjem prostoru glavne gradine vide se na zaravanku ostanci drugog, u luk izvedenog nasipa *e*. Južno od najviše tačke zaravanka ima jedna dolina (ponikva) *f*, a njoj na dnu vidi se, sada kamenjem zasuta jama, koju bunarom zovu. Možda je tu kada bila čatrnja gradine.

Osim toga u ogragjenom prostoru još stoje četiri malene, možda po 50 *cm* visoke gromile, a posvuda se ondje nahode rbine od ilovastog sugja, gragjenog rukom, i pečene ilovaste grude.

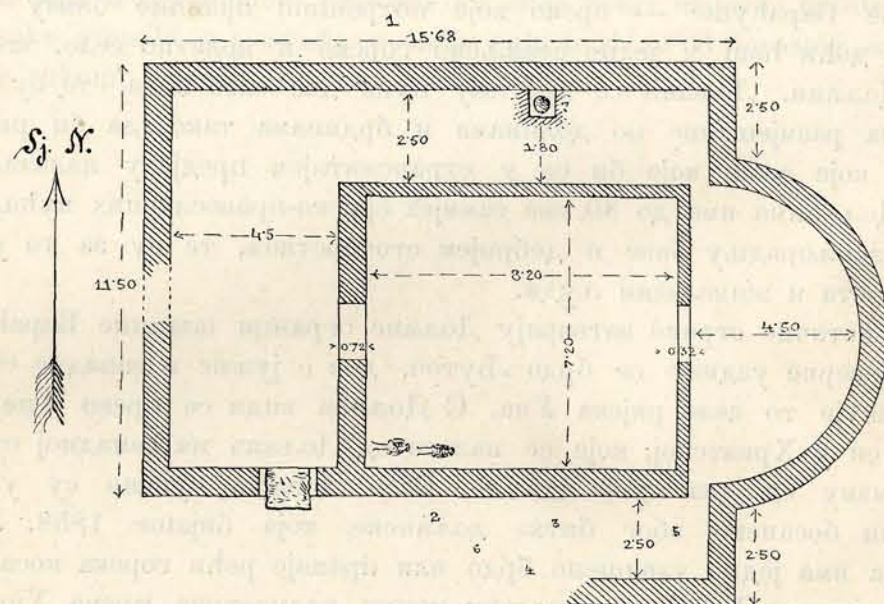
Рушевина у селу Дољанима и римски натписи, ондје нађени.

Ако пођеш од Бишћа петровачком цестом једно два сата хода, па се од мјеста, званог Дубовска елекнеш на десну страну преко планине Бараћуше — преко које потрошиш пјешице близу један сат — доћи ћеш у једно осамљено горско и врлетно село, које се зове Дољани. Дољани се протежу пуна два сата хода, те су куће у њима размјештене по долинама и брдинама тако, да би ријетко нашао које село, које би се у страновитијем предјелу налазило. У селу Дољанима има до 80 све самијех српско-православних кућа, које се уз земљорадњу баве и добријем сточарством, те су за то у том селу доста и живолазни људи.

С источне стране затварају Дољане огранци планине Бараћуше, а са сјеверне уздиже се брдо Љуточ, док с јужне и западне стране заокружује то село ријека Уна. С Дољана види се преко Уне село Небљуси у Хрватској, које се налази од Дољана на западној страни у размаку од два сата даљине. Село Дољани чувени су у свој Крајини босанској због битке дољанске, која бијаше 1858. Усред Дољана има једно узвишено брдо или правије рећи горска коса, која се од планине Бараћуше завлачи попут полуострва према Уни. На тој коси налази се старинска рушевина, коју је околни православни народ још од вајкада црквином звао, те се ту састајао у народне зборове, особито о св. Тројици (Духовима), Убрусу и Цвијетима. Сматрајући то само мјесто као старинску светињу, поштовао је он и ту рушевину, више, него што се по неким мјестима данас поштују највелељепније и најукрашеније, по плану зидане цркве и црквице. Рушевина та сама по себи наликује на цркву, те је то и народу повода дало, да мисли о њој е је била богомоља. Такве комбинације рађају се обично у нашега народа по свој Босни и Херцеговини. Још прије године 1875. народ је ту црквину откопавао, не нашавши у њој готово ништа, осим у средини зидова два гроба, покривена великијем плочама, а под овима два човјечија костура.

Прије некога времена почео је тамошњи парох, госп. Стеван Ковачевић чистити ту цркву, да би ту — пошто је добио дозволу — подигао малу капелу за околни побожни народ. Том приликом нашао је поменути свештеник неколико изломљених плоча, на којима се виде разне шарке, а и латинска писмена, те је то све преписао и мени предао, док је те плоче уручио котарској области у Бишћу, која их је спремила у наш музеј у Сарајеву.

Додана овдје *слика 1.* показује нам тлоцрт зграде, из ког видимо, да је била управљена на исток и да има распоред, по коме би се могло мислити, да је некоћ служила као црква. У преградтку у средини зграде нађене су уз јужни дувар она два костура, о којима сам мало прије говорио. Са спољашне стране зграде уз сјеверни зид нашао се

Слика 1.

(код тачке 1.) уломак камена с неколико латинских писмена; други један уломак с оваким писменима лежао је код тачке 5. На мјестима пак уз зид на јужној страни, која сам у тлоцрту означио са 2, 3, 4 и 6, нађоше се четири уломка, на којима се виде шарке у облику колутова са звјездама у средини или некаке усјечене удубине. Највише занимљивији је ипак камен, који је нађен у унутрашњости зграде на мјесту, означеном бројком 7. Он је истесан у облику коцке те показује на предњој страни натпис с латинским писменима, а на обје побочне стране некакове шарке. Камен је издубљен у облику четверокута те се та удубина на дôњој страни свршава попут здјеле; у средини провртена је јама до доље.

Оволико хтједох извијестити о овој развалини, а читање и тумачење нађених натписа препуштам музејској управи, јер ја нијесам вјешт овој работи.

Коста Ковачевић.

Епиграфски додатак.

Она три натписа, што се спомињу у горњем извјештају, већ су у музеју, па су овдје предочени у фак-симилима.

1. Вапненаста плоча без икаквог оквира и украса; десно одломљена; висина 0·3, ширина 0·22, дебљина 0·13; линије дубоко запаране, али нелијепа писмена неједнаке висине не сижу до линија. Нађена на оном мјесту, што је на плану назначено бројком 1.

Слика 2.

*D(is) [M(anibus)]. Urs[*о или *Urs[ae] .... posu[it ....*

2. Уломак вапненасте плоче, уоколо окрњене; висина 0·18, ширина 0·19, дебљина 0·045; линије дубоко запаране; али размјерно добра писмена не досижу до линија; нађена на мјесту у плану означену са 5.

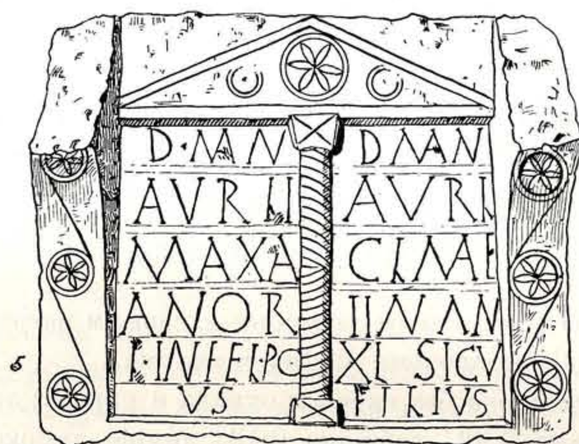
Слика 3.

Редак 4. Оба останка слова потичу ваљда од *S* и *A*.

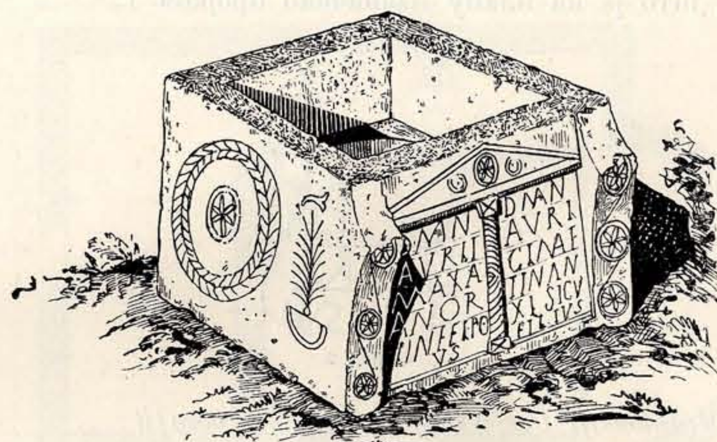
D(is)] M(anibus). [Verec]undo .... [infe]licissim[o ....

Verecundus одговара простору више него *Secundus*.

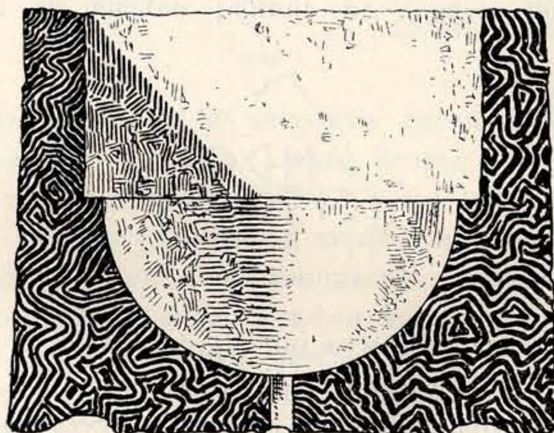
3. Сандук за пепео од вапненца, без поклопца; висина 0·55, ширина 0·72, дубљина 0·71. Исписано поље, међу двије одскочене

Слика 4.

Слика 5.

Слика 6.

Жара за паљевину: Слика 4. Предња страница. Слика 5. Поглед са стране. Слика 6. Просјек.

пријечке на једној и на другој страни, очевидно има да приказује прочеље храма. На забату, што га носи ступ шпирално канелиран, у два концентричка колобара по три звјездолике ружице. Три исто тако образоване ружице, које су запараним линијама спојене у шпирале, и опет са пријечками по странама свезане, налазе се на обим пријечкама. — На површини лијеве стране сандука три концентрична колобара, украшена урнеком рибљих кости, а средиште им је ружица, око које су два концентрична колобара. Десно од тог главног украса дрво, које ниче из полукруга, састављена од двих концентричних црта; над њим примитивно израђена животиња.

Плохе на десној страни и страга нијесу украшене; посуда је с пепелом дакле стајала у куту гробне коморе. Нађен је на мјесту, у плану означену са 7.

У нутрашњости види се прије свега 0·50 дуга, 0·48 широка, 0·25 дубока, правокутна издубина, која је продужена полукружним наставком од 0·40 премјера. Дно је пробушено.

Линије запаране, припроста слова; орнаменти су насупрот помно израђени.

A. ред 1. = лигатура од *M* и *A* непоуздана. *A B* ред 2. Овдје је очевидно између *R* и *L* испало *E;* исто тако *B* ред 3. између *L* и *M* на истом мјесту и послије *E* једно *N;* у истом је реду *A* излишно. У *A B* ред 5., дотично 6. је текст конзеквентно проведеним преполовљењем понешто доспио у неред; ваљда треба да гласи *infel(icissimis* [отац и мати]) *posu(it) Sicu filius.* Клесар је у првом натпису *A*, ред 6. ставио *V* пред *S,* мјесто обратно. Како се види, није клесар особито био вјешт римској ортографији и језику[1]).

Овдје опет[2]) имамо податак, по коме можемо да судимо о степену школске наобразбе у нижих слојева народа.

D(is) M[a]n(ibus). Aur(e)li(a) Maxa a(n)nor(um) L. Infel(icis-simis) posu(it).	*D(is) Man(ibus) Aur(e)l(ius) Cl(e)mae(n)tin(us) an(norum) XL. Sicu filius.*

Maxa биће да је фамилијарна кратица од *Maxima,* ако ту није језична погрјешка. *Sicu* је већ познато као женско име; C. I. L. III 707 (Македонија).

Сарајево, у јануару 1895.

Карло Пач.

¹) Ко мисли, да смо одвише тога ставили на рачун клесара, тај нека испореди н. пр. горњоиталински натпис C. I. L. V 3808 (Верона).

²) Испореди: Натпис у Лисичћима у долини Неретве. „Гласник“ 1894., стр. 712.

Grčko-rimske privatne zbirke u Bosni i Hercegovini.

Pod tim naslovom hoćemo da redomice ustanovimo grčko-rimske spomenike onih zbiraka u našim pokrajinama, koje se dosad bilo s kog razloga nijesu mogle prisajediniti zemaljskom muzeju. Isto tako ćemo ovdje bilježiti, kad eventualno što novo pridogje ovim privatnim zbirkama. Otpočinjem antikama, koje ima stari i časni

Manastir Fojnica.

Ja sam ih na poziv velečasnog gospodina gvardijana fra Mije Batinića uredio i inventarizovao u vremenu od 11.—14. aprila o. g.

Zbirka nije velika, ali je dragocjena zbog toga, što su komadi u njoj pribrani mahom dobro očuvani, i jer od objekata sastoji, koji su prikupljeni u području manastira, u Fojnici i okolišu, i u Skoplju. S ovom zbirkom novaca slabo se koja privatna zbirka u Bosni i Hercegovini može isporediti. Tu su većinom novci od srebra i bilona. Naročito vrijedi da se istakne golemo čislo Gordiana. Oni potječu isto tako kao i novci daljih careva i carica iz onog nahogjaja, koji je po jednoj vijesti gospodina dra. Ć. Truhelke učinjen na jednome polju kod Fojnice, i od kojeg zemaljski muzej ima 62 komada (Alexander Severus do Salonine). Dobra je i Magnia Urbica.

A. Novčana zbirka

sastoji — dubleta i incerta amo ne računajući — od ovih 169 komada:

Apollonia: 2 (I. pl. Schlosser: „Beschreibung der altgriechischen Münzen“ n. 15, 38).
Accoleia: 1 (H. Cohen Description générale des monn. de la rép. Romaine n. 1).
Acilia: 1 (Cohen n. 11).
Afrania: 1 (Cohen n. 1).
Caecilia: 2 (Cohen 21, 37).
Carisia: 1 (Cohen n. 1).
Cassia: 2 (Cohen n. 7, 10).
Clodia: 1 (Cohen n. 11).
Coelia: 1 (Cohen n. 3).
Cornelia: 1 (Cohen n. 45).
Cupiennia: 1 (Cohen n. 1).
Domitia: 1 (Cohen n. 3).
Fonteia: 1 (Cohen n. 15).
Furia: 1 (Cohen n. 13).

Julia: 1 (Cohen n. 12).
Junia: 1 (Cohen n. 19).
Lucretia: 1 (Cohen n. 2).
Memmia: 1 (Cohen n. 8).
Minucia: 2 (Cohen n. 4, 17).
Naevia: 1 (Cohen n. 1).
Porcia: 1 (Cohen n. 7).
Postumia: 2 (Cohen n. 1, 7).
Quinctia (?): 1.
Roscia: 1 (Cohen n. 1).
Rubria: 2 (Cohen n. 1, 3).
Rutilia: 1 (Cohen n. 1).
Sempronia: 1 (Cohen n. 2).
Servilia: 1 (Cohen n. 3).
Thoria: 1 (Cohen n. 1).
Titia: 1 (Cohen n. 2).
Titurìa: 1 (Cohen n. 3).
Volteia: 1 (Cohen n. 4).
M. Antonius: 7 (H. Cohen, Description hist. des monn. frappées sous l' empire Rom.[1]), n. 10, 11, 12, 14, 17, 21, 27).
Augustus: 5 (Cohen n. 52, 87, 167, 204).
Agrippa: 1 (Cohen n. 3).
Tiberius: 1 (Cohen n. 2).
Claudius: 2 (pismo se ne da protumačiti).
Nero: 2 (Cohen n. 80, 253).
Vespasianus: 4 (Cohen n. 154, 164, 192, na jednom pismo oštećeno).
Domitianus: 2 (Cohen n. 97, 323).
Nerva: 1 (Cohen n. 5).
Traianus: 6 (Cohen n. 38, 42, 145, 235, 534, pismo na jednom nejasno).
Hadrianus: 2 (Cohen n. 317, 729).
Sabina: 1 (Cohen 39).
Antoninus Pius: 7 (Cohen n. 45, 60, 232, 317, 580, na dva pismo nečitljivo).
Faustina sen.: 1 (Cohen n. 7).
Marcus Aurelius: 2 (Cohen n. 620, na jednom pismo nejasno).
Faustina jun.: 2 (Cohen n. 73, na jednom pismo nečitljivo).
Septimius Severus: 2 (Cohen n. 304, na jednom pismo nečitljivo).
Caracalla: 1 (Cohen n. 142).
Julia Maesa: 1 (Cohen n. 13).
Alexander Severus: 3 (Cohen n. 42, 78, 266).
Julia Mamaea: 1 (Cohen n. 72).
Maximinus Thrax: 3 (Cohen n. 50, 60, 83).
Gordianus: 26 (Cohen n. 15, 17, 29, 34, 39, 44, 45, 49, 52, 53, 70, 75, 91, 107, 109, 114, 121, 124, 126, 143, 145, 151, 161, 162, 166, 242).
Philippus pater: 3 (Cohen n. 9, 38, 103).
Otacilia Severa: 1 (Cohen n. 5).
Philippus fil.: 3 (Cohen n. 30, 34, 65).
Traianus Decius: 1 (Cohen n. 33).
Etruscilla: 1 (Cohen n. 13).
Herennius Etruscus: 2 (Cohen n. 11, 20).
Trebonianus Gallus: 2 (Cohen n. 37, 41).
Volusianus: 2 (Cohen n. 48, 80).
Valerianus pater: 5 (Cohen n. 17 [Billon], 91, 92, 159, 161).
Gallienus: 3 (Cohen n. 93 [Billon], 106, 237 [Billon]).

[1]) 1. izdanje; drugo u Fojnici ne imadoh pri ruci.

Salonina: 2 (Cohen n. 46, 91, žezlo koso).
Aurelianus: 4 (Cohen, n. 65, 73, 164; na jednom pismo oštećeno).
Probus: 2 (na oba pismo nečitljivo).
Magnia Urbica: 1 (Cohen n. 9).
Licinius pater: 1 (Cohen n. 82).
Constantinus Magnus: 4 (Cohen n. 237 [Avers bez legende], 335, 433; na jednom pismo nečitljivo).
Constantinus II.: 1 (Cohen n. 152).
Constans I.: 1 (Cohen n. 160).
Constantius II.: 3 (Cohen n. 217, na dva pismo nečitljivo).
Jovianus: 1 (Cohen n. 29).
Valentinianus I.: 1 (Cohen n. 55).
Gratianus: 2 (Cohen n. 53, 58).
Hadrianopolis: Gordian.
Viminacium (nejasno).

B. Statuete.

1. Attis zamišljen, s prednje strane.

Stoji na miru prebacivši lijevu nogu. U desnici drži jednu prama lijevoj nozi spuštenu baklju (ne pedum[1]), ljevicom se podnimio, valjda da podupre bradu. Mladić je obuven u cipele, ima tijesne anaxyride, opasan hiton s rukavima, koji idu do pregiba ruku; na lijevom ramenu nabran himation, na kudravoj mu je glavi frigijska kapa.

Bronc; visina 0·09, najveća širina 0·038, debljina 0·007, dosta vješta dekorativna radnja. Otražnja strana ravna, neobragjena, u sredini figure ima jama; te je po tome ona klincem bila pričvršćena za drugi neki predmet kao ures. Po Attisovom liku najprije se može pomišljati na posudu s pepelom. Kako tragovi na otražnjoj strani pokazuju, bila je i ova od bronca. Na desnoj strani posude bijaše bez sumnje Attis s podignutom bakljom.

Slika 2.

Slika 1.

2. Statueta zamišljenog bradatog čovjeka, koji je lijevu nogu nešto naprijed pružio, desnicom se hvata za bradu, a ljevicu drži pod togom. Toga je od lijevog ramena prebačena preko legja, pa onda ispod desne ruke navedena preko prsa prama lijevom ramenu i spušta se odzada.

[1]) Isp.: A. Rapp u Rosche-ovom Mythol. Lexikon, str. 727.

Straga na glavi i na zatioku ima ušica; ta je dakle figurica bila odregjena da se nosi. Kako se raspoznaje, pretopljene su noge u novije doba u klinast šiljak, valjda da se mogu zataknuti u plojčicu pečata.

Bronc; izlizan, a naročito na glavi i ramenima jako korodiran; vis. 0·051.

C. Rezano kamenje[1]).

1. Onyx-Intaglio; visina 0·015, širina 0·012.

Pod trogranim jednim deblom muze jedan pastir, sjedeći na desno, odjeven samo pileom, ovcu. *(Slika 3.)*

2. Achat-Intaglio; visina 0·013, širina 0·011.

Diana u dugom nabranom hitonu[2]), obrnuta na lijevo, uprla se na desnu nogu, lijevu ruku prislonila na oltar, iz kog je izrasla grana; u

Slika 3.

Slika 4.

Slika 5.

Slika 6.

desnici drži koplje; na legjima tobolac za strijele. Boginji na desno košuta, digla k njoj glavu. *(Slika 4.)*

3. Onyx-Intaglio; visina 0·016, širina 0·013.

Ithyphalski satir nepouzdano korača na desno, obje ruke pružio naprijed, kao da hoće održati ravnotežu. Pred njim, kako se čini, ptica, za njime stol s vrčom, iz koga raste grana. *(Slika 5.)*

4. Carneol-Intaglio; visina 0·011, širina 0·008, Hermes, samo s krilatom kapom, upire se, na lijevo obrnut na jedno deblo, stao desnom nogom; u pruženoj desnici novčana kesa, u naslonjenoj ljevici drži nevješto izragjen *caduceus (?). (Slika 6.)*

5. Achat-Intaglio; visina 0·015, širina 0·011. Boginja u dugoj haljini, obrnuta na lijevo, stala na desnu nogu, drži u pruženoj desnici pateru, u spuštenoj ljevici tobolac niz spušteni komad haljine.

Nekoć u samostanu još bijahu i drugi rezani kamečki, kojih sada nema. Jedan otisak od velikog ahat-intaglia ima u zemaljskom muzeju; prikazuje na desno obrnutu glavu Atene sa šljemom.

Sarajevo, u aprilu 1895.

Dr. Karlo Patsch.

---

[1]) Pridane ovdje slike crtane su prema otiscima dva puta povećane.

[2]) O Artemidi u dugoj haljini isp.: Th. Schreiber u Roscherovom Mythol. Lexikon, čl. Artemis str. 605. i d

Продужена посматрања на орнитолошком пољу у Црној Гори године 1895.

Пише

Људевит пл. Фирер (Führer[1]).

Благохотном предусретљивошћу Његовог Височанства, кнеза нашљедника Данила црногорског, који је вазда готов заштићивати и унапређивати науку, испунила ми се је најживља жеља, да своје испитивање у Црној Гори и ове године могу наставити.

Његово Височанство уручило ми је премилостиво препоручних писама за поједине капетане и упозорило ме на некоје крајеве, занимљиве у орнитолошком погледу, које сам при првом свом боравку у Црној Гори тек површно погледао.

19. јануара о. г. приспио сам у Котор, а два дана касније пошао сам пјешке на Цетиње. Пошто се због големих сметова путу није видјело трага, ишао сам преко круто смрзнутих сњежних пољана.

Иначе тако романтични предјели били су сада једнолика, жалосна пустош. Само у близини људских обиталишта било је зеба *(Fringilla coelebs* L., права зеба), жутке стрнатке (жути цип, *Emberiza citrinella)*, врабаца *(Passer domesticus)*, црних врана *(Corvus cornix)*. У Буковици видио сам и неколико бравењака *(Turdus pilaris*, Wachholderdrossel) и имелаша *(Turdus viscivorus*, Misteldrossel). Изнад Ловћена лијетало је јато чавки (Alpendohlen, *Pyrrhocorax alpinus)*, а тик Његуша видио сам и двије планинске пјевке (Alpenbraunellen, *Accentor alpinus)*.

Иза напорног хода од шест сати стигох на Цетиње. Пошто сам учинио своје подворење код кнежевића нашљедника, који ме је најмилостивије примио, удостојало се је Његово Височанство кнез Никола I.

---

[1]) Пријазног читатеља упозорујемо на првашњи извјештај госп. писца, штампан у 4. свеску нашег „Гласника“, годиште VI. (1894.), стр. 543.—608. Нека нам је при томе дозвољено, да најскромније поновно изразимо нашу дубоку благодарност, коју осјећамо спрам узвишеног кнеза нашљедника Данила због тога, што је и ове године своју високу помоћ поклонио раду госп. Фирера, те смо овако у сретном положају, да пред знанствени свијет можемо изнијети ове занимљиве, по природну науку ванредно важне црте о птичијем свијету Црне Горе. *Уредништво.*

примити ме у аудијенцију. У подне оставио сам пријестôницу и отишао на Ријеку, гдје сам остао до 20.

Исти дан рано у јутру путовао сам по хридовитој цести, која између грмља покадшто води близу обале Скадарског језера, на Вир, па сам ондје приспио у 2 сата послије подне. Осим малог вранца *(Carbo pygmaeus)*, црвеноноге прутке *(Totanus calidris)*, неколико патака и једног рибљег орла *(Haliaëtus albicilla)* нијесам ништа особито забиљежио.

По рђаву, или боље да речем — никаку путу ишао сам други дан у St. Rocco. То је било ужасно путовање, које је трајало од 6 сати у јутру до 5 сати на вечер — 5 сати био сам на арбанашком земљишту. Очима гледати нијесам могао готово ништа, јер је дувао оштар источњак, па ми киша ударала у очи. У приватној једној кући тога села преноћио сам за невољу.

У јутру 23. наставио сам свој пут дуж Бојане на опасном путељку између мочвара. *Pelecanus crispus* (пањац), *Ardea cinerea* (сива чапља), *Ardea egretta* (велика бијела чапља), надаље *Aquilla clanga* (сиви орао), *Vanellus cristatus* (мацудан) и јата патака и баљошки оживљавала су овај водом заливени крај.

Послије подне с великом муком стигох у St. Giorgio, гдје сам преноћио у неког Арбанаса. Истом касно иза подне 24. приспио сам преко Зогаја и Коџе у Улцињ.

Војвода Симо Поповић, губернатор улцињски, ванредно љубезан и интелигентан господин, веома се је занимао за мој потхват те ме је увјеравао, да ће ми у сваком правцу ићи на руку. Капетан Крцун и др. Петковић дивно ме примише. Исто тако пријазно дочекао ме је и лучки капетан, кавалијер пл. Замбели, да, овај је паче био тако љубезан, те ми помагао, да нађем стан и једног слугу. Стан је мрве мучно било наћи, слуга се брзо нашао, био је то устрајан, јуначан, несебичан и вјеран момак.

26. јануара. Рано пођох на Пињеш, откуда је на далеко диван поглед. Осим *Merula vulgaris* (кос) и *Turdus musicus* (бијели кос), који у великој множини зимују, забиљежио сам само чавки и врана. Овај крај, у коме сам по савјету Њ. Височанства удесио свој рад, наиме околица Улциња, нада све је занимљив у топографском, климатском, флористичком и фаунистичком погледу.

Ту су заступани сви животни услови за животиње и биљке, што се само замислити могу. Ту су наизмјенце крш и шума. Маслинови гајићи, којима су дебла по причању — а можда и по истини — стајала већ у Христово доба, окитили су на велику даљину брда уз морски жал, којим се о хридове при дну крше морски валови.

Непрегледно поље, коме је на средини Зогајско језеро с густом трстиком и рогозом, заградила је с југа Бојана, са сјевера дјеломице шумом обрасла и растргана Мужура планина, а са запада пруд, који ондје чини морски жал.

У ово вријеме приличи то поље великоме блату, које се мјестимице слијева с морем, јер Бојана, кад преплави, поплави сав онај крај, који је једва 1 *m* над морском површином. Пространа она шикара од трња и грмља, коју народ онуда зове „Забјел“ ове је године под водом; само је оно остало над водом, што је по главицама.

27. јануара. У зору са слугом Марком ишао сам преко Пињеша, а онда дуж хридовитог поморја стигосмо — јер због једног пријекопа, који је сад набујао, морадосмо далеко обилазити, — истом за 2 сата на пруд југоисточно од Улциња. Овај ондје чини мјестимице прекинут, око 20 *km* дуг, до 150 *m* широк насип.

Осим *Larus argentatus* var. *Michahellesi* (јужни галеб), *Larus fuscus* (смеђи галеб), *Chema ridibundum* (прости галебац), *Corvus corax* (црни гавран, Kolkrabe) и *Corvus cornix* (сива врана) забиљежио сам као новину за Црну Гору само *Larus minutus* (патуљасти галебац).

Јато од више него 50 комада тих љепушних галебова врзло се онуда изнад узбурканих и бучних валова или по њима. На пушкомет ми се примаче само један мужјак у зимском перју, кога сам и убио.

Иђасмо дуж пруда све до Гури-Ђерана, пресјекосмо онда непроходни шипраг Штој, који мјестимице састоји од трна и младе бјелогорице, те је ове године поплављен, да тако доспијемо до Зогајског језера.

По поплављеним ливадама и пољима врзла се множина *Vanellus cristatus* (мацудан), *Totanus calidris* (црвеноножна прутка) и *Alauda arvensis* (пољска шева). По шипрагу све је врвјело од *Merula vulgaris* (кос), *Turdus musicus* (бијели кос), *Dandalus rubecula* (црвеновољка) и *Accentor modularis* (сива пјевка). По блату самом били су неки *Pelecanus crispus* (пањац), више *Ardea cinerea* (сива чапља) и *Ardea egretta* (велика бијела чапља), *Carbo pygmaeus* (фендак), *Carbo cormoranus* (велики вранац, корморан), исто тако вјеројатно и *Carbo graculus* (морски вранац); врло се често виђају и *Buteo vulgaris* (прости мишар), *Circus aeruginosus* (ритска еја), *Anas boscas* (дивља патка) и *Fulica atra* (баљошка). Убио сам двије патке глуваре, Марко једног *Carbo pygmaeus* (мали вранац) и једног *Chema ridibundum* (простог галепца).

Да Штој не бијаше поплављен, напли бисмо онуда мноштво шљука.

Кнежевић Данило убио је овдје доста пута у зимско доба у једном дану 50—60 комада.

28. јануара. Прије подне ишао сам до драге Val di noce, од прилике два сата од Улциња, да понесем своју пртљагу, која је приспјела с паробродом. Осим обичних типа забиљежио сам ондје и једну *Emberiza cia* (малу стрнатку) и убио једну шумску шљуку.

29. јануара. Због велике кише није се прије подне могло излазити. Послије подне ишао сам дуж морске обале у храстов и трновит шипраг источно од Улциња до Ђерана и натраг преко ошумљене главице Zabel sul Fasilhogje.

На кршевитом жалу само се је видио један модри кос *(Monticola cyanea)*, исто тако једна зидарица *(Tichodroma muraria)*, коју сам и убио. Надаље сам видио двије *Sterna cantiaca* (сјеверна чигра). У Забелу убио сам двије шљуке и промашио их исто толико, надаље сам убио једног *Coccothraustes vulgaris* (тустокљун), једну *Ruticilla titis* (домаћу црвенрепку) и једну *Acredula caudata var. rosea* Blyt. (дугорепу сјеницу). *Buteo vulgaris* (прости мишар), *Accipiter nisus* (кобац птичар), *Astur palumbarius* (кокошар), *Corvus corax* (црни гавран) виђали су се у великој множини. Иначе само обични типови, као: *Pica caudata* (шврака), *Garrulus glandarius* (крештелица), *Merula vulgaris* (кос), *Parus major* (обична сјеница), *Turdus musicus* (бијели кос) и т. д. Али под вечер кружаху изнад Греде на дно Ђеране два *Gyps fulvus* (бјелоглави лешинар) и једна врста *Circus* (врст еје).

30. јануара. Цијелу ноћ бјеснио је оркану сличан левант с мећавом, и то је невријеме потрајало цио дан.

Ми иђасмо кроз маслинове гајиће, онда преко Бијеле горе у Кодре и преко Пињеша натраг.

Јата *Fringilla coelebs* (праве зебе), међу њима и неколико *Fringilla montifringilla* (жута зеба), тражећи под дрвећем храну. Више *Columba palumbus* (голуб гривњаш) такођер се је видјело, исто тако неколико *Certhia familiaris* (пузавац, кљукавац) и *Regulus ignicapillus* (ватроглави краљић). Иначе само обичне врсте. Убио сам једног *Merula vulgaris* (коса), једну *Fringilla coelebs* (зебу), *Certhia familiaris* (пузавца), *Regulus ignicapillus* (краљића), двије шљуке, једног копца, који је хтио одлетјети с једном зебом. Радо бих био ишао у Зогај, али се због олује и мећаве није могло.

31. јануара. Хтједосмо, да се чамцем повеземо на Блато, али није било могуће веслаче на то склонити, јер је дувао опасан вјетар. Од кише и снијега сасвим промочени, дођосмо послије подне кући са двије шљуке.

1. фебруара. Рано у јутро иђасмо на мост на рљи Конала, па се онда на чамцу кроз Брдјелу одвезосмо на Зогајско блато.

Докле оком можеш погледати, ништа већ вода. 3—4 *m* висока трстика једва што је за $^1/_2$ *m* надвисила воду. Шест пеликана, *Pelecanus crispus* (пањац) пливало је за један пушкомет од нас, баш тако, као да су нам хтјели показати пут. *Anas boscas* (патка глувара) и *Fulica atra* (баљошка) у јатима, неколико *Fuligula nyroca* (патка бјелокрила) и четири *Anas acuta* (патка репача), више *Ardea cirenea* (сива чапља) и *Ardea egretta* (воља, бијела чапља) рибариле су на плитким мјестима.

Два *Larus melanocephalus* (црноглави галеби) забиљежио сам као нове за Црну Гору; на жалост нам се не примакоше на пушкомет.

У трстики бијаху *Schoenicola schoeniculus* (ситникова стрнадица) у великој множини, па некоје убих, али све бијаху обичне врсте. Надаље сам забиљежио: *Podiceps cristatus* (велика пондурка), *Podiceps nigricollis* (златоуха пондурка), *Aquila naevia* (сиви орао), *Haliaëtus albicilla* (рибљи орао), *Buteo vulgaris* (прости мишар), *Circus aeruginosus* (ритска еја), *Carbo cormoranus* (велики вранац), *Carbo pygmaeus* (мали вранац, фендак) и *Larus argentatus* var. *Michahellesi* (јужни галеб). Код Томлоше изађосмо на сухо, јер се због вјетра није могло даље по силно узбурканом језеру.

По мокрим ливадама и стрништима врзаху се јата *Turdus pilaris* (дрозд бравењак), *Vanellus cristatus* (мацудан, обични вивак), *Totanus calidris* (црвенонога прутка), *Alauda arvensis* (пољска шева, чиола) и *Sturnus vulgaris* (чворак).

Ловина бијаше: двије *Anas boscas* (патке глуваре), двије *Fuligula nyroca* (бјелокриле патке) и неколико *Turdus pilaris* (дрозд бравењак). Због отвореног сада земљишта мучно је ишта убити, осим ако птице случајно пролете на пушкомет.

Стадосмо се дуж пруда враћати.

2. фебруара. Због кише иђасмо само послије подне дуж жала, преко Башбуљука до Val di noce.

Нити сам што ново забиљежио, нити шта убио. Пред вечер видио сам јато гусака гдје над морем лете од југозапада према сјевероистоку.

3. фебруара. Рано у Кодре, отуда преко Конала у Штој, онда уз жал до Топчије и истим путем натраг.

Као нове за Црну Гору забиљежио сам данас *Numenius tenuirostris* (средња угара) и *Cettia scricea* (водарица кроварица); од прве врсте падоше двије птице с ону страну Конала на једном угару, али се никако не могосмо до њих дошуљати, а онда одлетјеше. *Cettia scricea* (водарица) чуо сам више по поплављеном сада, веома густом трњу, те ми за руком пође и убити једног мужјака.

Шљука видјесмо осам комада, шест убисмо, исто тако једног *Turdus pilaris* (дрозда бравењака).

4., 5., 6., 7. и 8. фебруара само смо помало излазили у најближу близину вароши, јер је без престанка падала киша.

9. фебруара. Преко Бјелогоре у Вилину воду, а одонуд дуж хридовитог жала до Старог Улцињa. Враћасмо се преко Val di noce. Ма да смо цио дан ходали, нити сам видио, што би имало каку вриједност, нити сам шта убио.

10. фебруара. Пођох само у Забелу код Ђерана, гдје сам убио три шљуке.

11. фебруара. С Марком преко Пињеша у Зогај, а отуда у Бринску гору (Mal Brino), понешта ошумљену косу, којој повор чини међу.

Од више година не смије стока у ту пустињу на пашу, исто тако никоме није слободно ондје дрва сјећи, пошто још није одлучено, да ли Бринска гора припада Црној Гори или Албанији, ма да је сада у црногорским међама.

Прије три године убише наиме тадашњи посједоици горе, који Арбанаси бијаху, неколико Црногораца, оставише за тим кућу и кућиште и побјегоше преко Бојане.

Ми пођосмо преко оних кршевитих поља према Шаш језеру, дугуљастом, сада веома великом горском језеру, коме се по средини вуче међа. Укупна је слика Малбрије необично непријазна и мртва, потоње и у орнитолошком погледу, јер сам уопће видио само неколико птица, а ове припадаху обичним типовима; бијаху то наиме вране, косови и сјенице.

Вратисмо се без икаког успјеха у вечер преко Граца и Голумбе прилично утруђени и не баш најбоље воље.

12. фебруара. Учинисмо одмор, па се опремасмо за други дан.

13. фебруара. При исходу сунца иђасмо по рђаву путу између окука, шикаре и појединих високих дебала, преко више од 600 *m* високе Мажуре планине у Бар, гдје смо стигли око два сата послије подне. Одморивши се у некоме хану, иђах још до Пристана, али на цијеломе путу све до Бара не видјех друго осим обичних врста, као: *Merula vulgaris* (кос), *Turdus musicus* (бијели кос), *Dandalus rubecola* (црвенвољак), *Accentor modularis* (сива пјевка), *Parus major* (велика сјеница), *Parus coeruleus* (модра сјеница), *Emberiza cirlus* (плоторна стрнатка), *Troglodytes parvulus* (краљић), *Passer domesticus* (врабац), *Corvus cornix* (сива врана), *Corvus frugilegus* (копач, обична врана), *Corvus corax* (гавран), најпослије и једног *Sytta syriaca* (лончар), једног *Astur palumbarius* (кокошар), и *Accipiter nisus* (кобац), као и више *Buteo vulgaris* (прости мишар).

14. фебруара. Подранисмо, па ударисмо цестом на Вир. Мучан бијаше пут преко Суторманског кланца, јер цеста због сметова на више мјеста бијаше непроходна.

Крај је пун дивље романтике у правом смислу ријечи, ма да је сада у бијелом руху понешто пуст и без измјене. Дивна је слика, као ријетко која, Румија са својим растрганим врховима, снијежним пољанама и шумама. Дивно се ти шарени горски горостаси истичу спрам лазурног јужног неба, обасјани сунцем, које већ сада жари. Послије задњег успињања наградио нас је изванредно красан видик. Скадарско језеро, које са својим острвима сада приличи мору, иза кога се простире дрвећем обрасла Зета и Цемоско поље, синуло је у свој величини пред нама.

Панораму затварају испретргане кршевите горе, међу којима у својој врсти ненадмашена Проклетија с колосалним својим стијенама заузима прво мјесто.

Стигавши на Вир, одмарасмо се дуже времена, а онда узех чамац са два веслача, да преко језера доспијем у Плавницу.

Испрва била је вожња посве у реду, али одједном диже се од Бојане жесток grego levante, те веслачима ваљаде напрегнути све силе, јер нам валови запљускиваху чамац. Кад најпослије тек у вечер стигосмо на жуђену мету, била нам је барка готово до половице пуна воде, ма да Марко цијелог пута друго није радио, већ црпао.

На језеру све је врвљело од *Carbo pygmaeus* (фендак), *Carbo cormoranus* (велики вранац), *Anas acuta* (патка репача), *Anas boscas* (патка глувара), *Anas querquedula* (патка кржа), *Anas crecca* (патка кричара), *Fuligula nyroca* (патка бјелокрила), *Fuligula cristata* (патка чапљарка), *Fulica atra* (баљошка), *Podiceps cristatus* (велика пондурка) и *Pelecanus crispus* (пањац).

Преноћили смо у једноме хану, а при исходу сунца 14. фебруара пођосмо даље у ушће Зетице до Говеђег брода на арбанашкој страни.

Два сива орла *(Aquila naevia)* и један рибљи орао *(Haliaëtus albicilla)* били су први, које смо у рано јутро, али из превелике даљине поздравили из пушака.

Доскора приспјесмо на оно мјесто, гдје сам лањске године 2. и 3. фебруара два гнијезда од рибљег орла (Seeadler) повадио. Већ из далека опазих на једној врби, која се је ради високе воде чинила врло малена, големо гнијездо; али примакнувши му се на близо, нађох, да је дјеломице разгрнуто и напуштено.

Сад иђасмо преко Говеђег брода, гдје сам узалуд тражио ону врбу, на којој је било друго гнијездо; ваљда је посјекоше.

Осим обичних врста нијесам видио ништа ново. Пошто смо били на арбанашком земљишту, чували смо се, колико могосмо, да не пуцамо; два пеликана (пањца) затекосмо у малој једној дрàги, и ласн их могосмо убити сачмом, исто тако неколико патака главара (Stockenten) и великих бијелих чапаља (Edelreiher).

Пошто се ради високе воде нигдје не могосмо заклонити, то само случају можемо захвалити, ако шта убисмо.

Вратисмо се, па онда уз Плавницу до Бериславца.

Buteo vulgaris (прости мишар), *Alcedo ispida* (водомар), *Podiceps minor* (мала пондурка) бијаху у великој множини.

Јата вивка и шкврљаца, међу њима и неколико *Totanus calidris* (црвенонога прутка) и *Turdus pilaris* (дроздова) тражили су хране по натопљеним пољима и ливадама. Отуда се опет повезосмо низ воду у језеро, убисмо при ушћу неколико патака глувара *(Anas boscas)* и кржа *(Anas querquedula)*, па онда повесласмо према оству Врањини.

Опет нам се ваљаде борити с вјетром, када се нађосмо на отвореном језеру; најпослије стигосмо до манастира. Од врба, које су иначе као каква прашума, виђале су се сада само крошње, а трстика једва за $^1/_2 m$ вири из воде. Убисмо овдје неколико обичних патака, једнога мишара и једну ушару, која је излетјела из шуме.

Сада се повезосмо крај Лесандрије на Вир, гдје смо стигли у два сата, попили неколико кава и ракија, па онда, ма да су нас људи врло одвраћали, пођосмо у Бар. Била је свијетла, али врло студена ноћ. Око 7 сати у вечер стигосмо у Бар, а 15. у подне у Улцињ.

17. фебруара била је цича зима, а бивало је и мећаве са југоисточњаком. Послије подне ишао сам у маслинове гајеве у Val di noce и преко Бијеле горе у Поље. Ново нијесам ништа забиљежио, а убио сам само двије шљуке.

18. фебруара. Преко Кодре у Зогај, онда преко Штоја на пруд. *Vanellus cristatus* (мацудан, прости вивак) и *Turdus pilaris* (дрозд бравењак) виђаху се у великој множини. Неколико гусака лијетало је преко језера од сјеверозапада према југоистоку, иначе било је само обичних патака, вранаца, баљошки, пањаца, црвенbackногих прутки *(Totanus calidris)* и кљунача̂.

19. фебруара. Вода је у пољу нешто опала, али се до жала свеудиљ још само може доћи надалеко обилазећи. Преко Ђерана до у Штоја-пламенац. Без успјеха.

20. фебруара. Студен још није попустила, исто тако вјетар од југоистока. Рано у јутру гледајући са прозора, видио сам неколико сјеверних чигри *(Sterna cantiaca)*, гдје лете преко луке. Доселе виђао

сам само тамо амо по који експемплар. Ја одох до Башбуљука, па стадох, заклоњен међу стијенама на неко уско полуострво, које је сизало далеко у море.

Више пута пуцао сам на чигре, које су сваки пут у превеликој даљини пролијетале, оне далеко падоше у море и не уздигоше се више.

21. фебруара ишао сам близу свјетионика (на feњер), да убијем чигри. Сјеверних чигри *(Sterna cantiaca)* била је прилична множина, али на пушкомет ми се за дуго не примаче ни једна. Одједном прелетјеше сасвим на близу двије сјеверне и једна црноглава чигра, па сам ову пошљедњу убио. Послије подне убих и једног великог вранца, који се је изгубио.

22. фебруара. На далеко обилазећи стигосмо на пруд. *Larus argentatus* var. *Michahellesi* (јужни галеб) и *Larus canus* (бурни галеб) у врло великој множини, међу њима и један *Larus fuscus* (смеђи галеб), тамо амо по која *Sterna cantiaca* (сјеверна чигра) и *Larus minutus* (патуљасти галебац).

Два рибља орла дивно се вијаху изнад Греде на дно Ђердана, док их не растјераше гаврани и чавке.

Међу многима бравењацима *(Turdus pilaris)* било је и неколико имелаша *(Turdus viscivorus)*. У Штоју убио сам једну шљуку и промашио једног кокошара.

23. фебруара. Рано у јутру узех у луци једну барку и возих се дуж обале до Гури-Ђераниса, једне клисуре стрмих бокова, на којој нема никаке вегетације. Пошто сам причврстио барку, намјестих се у једној распуклини, да чекам на чигре и вранце. С првима нијесам имао среће, јер од неколицине, које су прелетјеле, ниједна ми се не примаче на пушкомет. При повратку убих већ пред вечер једног вранца мислећи, да је морски вранац *(Carbo graculus)*; али на моју жалост видјех, да то бијаше обични велики вранац *(cormoran)* у зимском перју.

Изузевши једну пећину при дну Сука, у коју су долијетали многи дивљи голубови *(Columba livia)*, не бијаше на цијелом морском жалу птица.

24. фебруара. Дуж обале до дрàге код Val di noce, гдје опет хтједох да покушам срећу са чиграма. Од више сјеверних чигри *(Sterna cantiaca)* и јужних галебова *(Larus argentatus)*, који су пролетјели, убио сам двије прве врсте, али ми се опет изгубише, јер је таласање, које је потјецало од тако званог мртвог мора, било веома бурно, а вјетар духао од копна. На повратку ранио сам једног модрог коса *(Monticolla cyanea)*, који ми се изгубио у једној распуклини.

25. фебруара. Дан ми прође у писању писама.

26. фебруара. Преко Зогаја до Бојане и натраг преко Кодара.

Овај пут је било врло много патака. Јата већином састојаху од глувара *(Anas boscas)*, кржа *(A. querquedula)*, а нарочито од звиждара *(A. penelope)*, које су пошљедње у великој множини падале на море. На обали Бојане близу Реча видио сам више великих угара *(Numenius arcuatus)*, а доскора је још придошло неколико малих угара *(Numenius tenuirostris)* и средњих угара *(Numenius phaeopus)*. То је први пут, што сам имао прилике, да научим разликовати све три врсте угара на слободи.

Они се нарочито разликују величином, али и крупнијим и ситнијим гласом.

На жалост не пође ми за руком, да се примакнем тим, како је познато, веома опрезним паткама, па сам узалуд у трстики сакривен чекао два сата близу обале. Убио сам двије патке, једну велику бијелу чапљу *(Ardea egretta)* и једну велику угару *(Numenius arcuatus)*.

27. фебруара. Опет на Бојану преко Зогаја. Угара бијаше још више — у ноћи бијаше југовина, па сам и убио двије велике угаре *(Numenius arcuatus)*, којих је била већина; исто тако убио сам код Кодара једног имелаша *(Turdus viscivorus)* и једну шљуку.

28. фебруара. Цио дан жестока југовина *(scirocco)*. Ишао сам још једном у Val di noce ради чигри, далеко од обале. За чудо бијаху све чигре на мору, па ја опазих, да вазда траже валове и чисту воду, и ради пошљедњег узрока и данас не долазе близу обале. Када је бура[1]), маистрал[2]), поненте[3]) и левант[4]), онда су принуждене долијетати к обали, јер је таласање само уз обалу. На повратку убих у маслини једног пузавца *(Certhia familiaris)*.

И моје посматрање и моја ловина бијаше у мјесецу фебруару слаба.

Непрестано рђаво вријеме, већином с југовином и буром, дуготрајне кише, шњегови у планини и оштра студен бијаше узроком, да су птице вољеле презимити у оним крајевима, гдје нијесу духали толики студени и влажни вјетрови, као Скадарско језеро, Зетско поље и Бјелопавлићко поље.

Чини се у осталом, да их у овим крајевима сваке зиме има знатно више, и то нарочито оних птица, које за вријеме љуте студени у планинама иду у блаже крајеве.

То се моје мнијење оснива нарочито на тому, да оне станарице и скиталице, које станују по сјеверним и источним крајевима земље,

[1]) Сјевероисток. [2]) Сјеверозапад. [3]) Запад. [4]) Исток.

желећи стићи на обалу, не прелазе преко 2000 *m* високе, оснијежене Румије планине, која се простире од сјеверозапада прама југоистоку; него ће прије бити, да их један дио лети дуж Бојане прама југу на простране, благе, вегетацијом и водом богате албанске обале.

Зимски житељи Румије а дјеломице и арбанашких међашких планина насупрот, били би, да је зими, као других година, била бура, долијетали на црногорску обалу.

Овогодишња мећава, која је подржала цио фебруар, присилила је међутим ваљда већину, те је презимила с ону страну Румије.

Како је ове године нарасла Бојана па поплавила готово цијело Улцињско поље, то особито мочварице ондје не могоше опстати. Томе у потврду наводим шљуке, које су — испоредивши с пријашњим годинама — само у маленом броју овдје презимиле.

1. марта. По жалу до Бишне, онда на Зогајско блато и преко Штоја натраг. Ништа ново.

2. марта. Исто тако. Пред вечер летјело је јато гусака са југозападом.

3., 4. и 5. марта. Преко Кодара у Зогај и дуж морске обале натраг. Ништа ново, само је бравењака било пуно мање, а патака више.

6., 7. и 8. марта. Сваки дан по жалу и у Штој. Ништа ново. Једнако југовина и од времена до времена киша.

9. марта. Исто тако. Близу св. Николе видио сам двије вивкарице, али ми за дуго не пође за руком, да стигнем те плашљиве птице, које су непрестано по обали тамо амо тркале, најпослије убих једну на велику даљину. То је мужјак од морског вивка *(Charadrius alexandrinus)* и нов за Црну Гору.

10. марта. Дуж обале до св. Николе. На жалу бијаху само бијеле пастирице *(Motacilla alba)*, круначе *(Galerita cristata)*, сиве вране *(Corvus cornix)*, и тамо амо по који јужни галеб *(Larus argentatus)*, бурни галеб *(Lurus canus)*. Угаре *(Numenius)* лијетаху врло високо, а далеко у мору бијаху велика јата патака, по свему се чинило, да бијаху звиждаре *(Anas penelope)*.

Кад сам стигао у мјесто, најљубезније ме је поздравио тамошњи лучки капетан Филип Ђокић, веома наображен и пријазан господин.

Послије подне ишао сам у пратњи капетана на ушће Бојане, ондје узесмо чамац и возисмо се прама Хади, једноме трском обраслом острву, које ушће Бојане чини делтастим.

Занимљиво је, да то острво постоји истом од 30 година, а постало је тиме, што је ондје потонуо један талијански барк, па се по трупу накупило трске, земље и т. д. Напорели, капетан тога барка, још је жив.

То острво, које сваке године расте, те сада већ обухвата 40 km^2, састоји од старе, дјеломице неприходне трске, међу којом има замијешане врбе и другог дрвећа. То је острво заједничко власништво Арбанаса и Црногораца. На жалост није се могло на то, у сваком погледу занимљиво острво ступити ногом, пошто је сада већином било поплављено.

Више пањаца (несита, пеликана) и малих вранаца *(Carbo pygmaeus)*, који ваљда на Хади гнијезде, припадоше; изнад њих кружили су по висинама орао клокоташ *(Aquila naevia)*, сиви орао *(Aquila clanga)* и рибљи орао *(Haliaëtus albicilla)*. Одвезосмо се натраг и одосмо на чекање патака, али без успјеха.

Када смо у вечер стигли капетану, дивно нас је угостио. Иза вечере задиванисмо се, те нам вријеме врло брзо прође, јер је капетан Филип пропутовао свијета и зна потпуно девет језика, уз то је пасиониран ловац, па умије да ти скрати вријеме.

Рано у јутру опростисмо се с нашим врлим пријатељем, који нас је још донекле пратио, а онда иђасмо уз Бојану према Речу. Пут води преко натопљених њива и ливада, као и украј малих шума и кроз њих, које бих због њихове густоће, обиља повијуша и тропског обличја назвао прашумама à miniatur. Мјестимице само има ниског трња с појединим старим храстовима и тополама, на којима има много гнијезда од сврака и врана; него ми нађосмо и неколико родиних гнијезда и једно остављено гнијездо рибљег орла с једним јајетом. Сад иђасмо преко 100 *m* високог кршевитог бријега Мал-сутјела, обрнусмо се за тим опет према Бојани и стигосмо послије подне у Св. Ђорђа, мјесто тик арбанашке границе, гдје смо се кратко вријеме одмарали.

За цијелог хода виђао сам само обичне врсте, угаре *(Numenius)*, а међу њима и неколико средњих угара *(N. phaeopus)* бијаху у великој множини на мокрим њивама и ливадама, али су се вазда држале на отворену земљишту, па сам се више пута узалуд мучио, да коју узмем на нишан.

Становници оних мјеста, која су уз Бојану, зову угаре чирлик-кублаш, па мисле, да своје име имају од једне врсте рибе (кублаш), коју оне дозивају и која у прољећу у великој множини из мора долази у Бојану, да ондје мријести.

Од Св. Ђорђа настависмо свој пут иза тога при дну Мал-брије до Зогаја, гдје тек у вечер стигосмо.

У неког згодног Арбанаса, Марка Уико, заискасмо конака. Газда куће, дивска подоба, горди Шкрел[1]), марцијалног обличја, поздрави

[1]) Арбанашко племе с властитом заставом; носилац је те заставе бајрактар Том Даше и знаду га у Албанији ко јунака, који задаје страха; он је брат нашег Уике.

нас најусрдније и назове нам добродошлицу. Одмах буде донесена ока ракије и мала чашка, која је ишла од уста до уста, те боца доскора бијаше празна. Од једноћ изгуби се наш домаћин за неколико часака, па се сав мокар врати са неколико риба, које је мени на част мрежом уловио у потоку под воденицом. Једноставна, али добро приготовљена вечера, којој смо и ми придали неколико убијених шљука, баш нам бијаше слатка.

До касно у ноћ непрестано долажаху сељани, — међу њима и неки човјек са својом женом, којима је обојма заједно било 29 година, т. ј. њему 15, а њој 14, — да виде страног ловца, његовога пса, а нарочито његову пушку.

Јутром други дан иђасмо преко донекле ошумљене, врло кршевите горе Мал-брије, испрекидане понорима и гудурама, а пуне окомитих стијена, — све до Шаш-језера. Наш пријатељ, који је такођер припадао власницима те горске пустоши, не хтједе нас у томе нешто опасном крају оставити саме, па иђаше с нама. Од многих, већ спарених горских јаребица, које се појавише, буде их неколико убијено, исто тако и двије шљуке.

Осим једног орла крстача, више постолки (кликавац, соколић), крешталица, сврака, сивих и обичних врана, лончара *(Sytta syriaca)* и једне обичне бјелгузе *(Saxicola oenanthe)* нијесам ништа видио.

На језеру бијаше само неколико парова пањаца, сивих чапаља, вранаца, јужних галебова *(Larus argentatus)*, патуљастих галебова *(Larus minutus)* и пјегавих прутки *(Totanus ochropus)*.

У вечер стигосмо опет у кућу нашег пријатеља, те ондје остадосмо до у јутру.

13. марта одосмо на Зогајско блато. И ту не нађох ништа ново. Сада ударисмо путем преко Кудара у Улцињ, убисмо двије шљуке, а у вечер видјесмо над вароши јато ждралова, који су селили на сјевер.

14. марта. По жалу и преко Штоја натраг. Прве сеоске ластавице *(Hirundo rustica)*. Бијелих косова *(Turdus musicus)* слабо овуда има. Шљуке готово све отишле. У ноћи југовина.

15. марта. Штој до Пламенца. Прве црвеногрле пјевице *(Pyrrhophtalma subalpina)*. Патке кричаре *(Anas crecca)* и крже *(Anas querquedula)* у великим јатима. Брезја и врбикова зеница *(Phylopneuste trochilus* и *rufas)* појавише се и ноћу у неколико ексемплара.

16. марта. Из зогајског блата. Жестока бура присили нас, те морасмо остати близу обале. Црвеноглавих галебова *(Larus melanocephalus)* бијаше множина. На пушкомет ми се примаче само један, и тога промаших. Више малих и великих ронаца *(Mergus albellus* и *M. merganser)* такођер видјесмо.

17. марта. Преко Брделе до Реча. Ма да од неколико дана сјевер душе, све је данас врвљело на обали језера, по зраку, и на мокрим ливадама и пољима.

Јата, која су бројила на хиљаде, а састојаху од обичног вивка *(Vanellus cristatus)*, црвеноноге прутке *(Totanus calidris)*, пршљивца *(Machetes pugnax)*, од потоње врсте само мужјаци, оживљаваху онај крај.

Стотине црнорепих муљача *(Limosa aegocephala)*, кљунача *(Scolopax minor)* и ливадарки *(Scolopax major)* тражиле су хране по блатним мјестима.

Великих угара *(Numenius arquatus)* бијаше врло много, исто тако и неколико малих угара *(Numenius tenuirostris)* и средњих угара *(Numenius phaeopus)*. Око 80 ждралова пасли су за једном живицом, кад покушах, да се прикучим плашљивим угарама.

Убих једну малу угару *(Numenius tenuirostris)*, једну црнорепу муљачу *(Limosa aegocephala)* и неколико кржа *(Knäckenten)*.

18. марта. Исти пут као јучер. У ноћи тишина. Све је још овдје, али много мањи број. Убио сам само једну муљачу, а промашио угару.

Као нову забиљежих данас блатну прутку *(Totanus stagnatilis)*. Допузах потрбушке до једне хрпе од пет комада те, како је познато, врло плашљиве врсте, те ми једва на 25 корака слаже пушка; пукох додуше из друге цијеви, али не згодих ништа. Птице одлетјеше врло далеко према Бојани.

19. марта. Зогајско блато до Реча. *Junx torquilla* (вијоглавка), *Upupa epops* (пупавац), *Rallus aquaticus* (млакар) и *Gallinula chloropus* (црвеноглави пјетлић) у приличној множини.

20. марта. Исти пут. Витка прутка *(Totanus glareola)* у великој множини, црвенонога прутка *(Totanus calidris)* и обични вивак *(Vanellus cristatus)* у големим јатима, бијела чиопа *(Cypselus melba)* и шарени пјетлић *(Rallus porzana)*. Убио сам витку прутку *(Totanus glareola)*. Шарени пјетлић *(Rallus porzana)* и неколико звиждара *(Anas penelope)*.

21. марта. Дуж обале до Вилине воде, онда преко Бијеле горе натраг. Ништа ново.

22. марта. Преко Брделе и Константиновог моста до Бојане.

Жути вивак *(Charadrius pluvialis)* у јатима по сто и више комада, међу овима и неколико сјеверних вивака *(Charadrius squatarola)* и обичних жалара *(Tringa alpina)* ново за Црну Гору. Врло загаситу гуску видио сам такођер више пута, али је се не могох достати. Убио сам само два жута вивка *(Charadrius pluvialis)* и исто толико кржа *(Anas querquedula)*.

23. марта. Исти пут и дуж жала натраг. Вивкарица *(Charadrius)* помање. Код Ђердана убио сам мужјака сјеверне чигре *(Sterna cantiaca)*.

24. марта. На Бојану и дуж обале натраг. У ноћи појавише се небогледи *(Botaurus stellaris)* и велике угаре *(Numenius arquatus)* у великој множини, међу њима и неколико малих угара *(N. tenuirostris)*, од којих једну убих. Опазио сам, да се мала угара уклања, колико може, па се радије придружује јатима средње угаре *(N. phaeopus)*. У осталом никад нијесам видио од 5—6 екземплара заједно, већином лутаху појединце тамо амо и бијаху ванредно опрезне. Близу Ђеране убих и једног небогледа.

25. марта. Исти пут. Ноћу јака југовина. Вивака и црвеноногих прутки помало, исто тако муљача, насупрот пак витких прутки у великој множини. Ријетко која угара; убио сам само једну муљачу.

26. марта. По жалу до Св. Николе. *Charadrius alexandrinus* (морски вивак) у великој множини. Као новину прибиљежио сам данас обичног каменичара *(Haematopus ostrilegus)*. Два екземплара ове лијепе, али нада све плашљиве птице, тражила су хране по морској обали. Великом муком стигох да убијем мужјака близу Бојане.

27. марта. Исти пут. Од 30 по прилици обичних каменичара *(Haematopus ostrilegus)*, што их овуда бијаше, убио сам једну женку. На повратку прибиљежих и убих на Пињешу као новину за Црну Гору пјеницу црнопрхницу *(Pyrrhophtalma melanocephala)*.

28. марта. Дуж жала. Мали соколић *(Falco aesalon)* и два сива сокола *(Falco laniarius)*, као и двије барежне јејне *(Brachyotus palustris)* сјеђаху на врбовим гранама, које је море поплавило. Више средњих угара *(Numenius phaeopus)* бадаху до трбуха по мору, али се није могло до њих, јер је земљиште посве отворено.

Промашио сам једну прутку и мислим у тврдо, да је то била смеђа муљача *(Limosa lapponica)*.

29. марта. Зогајско блато. *Anas boscas* (патка глувара), *Clangula glaucion* (главоча), *Mergus merganser* (велики ронац) и *Mergus albellus* (мали ронац) бијаху у великој множини, исто тако *Podiceps cristatus* (велика пондурка) и *Podiceps nigricollis* (средња пондурка). Близу Брделе нашао сам у најгушћој трски гњездиште од пањца *(Pelecanus crispus)*. На једној око 100 m^2 великој чистини, која је настала згаженом трстиком, која бијаше тако чврста, да се је по њој могло ходати без бојазни, да ћеш пропасти, било је 39 гнијезда, у већини тек по једно јаје. Многа су јаја лежала и сасма просто без гнијезда, паче и на нешто узвишеним мјестима.

Птице никако не бијаху плашљиве, па сам их посве лако неколико могао убити сачмом. Ја сам само понио 10 јаја и лијепим тим птицама даље нијесам сметао, како ћу то мјесто касније моћи сликати са старима и младима, а то ће бити занимљива слика.

У најближој близини тога мјеста лежало је такођер у трски на јајима неколико сивих чапаља *(Ardea cinerea)* и *Circus aeruginosus* (ритска еја).

30. марта. На пруд. Ноћу бијаше југовина, те се појавише водарице рогашаре *(Calamoherpe phragmitis)* и *Saxicola stapazina* (јужна бјелгуза).

31. марта. У поље и дуж обале натраг. Угара *(Numenius)* опет много, нарочито пак витка прутка *(Totanus glareola)* и жута вивка *(Charadrius pluvialis)* у великим јатима. Обични вивак *(Vanellus cristatus)* остаде међутим посве осамљен.

1. априла. До Вилине воде и преко Бијеле горе натраг. *Pyrrhophtalma subalpina* (пјеница црвеногрла) у неизмјерно великом броју, неколико малих славуља *(Lusciniola minor)* и шумска женица *(Phylopneuste sybilatrix)*.

2. априла. На пруд, онда у поље и преко Кодара натраг. *Limosa aegocephala* (црнорепа муљача) у јатима, у којима бијаше по више стотина. Преко ноћи указаше се надаље: *Oriolus galbula* (вуга), *Pratincola rubetra* (црноврати ковач), *Coracias garrula* (модровран), *Lanius senator* (црвеноглави сврачак), *Falco tinnunculus* (сокол кликавац), *Sylvia cinerea* (обична грмуша), *Sylvia atricapilla* (црноглава грмуша), *Circus cineraceus* (сива еја).

3. априла. Исти пут. Ништа ново.

4. априла. На ушће Бојане. Као нове појавише се: *Coturnix dactylisonans* (препелица), *Merops apiaster* (пчелар) и неколико *Cyanecula leucocyanea* (модровољак), од кога сам убио једну женку.

5. априла. У Зогај и уз обалу натраг. Ништа ново.

6. априла возисмо се ми, т. ј. господин капетан пл. Замбели, госпођица Зела и турски конзул, господин Серкис-ефенди, једном барком јадрењачом у Св. Николу. На обали видио се само један *Haemotopus ostralegus* (обични каменичар) и неколико *Larus argentatus* (јужни галеб).

У Св. Николи најљубезније нас је примио капетан Филип Ђокић. Ја сам онда још ловио цијело поподне, али ништа нијесам убио, што би имало какву вриједност. При дивној мјесечини весласмо око поноћи лаким сјевероисточњаком кући и приспјесмо сви најбоље воље и у добром здрављу око 3 сата у јутру у Улцињ.

7. априла. По пруду преко Пињеша натраг. *Silvia orphea* (грмуша пјевачица) у неколико ексемплара. Убих само једну женку црвеногрле женице *(Pyrrhophtalma subalpina)*.

8. априла. У поље и на обалу. Ноћу приспјеше *Calandrella brachydactyla* (краткопрста шева).

9. априла. На пруд и преко Зогаја натраг. Код Брделе убих једног соколића *(Falco aesalon)*, који је прогонио једну од мене настријељену патку кржу *(Anas querquedula)*.

10. априла. Јахао сам у Круче, да походим једног имућног Арбанаса, господина Николу Маровића. Никола Маровић, који осим свог материнског језика перфектно говори француски, пратио је 22 год. гласовитог орнитолога, конта Алеона (Conte Alléon), готово по свој Европи на његовим путовима као ловац и препаратор, па је при томе стекао обилато орнитолошко знање. Доброга је тога господина врло веселило, кад му се приказах, пошто шест година у својој осами у Kручама није имао прилике говорити о својој омиљелој теми. Он ме је у својој кући дивно угостио, он ми показа два лијепа мијеха од алпинске пјевке *(Accentor alpinus)*, коју је убио у Мужуру, те ће је послати своме доброме господину у Цариград.

11., 12., 13. априла. Сваки дан на пруд. Ништа нова.

14. априла. У Реч. Црвенопоги сокол *(Falco vespertinus)* и црвенкасти сокол *(Falco cenchris)* у великој множини.

15. априла. Исто. Ливадарке *(Gallinago major)* у јатима до 30 и више комада по мокрим ливадама.

16. априла. Исти пут. Неколико јужних чапаља *(Ardea purpurea)*, плотарица *(Sylvia curruca)*, више прутки *(Tringa subarquata)* и средњих угара *(Numenius phaeopus)*. Из једног великог јата женку пршљивца *(Machetes pugnax)* убио сам са два метка 19 комада, исто тако убих једну мушку средњу угару *(Numenius phaeopus)*.

17. априла. У Штој и Зогај. Без успјеха.

18. априла. По пруду до Реча. *Muscicapa grisola* (сива мухарка), *Muscicapa luctuosa* (црноглавка) и *Muscicapa albicollis* (бјеловрата) дођоше по ноћи.

19. априла. Исто. *Turtur auritus* (грлица), врло честа.

20. априла. По пруду до ушћа Бојане. Неколико црних чиопа *(Cypselus apus)*.

21. априла. Исти пут. *Ardea garzetta* (мала бијела чапља) и *Ardea ralloides* (жута чапља), честа. Више *Himantopus rufipes* (цревљара), од којих сам двије женке убио.

*

Успјех тога мога пута, који је трајао једва три мјесеца, може се сматрати прилично повољним, јер сам имао срећу опет 32 врсте установити за Црну Гору и примјерима обложити; међу овим има осам врста, којих при лањском мом боравку у Црној Гори нијесам видио. Ја сам дакле у свему у Црној Гори до сада забиљежио 257 врста,

а од 197 врста прибрао сам коже за збирке босанско-херцеговачког земаљског музеја.

На крају додајем списак о овогодишњем прољетном путовању у црногорском приморју.

Sterna cantiaca, од 23. II. до 10. IV.
Numenius, разне врсте, од 26. II. до 24. IV.
Vanellus cristatus, од 13. II. до 4. III.
Anser, 12. III.
Grus cinereus, од 13. III. до 23. III.
Saxicola oenanthe, 12. III.
Pratincola rubetra, 13. III.
Hirundo rustica, 14. III.
Scolopax rusticula, 14. III., сви одлетјели.
Turdus musicus, 14. III., највише одлетј.
Turdus pilaris, 15. III., сви одлетјели.
Pyrrhophtalma subalpina, 15. III.
Phyllopneuste trochilus, 15. III.
Phyllopneuste rufa, 15. III.
Larus melanocephalus, од 16. до 17. III., много.
Limosa aegocephala, 17. III., први.
Machetes pugnax ♂, 17. III.
Machetes pugnax ♀, 17. IV.
Anas querquedula, од 16. до 26. III.
Totanus calidris, 18. III., главно јато.
Totanus glareola, 18. III., прву.
Totanus stagnatilis, 18. III., 5 комада.
Jynx torquilla, 17. III.
Upupa epops, 19. III.
Rallus aquaticus, 19. III.
Gallinula chloropus, 19. III.
Rallus porzana, 20. III.
Totanus glareola, од 20. до 25. III., главно јато.
Cypselus melba, 20. III., један комад.
Charadrius pluvialis, од 22. до 26. III.
Tringa alpina, 22. III., неколико.
Anas acuta, 23. III.
Ciconia alba, 25. III.
Botaurus stellaris, 25. III.
Actitis hypoleucus, 25. III.
Haematopus ostralegus, од 26. до 27. III.
Falco aesalon, 27. III.
Sylvia melanocephala, 15. III.
Brachyotus palustris, 27. III.
Charadrius alexandrinus, 27. III.
Saxicola stapazina, 30. III.
Saxicola aurita, 30. III.
Luscinia minor, 30. III.
Ruticilla phoenicura, 30. III.
Phyllopneuste sibilatrix, 30. III.
Nycticorax griseus, 1. IV.
Pratincola rubetra, 1. IV.
Lanius senator, 1. IV., један комад.
Hirundo urbica, 1. IV.
Circus cinereus, 2. IV.
Sylvia atricapilla, 2. IV.
Sylvia cinerea, 2. IV.
Oriolus galbula, 2. IV.
Coracias garrula, 3. IV.
Coturnix dactylisonans, 4. IV.
Merops apiaster, 4. IV.
Cyanecula leucocyanea, 5. IV.
Miliaria europaea, 5. IV.
Sylvia orphea, 7. IV.
Emberiza hortulana, 8. IV.
Calandrella brachydactyla, 8. IV.
Cuculus canorus, 9. IV.
Falco subbuteo, 9. IV.
Falco cenchris, 9. IV.
Falco aesalon, 9. IV.
Falco vespertinus, 12. IV.
Budytes flavus, 12. IV.
Gallinago major, 15. IV.
Ardea purpurea, 16. IV.
Tringa subarquata, 16. IV., неколико.
Muscicapa grisola, 18. IV.
Muscicapa albicollis, 18. IV.
Muscicapa luctuosa, 18. IV.
Turtur auritus, 19. IV.
Cypselus apus, 20. IV.
Ardea garzetta, 21. IV.
Ardea ralloides, 21. IV.
Himantopus rufipes, 21. IV.

Starobosanski natpisi.

Priopćio

dr. **Ćiro Truhelka,**
kustos bosansko-hercegovačkog zemaljskog muzeja.

I. Opličić.

U selu Opličiću, sat hoda jugoistočno od Domanovića, ima u mnogom pogledu zanimljiva sredovjeka nekropola. Ona sastoji od više grobnih tumba i spomenika na oblik sarkofaga i od četrdeset po prilici nadgrobnih ploča, a to je sve rasuto stranom po njivama tamošnje familije Jeftića, stranom po jednoj susjednoj livadi.

Ovi se grobovi doduše ni oblikom ni razmjerima svoje veličine bitno ne razlikuju od drugih spomenika te ruke u stolačkom kotaru, ali interes pobugjuju poglavito signaturom majstora, koja se na nekojima od njih vigja. Već u Boljunima, takogjer u kotaru stolačkom, imao sam prilike vidjeti takvu jednu nekropolu, gdje su domaći skulptori svoje ime zabilježili na svojim djelima, pa sam tamo i majstora opličićkih spomenika prvi put našao zastupana uz majstore Semorada, Obrada, Krilića i Petka. To je majstor, ili po narodnom nazivanju „kovač“, Grubač.

Ma da se to ime samo tri puta ondje nahodi, mislim ipak, da je većina opličićkih spomenika njegovo djelo.

Spomenici u toj nekropoli imaju oblik jednostavnih ploča, ili tumbi i sarkofaga, koji se uzdižu na temeljnoj ploči.

Već u Boljunima nahodimo na jednom po njemu skulpiranom sarkofagu, da mu je osobito drago prikazivati kojekakva životinjska čudovišta, koja je danas mučno odrediti, a uz to ima i prizora iz narodnog života. Taj pravac nalazim ja i ovdje zastupan, te ja u *slici 2.* reproduciram pročelje jednog ovećeg nadgrobnika, na kome je izragjena životinjska podoba, koju je mučno raspoznati, a koja po tumačenju samog majstora ima da prikazuje lava gdje vreba. Pred lavom vidi se srna, na koju je naišao, a za njom i treća sasvim malešna životinjica. Umjetnička je izradba što se samo može misliti surova i nespretna.

Na drugom nadgrobnom kamenu ima u plosnatom relijefu više jahačkih podoba. Treći jedan spomenik ukrašen je na gornjoj strani samo sa dva, ornamentalno ukrašena diska, a osim toga je na njemu majstorska signatura. Megju opličićkim natpisima jedan je za to još naročito znamenit, jer se u njemu spominje jedna historička ličnost, knez Radivoj Vlatković, koji se u poveljama poslije godine 1458. više ne spominje, iz čega možemo zaključiti, da je on umr'o pri kraju šestog decenija XV. vijeka, pa pošto je Grubač i njemu sjekao nadgrobnik, to djelovanje tog narodnog umjetnika pada u perijodu tik prije zauzeća bosanske kraljevine po Osmanlijama. Grubač sam biće da je sahranjen u Boljunima, gdje sam našao ovaj, njemu posvećeni nadgrobni natpis:

+ СЕ ПИСА ѠБР(А)Д П(О)ПОВЉАНА СЫНЬ НА ГРУБАЧУ.

„Se pisa Obrad, Popovljana sin, na Grubaču“.

Najznamenitiji je natpis na južnoj dugoj strani jedne 2 *m* duge, 1 *m* široke i 0·5 *m* visoke tumbe.

Slika 1.

+ АСЕИ ЛЕЖИ КНЕЗ[Ь] Р[А]ДИВОИ ВЛАТКОВИЋЬ У ТОИ ВРИМЕ НАИБОЛИ МУЖЬ У ДУБРАВАХЬ БИХЬ

t. j. *„Asei leži knez Radivoj Vlatković, u toi vrime najbolji muž u Dubravah bih“.* Na sjevernom zabatu ima povrh toga spomenuti već relijef, tri životinjske podobe, od kojih najveća ima kitnjast rep, a na zatioku izrastke, koji bi se mogli smatrati grivom. Nad ovim podobama takogjer ima natpis, kome je prvi dio nejasan. Glasi: ВЬРЕБ ЛАВЬ *(vreb lav).* Možda je skulptor htio pisati: ВРЕБА ЛАВЬ.

Slika 2.

U dalja tri reda majstorova je signatura:

СЕИ СѢЧЕ ГРУБАЧЬ КОВАЧЬ *„Sei sěče Grubač kovač“.*

Knez Radivoj, sin kneza Vlatka, koga naš natpis slavi kao najboljeg muža u Dubravama, to jest u onom šumskom kraju, što se prostire izmegju Stóca i Bune, pripadao je jednoj od najodličnijih plemićkih porodica Huma (sada Hercegovine). Odličnu su ulogu imali sinovi kneza Vlatka, kao vogje ljute opozicije protiv mogućeg, radi svoje nasilničke samovolje omraženog hercega Stjepana od sv. Save. Porodici je u ono vrijeme bio na čelu vojvoda Ivaniš Vlatković, koji je sa svojom braćom, kneževima Markom, Žarkom, Andrijom, Bratulom (Bartolom), Tadijom i na natpisu spomenutim knezom Radivojem s republikom dubrovačkom 25. marta 1452. sklopio saveznički ugovor protiv hercega (isp. Miklošić: „Monumenta serbica“ 451., 454., 480.). Radivoj se pošljednji put spominje 1458., a pošto se njegova braća još spominju poslije godine 1463., ali bez njega, to onda možemo uzeti, da je knez Radivoj umr'o izmegju 1458. i 1463.

Na jednoj ploči nedaleko od opisanog spomenika ima megju dvije linearno gravirane rozete na gornjoj strani jednostavna majstorska signatura: АСЕ СѢЧЕ ГРУБАЧ *„Ase sěče Grubač“.* Ploča je 130 *cm* široka, 2 *m* duga i dolje ima stepenicu ponešto prostranijeg temelja. Na pobočnim plohama ukrašena je na odskok isječenom lozom s lišćem djeteline.

Slika 3.

Crtež jedne polovine gornje strane prikazan je u *slici 3.*

Od ruke istog Grubača potječe nadalje još jedna tumba bez ukrasa, duga 160 *cm,* široka 83 *cm* i visoka 65 *cm,* koja je položena na prostranijoj temeljnoj ploči, sječenoj iz istog šulja.

Na sjevernoj strani tumbe usječen je ovaj natpis, koji se vrlo lako čita:

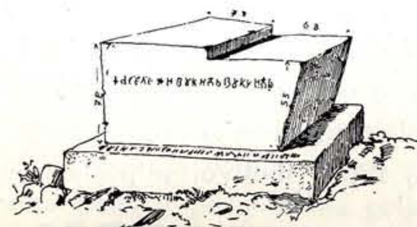
Һ АСЕ ЛЕЖИ БОЖИДАРЬ ВУКЬЧИЋЬ
А СѢЧЕ ГРУБАЧЬ КАМИ

t. j. *„Ase leži Božidar Vukčić, a sěče Grubač kami“.*

U imenu БОЖИДАРЬ i ВУКЬЧИЋЬ je mjesto Ь pogrješno usječeno А, te je ВУКЬЧИЋЬ patronimicon od ВУКАЧЬ, a ne čita se možda ВУКАЧИЋЬ.

Po spoljašnjem svom obliku udara u oči jedan spomenik na oblik dvostruke tumbe, koja označuje dvostruk grob. Takvi su spomenici vrlo rijetki, pa bih ja mogao one, što ih znam, na prste izbrojiti. Po obliku

su to dva iz jednoga komada sječena spomenika nejednake veličine, koji su po duljini srasli i obično su položeni na zajedničkoj temeljnoj ploči.

Slika 4.

Takav sam dvostruk spomenik s natpisom već spomenuo u mojoj raspravi o bosančici. On je kod Male Gostilje u kotaru višegradskom, a natpis mu glasi:

+ АСЕ ЛЕЖИ ВУКИЋЬ СИНЬ ВУКАШИНА НОСАКО[ВИЋА] СВОІОМ МАИКОМЬ РУЖОМЬ

t. j. *„Ase leži Vukić, sin Vukašina Nosakovića svojom majkom Ružom“.*

Na spomeniku opličićkom spominju se i mati i sin, prva kao darovateljica spomenika. Natpis je usječen na istočnoj strani dvostruke tumbe u jednom redu, a nastavak na gornjoj strani temeljne ploče.

Nije ga mučno čitati do zadnjih slogova u trećem redu, gdje je kamen ponešto izrunjen, a ono što nema, lako se može prema smislu popuniti: Н] Н[А] СЕ *„i na se“.*

Natpis glasi:

Slika 5.

+ АСЕ ЛЕЖИ ВУКИЋЬ ВУКЧИЋЬ
А УСИЧЕ НАНЬ МАТИ РАДОСАВА И НА СЕ

t. j. *„Ase leži Vukić Vukčić, a usiče nanj mati Radosava i na se“.*

Dvostruka tumba duga je 185 *cm,* široka 135 *cm,* visoka 72 *cm* odnosno 55 *cm,* izragjena je čisto, bez ikake šare.

Zbog rijetkog svog ornamentalnog motiva spomena je vrijedan u Opličiću jedan, u šiljast zabat završen, 150 *cm* dug, 130 *cm* visok sarkofag. U pročelju uklesana je profiliranim lukom okvirena plitka panjega, kojoj je polje popunjeno krinom (ljiljanom) na dugoj stablici. Isti se motiv ponavlja i na dugim stranama spomenika po tri puta (v. *sliku 3.* na tabli). Ljiljan, ovdje savršeno stilizovan, heraldički je motiv, importiran sa zapada, koji se je pod utjecajem Anžuvinaca i u Bosni odomaćio.

Lozom ovijeni štitovi i mačevi i ovuda se, naročito na pločama često nahode, pa ja jedan motiv reproduciram rozetom, okruženom kolutom, kao ukras štitu u dodanoj tabli, *slika 9.*

Na jednoj ploči ima sličan heraldički prikaz, a mač položen preko štita, osobito je zanimljiv s toga razloga, što glavica na balčaku ima oblik, kakav je običajan u franačkih mačeva *(slika 11.* na tabli). Da su ovaki mačevi i u Bosnu uneseni, može se pretpostaviti na osnovu nahogjaja kninskih.

II. Djedići.

U mjestu Djedićima, kotaru trebinjskom, ima neobičan kamenit stup znatne veličine. On je u dônjem dijelu zaokružen, te se gore završuje duguljastom, četverouglastom prizmom. Stup se sada izdiže nešto preko 2 *m* povrh tla. Glavica je prizme 40 *cm* široka i 80 *cm* visoka. Ta je prizma na tri strane ornamentalno ukrašena, dok je na četvrtoj do sada doduše poznat, ali vazda krivo čitan natpis.

Slika 6.

Površina prizme na protivnoj strani od natpisa ima u jednostavno zaparanim konturnim linijama prikazan četverouglast, na desnom gornjem uglu izobljen štit. Iza štita ima kratak mač bez prriječke. Preko površine štita upoprijećila se na lijevo kosa, šrafirana greda *(slika 6.).*

Na desnoj strani prizme isklesan je duguljast krst, kome se krila ekscentrički proširuju *(slika 7.);* na lijevoj je takogjer krst, koji se od onoga samo razlikuje neobično širokim temeljem.

Natpis sâm ima devet redova, te je njime popunjena cijela četvrta površina prizme. Prvih šest redova dosta su jasno izvedeni. U sedmom su redu riječi НЕ МИСЛЕ, te nam valja prema onoj riječi, koja je pred njom, МОЛЕЋИ popuniti sufiks participa ЋИ: НЕ МИСЛЕЋИ. Osmi se red na to zgodno nadoniže, ali ipak moramo misliti, da je klesar izmegju ovog i zaglavnog reda, koji slijedi ispustio riječ МЕ, koju mi prema smislu popunjujemo. Prema tomu je natpis glasio ovako:

Slika 7.

4СН ІКРЬСТЬ Р4ДОѢ МРЬІКШНꙈ4 СТ4ХЬ БОГ4 МОΛЄꙈН ʒΛ4
NЄ МНСΛЄ(ꙈН) ОВꙈЄІК ХБН (МЄ) ГРОМЬ

t. j. *„Asi krsť Radoja Mrkšića. Stah' Boga moleći, zla nemisleći, ovgjek ubi me grom.*

Mrkšić je patronimikon, načinjen od Mrkša. Poznat je jedan Mrkša, koji je živio na početku XV. vijeka i imao carinaru u Avloni. Nadalje jedan Mrkša, vojvoda od Sikeva, za vrijeme despota Gjurgja i jedan Gjurg Mrkšić, koji je Ivanu Crnojeviću dao u zalog zemlje u Gornjem Dobrom. (Vidi Daničić: Rječnik.) Da li su ovi bili u kakoj rodbinskoj svezi s onim, što se spominje na natpisu, ne ćemo ispitivati.

III. Mrkalje.

Od prilike u istoj daljini od Trebinja, ali na desnoj obali Trebinjčice rijeke leži selo Dobromani, a megju ovim i rijekom staro groblje sa starim, neukrašenim pločama i nekoliko modernih krstova. Megju starim spomenicima toga mjesta ističe se svojim natpisom jednostavan, samo za nevolju otesan krst od vapnenca.

Krst je bez temelja, ukopanog u zemlju 150 *cm* visok, na prednjoj je strani nariješen na odskok izvajanom maslinovom grančicom s voćem,

te je natpis na dônjoj ruci krsta, idući paralelno s njegovom osi, u dva reda svrstan. Tu je samo ime, a i ovo je pogrješno ispisano, pa ga valja popuniti.

U prvom je redu običajna formula: 4CЄ ΛЄЖН. U drugom najprije ime: Н□NНШ. Valja nam pretpostaviti, da je tu ispao samoglasnik 4, pa bi to ime imalo glasiti: Н□4NНШ. Onda slijedi prezime РДѠЄ, pa je i u ovomu iza početnog slova Р ispalo 4: Р4ДѠЄ. To je prezime genitivni oblik od očevog imena „Radoja", pri čemu još smijemo uzeti, da je skulptor radi nestašice prostora ispustio patronimički sufiks □НꙈ.

Slika 8.

Slika 9.

Natpis bi se prema tomu imao čitati:

4CЄ ΛЄЖН Н□(4)NНШ Р4ДѠЄ

t. j. *„Ase leži Ivaniš Radoje* sc. *sin"*.

Ili:

4CЄ ΛЄЖН Н□(4)NНШ Р(4)ДѠЄ(□НꙈ)

t. j. *„Ase leži Ivaniš Radojević"*.

Na ovom se mjestu ističe još jedan, 1 *m* visok kamenit stup s krstom, istesanim na odskok, kao oblik, koji nije vrlo običajan. Prikazan je u pridanoj ovdje *slici 9.*

IV. Bogojević-selo.

Ukraj jahaćeg puta, koji vodi iz Graba prema Lastvi (kotar trebinjski) ima kod mjesta Bogojević-sela, — narod ga zove Bogojevo selo — vrlo zanimljiva sredovjeka nekropola sa preko 40 nadgrobnih spomenika, većinom ploča velikih dimenzija. (Jedna je od njih 240 *cm* duga i 183 *cm* široka.)

Najznamenitiji je spomenik megjutim jedna visoka, uska, na osnovnoj ploči položena tumba onakog oblika i na onaki način nariješena, koji je običajan za južnu Hercegovinu. Tumba je bez temeljne ploče visoka 160 *cm*, duga 120 *cm*, prosječno 58 *cm* široka i spram dônjeg kraja stanjena.

Obje su pobočne plohe arhitektonički ukrašene i prikazuju red arkada, u svake po četiri na relijef izragjena stupa. Više lukova široki je trak, uriješen lozom s djetelinim listom, a odijeljen od arkada usukanom vrpcom, nalik na konopac.

Na jednoj užoj strani linearno i dosta surovo prikazan je konj, na protivnoj pako strani urezan je pod nizom plastičkih rozeta natpis od osam redova.

Slika 10.

U ovom natpisu nekoja pismena imaju neobičan oblik, tako naročito: ж, ȣ i а.

U drugom je redu pogrješno mjesto а gravirano ь, u petom u riječi ȣм(р)нехь ispalo je р, a zaglavni znak а je pogrješno napisano ь.

Natpis bi se prema tomu imao čitati:

асе лежи
вȣкашинь добрашиновиꙉь ȣ тои
доба ȣм(р)нехь свакомȣ ме жаѡ
би момь

t. j. *„Ase leži Vukašin' Dobrašinović'. U toj doba umrieh', svakomu me bi žao mom'“.*

Ime Dobrašinović nije nepoznato. Bila je jedna bosanska plemićka familija Dobrašinovići, koja po jednome rodoslovlju fra Joze Jakosića iz XVII. vijeka potječe iz Nikšića. (V. Fermendžin: *Acta Bosne*, str. 560.)

U dodanoj tabli, *slika 4.*, ima na pobočnoj strani jedne lozom okvirene ploče zaparana podoba muža, oružana mačem i štitom. Površni taj nacrt rijedak je podatak za sredovjeko bosansko oružje i opremu.

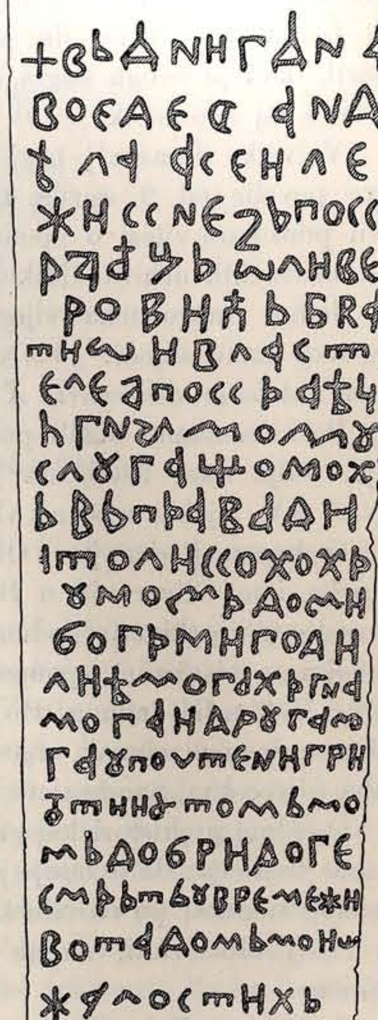
V. Vrhpolje.

U selu Vrhpolju, kojim se na južnom kraju završuje Ljubomir-polje, kotar bilećki, ima oko male kapele, Aćimove crkve, prostrana

nekropola. Ovuda obilate tumbe nadvisuje 210 *cm* visok monolit, dug 190 *cm*, a širok 65—78 *cm*, koji je položen na temeljnoj ploči 2 × 2·5 *m*.

Duge strane toga kamenitog kolosa ukrašene su arkadama, a iznad njih je nad usukanim trakom red rozeta.

Onu jednu usku stranu popunjuje diljem sve visine jedan od najznamenitijih natpisa, što su dosele pronagjeni u Bosni. Ispisan je u 22 reda, a znamenit zbog toga, jer nam plastičkim načinom prikazuje odnošaj bosanskih velmoža prema njihovim vazalima. Ovdje imenovani velmoža čuveni je bosanski veliki vojvoda Sandalj, koji je familiju Kosačića doveo do tolikog ugleda, da je njegov našljednik Stjepan Vukčić na osnovu stečevina Sandaljevih čak stekao dostojanstvo hercega. Natpis je povrh toga i za to zanimljiv, jer je prvi, u kome se spominje ime Sandaljevo.

Slika 11.

Pisac natpisa upotrebio je nekoliko kratica, koje ponešto otešćavaju čitanje, pa ih treba tumačiti. Prije svega valja napomenuti ne baš neobičnu гдна i гна za господина u 1. i 15. redu. U 2. redu воеде za воеводе, u 10. мохь za могохь, a u 12. хохь za хотех. Neobična je primjena starog lokativnog sufiksa и u riječima доми, 13. red, почтени, 17. red i добри, 19. red za: (ȣ) домȣ, почтенȣ i добрȣ.

I etimološki oblik доге (19. red) mjesto доꙉе spomena je vrijedan. Četvrto slovo u 8. redu osakaćeno je ѣ (ja).

Ovo držeći u vidu čitam ja taj natpis ovako:

\+ вь дни г(оспо)д(и)на вое(во)де сандѣла
асеи лежи кнезь покраѣчь ѡливеровиꙉь братиѡ и властеле
ѣ покраѣчь г(осподи)нȣ момȣ слȣга що мо(го)хь вь правди
и толико хо(те)хь ȣ момь доми богь ми подили ѣ
могахь г(осподи)на мога и дрȣга мога ȣ почтени прѣти
и ȣ томь добри доге смрьть ȣ време живота домь мои
ѡжалостихь

t. j. *„V' dni Gospodina voevode Sandalja. Asej leži knez' Pokrajac' Oliverović'. Bratio i vlastele, ja Pokrajac' gospodinu momu sluga, što mogoh' v' pravdi i toliko hoteh'. U mom' domu Bog' mi podili: ja mogah' gospodina moga i druga moga u počtenu prijeti i u tom' mom' dobru dogje smrt u vreme života, dom' moj ožalostih.“*

Iz natpisa slijedi, da je vojvoda Sandalj kod svoga kneza bio u posjeti, kad je ovoga stigla smrt, pa lasno može biti, da je sam Sandalj darovao taj spomenik.

Vojvoda Sandalj prvi se put spominje u sumnjivom prepisu jedne stare povelje od 9. aprila 1394. kao „palatin“ bosanskog kralja. Ali prvu pouzdanu vijest o njemu nalazimo u jednoj povelji od 17. maja 1395. iz dubrovačkih arhiva. (Miklošić: *Monumenta serbica,* str. 226.)

Jedna dubrovačka vijest od 24. maja 1435. bilježi vijest o smrti njegovoj, kako slijedi: *„Voivoda Sandagl, qui ex baronibus regni Bosne non minor habebatur die martis XV. hujus suum diem clausit extremam.“*

Pošto nemamo bližih podataka, da odredimo vrijeme natpisa iz Vrhpolja, valja nam uzeti, da je taj spomenik nastao od prilike u prvoj četvrti XV. vijeka, a svakako prije godine 1435.

O knezu Pokrajcu Oliveroviću nemamo dosad nikakih vijesti. Očinsko ime Oliverović u Bosni je posve neobično, te se samo u Srbiji dešavalo u rijetkim prigodama. I prvo ime Pokrajac dosad samo jednoć nahodim u pismenim spomenicima. U januaru godine 1417. šalje naime Grgur Vukosalić jednog Pokrajca Bra(no?)jevića u Dubrovnik, da podigne dospjeli danak, nazvan mogoriš (lat. *magarisium)* za bosanskog kralja (Jireček: „Spomenici“ str. 70.).

O jednoj prehistoričkoj gromili u Bijeloj Rudini, kotar gatački, vele da ima tradicija, da je ondje jedan knez Pokrajac, koji je imao devet sinova i jednog nećaka, po narodu kamenovan. (Vjestnik hrv. arh. društva, 1888. str. 115.) Može biti, da se ta tradicija tiče osobe, s objema gornjima identične.

Samo ime Pokrajac izvedeno je od imena Krajko. Jedan Krajko Oliverović bijaše sin despota Ioana Olivera. (Isp. „Glasnik srb. učen. društva“, XIII., str. 298. i d.) Ali na identičnost tih osoba već za to ne smijemo pomišljati, jer se Krajko u ono doba, kada je Sandalj umr'o, kad je dakle spomenik u Vrhpolju već bio podignut, u spomenicima još navodi kao nedoraslo dijete despotovo.

VI. Radmilović-Dubrava.

Jedna je od najveličajnijih sredovjekih nekropola kod mjesta Radmilović-Dubrave u općini Baljke, sat na sjever od Bileća.

Već čim se iz Bileka uspinješ na kraj Baljskog polja, nailaziš pred mjestom Radmilovićima na dvije male grupe starih grobova, većinom surovo izragjenih ploča, kadšto s kamenitim krstom na uzglavju.

Na jednoj od tih ploča ima na gornjem lijevom okrajku plitko usječen natpis. On glasi:

Slika 12.

АСЄ ЛЄЖИ ДОБРИШ ВꙊКИЋЄВИЋ

t. j. *„Ase leži Dobriš Vukićević“.*

Nešto neobično u nas ime Dobriš ili Dobriša poznajemo kao korijen patronimikona Dobrišević.

Radivoj Dobrišević zvao se jedan „dijak“ hercega Stjepana od sv. Save (1454., u Miklošića. Mon. 465.); ovaj isti se i 1466. spominje kao tajni sekretar ДИѢКЬ ꙊНꙊТРЬНИ hercega Vlatka (Ib. 469., 500., 505.).

Ukraj spomenute već ploče ima jedna druga, kolobarima i poprečnim crtama nariješena ploča, na kojoj takogjer bijaše natpis. Jedan je red bio iznad rozeta, drugi ispod njih, ali se površina kamena, škriljastog vapnenca, tako na vremenu oljuštila, da se iz ono malo preostalih slova ne da izvesti nikaka sveza. Samo početna slova АСЄ ЛЄЖИ mogu se još jasno raspoznati.

Pred pločom podignut je na prosto upodobljen i isto tako izragjen krst.

Prošavši kroz selo, dolazi se odovud do velike nekropole Radmilovićke.

U nekropoli imade 206 nadgrobnih spomenika, megju kojima uz goleme tumbe (30) i 7 krstova iz novijeg doba; najviše ima ploča (169).

Jednu od najslikovitijih grupa iz ove nekropole prikazuje pri svršetku članka pridana skica: kolosalan kamen na oblik sarkofaga, položen na ogromnoj temeljnoj ploči, uzdigao se nad malom prirodnom humkom pa nadvisuje nekoliko bilo uspravljenih, bilo već oborenih stećaka i kamenitih ploča *(slika 30).*

Na uzdužnim stranama toga 2 *m* visokog kamenitog kolosa uklesan je u ovim južnim predjelima dosta običajan motiv arkada, sa nizom rozeta i širokom prugom uriješenom linearnom mrežicom povrh njih.

U pročelju stećka usječen je štit sa gredom, koja se s desnog gornjeg u lijevi donji kraj proteže; u njoj je u dva reda natpis.

Na žalost je baš ta strana od naravi krhkog kamena obrnuta buri, te je od vremena vrlo korodirana, pa se natpis samo mukom može pročitati:

ɋсє ʌєжн рɋшоє

t. j. *„Ase leži Rašoe“.*

Osim ovih slova nijesam vidio drugih, a sva je prilika, da ni iz prvine nije bilo na kamenu više nego što sam upravo čitao.

Na jednoj tumbi nedaleko odonud, s arkadama na dugim stranama, ima na zabatu ispod bordire od loze ovaj natpis:

Slika 13.

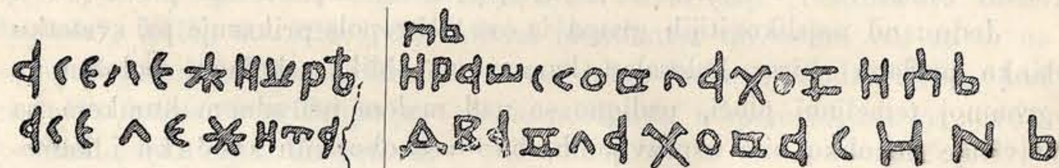
ɋсє ʌєжн бɋньчь рɋшоꙺнѣь

t. j. *„Ase leži Banac Rašović“.*

Rašović je patronimikon od Rašoja, te je Banac valjda sin onog prije spomenutog.

Mjere su tumbi: 133 *cm,* širina 67 *cm,* dužina 165 *cm.*

Druga je jedna tumba 67 *cm* široka, 117 *cm* duga i 125 *cm* visoka, te ima u čelu i na dugoj strani, koja se ovoga hvata, natpis u dva reda. Natpis je jasno izveden, ali mu treba nekoliko ispravaka. Tiče se dvojice

Slika 14.

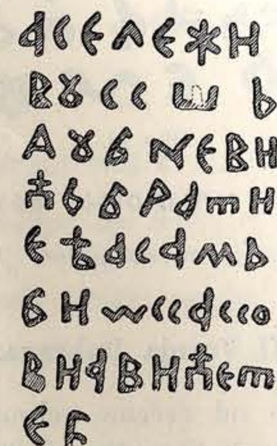
braće. Ime je jednome upola na pročelju, upola na dugoj strani iznad reda i glasi: чрѣпь. Drugi red počinje na pročelju, pokazuje početnu

frazu: ɋсє ʌєжн, ali bi ovdje, pošto se natpis odnosi na dvije osobe, morala biti dualna forma ɋсє ʌєжє. Najposlije slijedi takogjer iz smisla natpisa, da bi pošljednje pismo imalo biti ne ь, nego ɋ. Natpis po tome valja čitati (vidi *sliku 14.)*:

ɋсє ʌєжн чрѣпь н рɋшко ꙺʌɋхоꙺнѣь
ɋсє ʌєжє тɋ дʙɋ ꙺʌɋхоꙺɋ снnɋ

t. j. *„Ase leži Crjep i Raško Vlahović, ase leže ta dva Vlahova sina“.*

Na jednoj, pred Rašojevim spomenikom oborenoj tumbi ima ovaj natpis u osam redova:

Slika 15.

ɋсє ʌєжн ʙꙋкшь дꙋбnєʙнѣь брɋтнє ѣ сɋмь бнѡ кɋко
ʙн ɋ ʙн ѣєтє б...

t. j. *„Ase leži Vukša Dubnjević. Bratie! Ja sam bio kako vi, a vi ćete b ...“.*

Ovdje je „kovač“ sam prekinuo tekst, jer ondje kamen ni malo nije oštećen već gladak. Samo po sebi se razumije kako valja nadovezati na ono, što je kovač ostavio nedovršeno. Imala bi biti običajna formula:

ѣ сɋмь бнѡ кɋко ʙн ɋ ʙн ѣєтє б(нтн кɋко ѣ)

t. j. *„Ja sam bio kako vi, a vi ćete b(iti kako ja).*

Tumba je 183 *cm* visoka, 75 *cm* široka i 170 *cm* duga.

Na otražnjoj strani prikazan je jahač s uzdignutim mačem u konturnim linijama.

Na periferiji nekropole Radmilovićke ima velika množina sirovih, jedva za nevolju otesanih ploča, koje pripadaju nekoj mlagjoj perijodi, ali ih jedna postojana tradicija veže za velike stećke u središtu nekropole.

Na dvijema od tih ploča imade natpisa, koji se po govoru i pismu priključuju gornjim. Natpisi su ovi:

РАДА РАИЧЄВА

t. j. *„Rada Raičeva“*.

Na drugoj ploči blizu ove opet je uklesano:

Slika 16.

АСЕ ЛЕЖИ КАЛУЂЕРЬ ГЛИГОРИЕ ВЕЧНА ПАМЕТЬ ЕМУ

t. j. *„Ase leži kalugjer' Gligorije, večna pamet' jemu“*.

VII. Vranja Dubrava.

Pô sata sjeverozapadno od rečene nekropole, kod mjesta Vranje Dubrave, nahode se usporedo razvaline dviju malih crkava. Unaokolo leži oko dvadeset starih nadgrobnih ploča, većinom u zemlju propalih. Na najvećoj od njih vide se tragovi natpisa, ali su pismena tako izlizana da se ne mogu pročitati. Jasno sam mogao razabrati samo početnu formulu АСЕ ЛЕЖИ. Od ostalog teksta raspoznao sam samo nekoliko pismena, od kojih nijesam mogao sastaviti smisla.

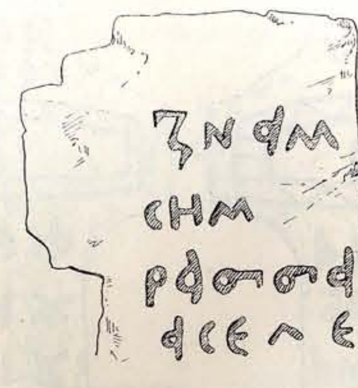
Na manjoj jednoj, za nevolju obragjenoj ploči na zidu apside istočne crkve ovaj je natpis:

Slika 17.

+ АСЕ ЛЕЖИ МОИ ДУИЧА ТРОКОСИЋ

t. j. *„Ase leži moj Duica Trokosić“*.

Na dva malena kamenita krsta takogjer su natpisi iz novijeg vremena. Jedan je u sredini prepukao. Mislim da nagjene znakove ovako mogu popuniti:

Slika 18.

ЗНЕМ[ЕНЕ] СИМ[Е] РАБ(А) Б(ОЖЕГ)А АСЕ ЛЕЖИ

t. j. *„Znamene Sime raba božega ase leži . . .“*.

Na drugom je krstu ovaj kratki natpis:

Slika 19.

АСЕ ЛЕЖИ ЂУРА

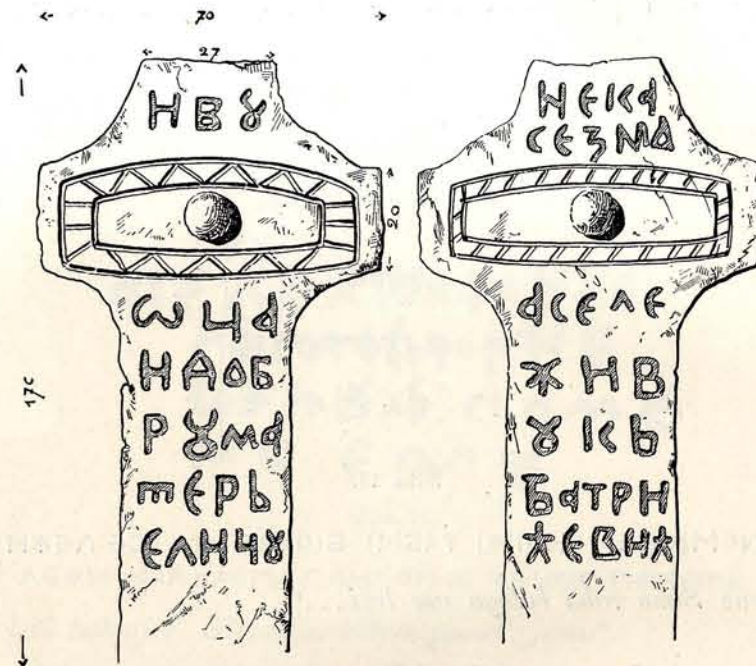
t. j. *„Ase leži Gjura“*.

VIII. Trnavica.

Jedan sat sjeverno od Radmilovića, kod sela Trnavice, ima više starih grobova. Od prilike 200 koraka pred crkvom ima grupa sredovjekih ploča, na kojima niti se mogu razabrati natpisi, niti inače kakav ukras.

Oko crkve ima groblje, koje je upotrebljavano za pošljednih vijekova do u najnovije doba. Na oko najstariji od tih spomenika ima oblik krsta, te je s obje strane ispisan.

Natpis je usječen duboko i razgovjetno te glasi:

Slika 20.

НЕКА СЕ ЗНА АСЕ ЛЕЖИ ВУКЬ БАТРИЋЕВИЋ

t. j. *„Neka se zna ase leži Vuk Batrićević"*.

U početku natpisa na drugoj strani krsta valja nam pretpostaviti, da je ispala jedna riječ, od prilike ПОМЕНИ (pomeni), i tek bi se onda natpis priključio:

(ПОМЕНИ) ИВУ ОЧА И ДОБРУ МАТЕРЬ ЕЛИЧУ

t. j. *„(pomeni) Ivu oca i dobru mater Jelicu"*.

Prezime Batrićević sačinjeno je od neobičnog ponešto imena Batrić. Ali da je to ime živjelo u narodu, to svjedoči nadgrobni spomenik Batrića Semirovića kod Brajčevića, Gacko.

Osim ovog natpisa ima ovuda nekoliko recentnih, vrlo površno i nevještom rukom zaparanih natpisa, od kojih ćemo jedan navesti, kao primjer za kasniji razvoj bosanskog lapidarnog pisma.

Natpis počinje brojem godine ҂АѠЕ = 1805, a dalji tekst glasi:

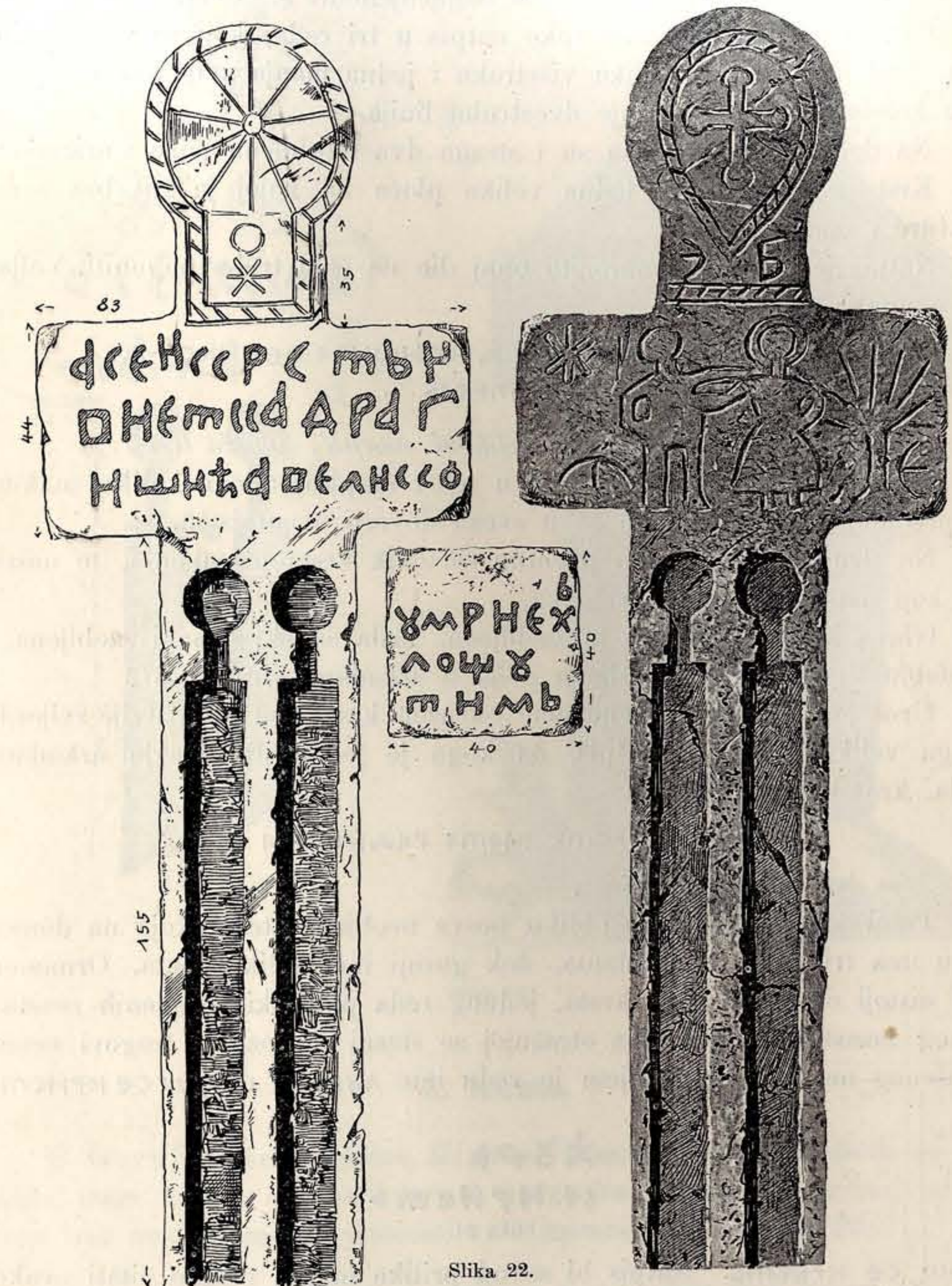
Slika 21.

АСЕ ПОЧИВАЕ(ТЬ) РАБА БОЖ(А) И ЧАИЧА БАБИЋА

t. j. *„Ase počivaet raba božja i Čaiča Babića.*

IX. Simiova.

U mjestu Simiovoj, kotara bilećkog, ima nedaleko od kuće tamošnjeg kneza sredovjeka nekropola, koja većinom sastoji od velikih ploča bez ukrasa, a nadvisuju ih tri kamenita stupa neobične podobe.

Slika 22.

Jedan od tih stupova ima oblik krsta, ali i drugi, ma da im oblik samo slabo sjeća na krst, imaju prema natpisu da prikazuju krstove.

Najveći od tih spomenika u podobi gore zaokruženog krsta, visok je preko 2·5 *m*, a ukrašen je surovim graviranim skulpturama.

Na prednjoj je strani prikazano zagrljenih dvoje čeljadi, iznad toga je u ovalnom, dolje zašiljenom vijencu krst. U polju su porazdijeljeni znakovi ж Б i Є, po položaju tri puta izmijenjenom: Є, Э, ന.

Otraga je duž poprečne ruke natpis u tri reda, koji se nastavlja na čelu. Nad natpisom je velika višetraka i jedna manja zvijezda, a izmegju toga kolobar. Cijelo okružuje dvostruka linija.

Na deblu krsta sprijeda su i straga dva udubljena polja s arkadama.

Krst je uvrh glave jedne velike ploče na kojoj je štit bez svake tinkture i mač.

Natpis je oštećen a naročito onaj dio na čelu treba popuniti. Valjalo bi ga čitati:

АСЕ КРСТЬ ЦВЕТКА ДРАГИШИЋА ВЕЛИКО(МЬ)
ȢМРЕХЬ Ж[А]ЛОШЋȢ ТИМЬ...

t. j. *„Ase krsť Cvietka Dragišića velikom' umrieh', žalošću tim' . . .“*.

Osim slova ж, koje još spada u tekst natpisa, ono nekoliko znakova na prednjoj strani ne mogu se u svezu dovesti s natpisom.

Na drugom spomeniku prvotno se oblik krsta promijenio, te nastao lik, koji nam prikazuje naša slika.

Glava krsta duguljasto je zaobljena, krila su skraćena i zaobljena, a na deblu su opet ona udubljena polja u arkadama. *(Slika 23.)*

Ures je jednostavan: vijencem okružen krst, pod njim dvije zvijezde, otraga velika zvijezda. Natpis, od koga je jedan dio megju arkadama debla, kratak je:

АСЕ КРСТЬ МАТА РАДИШИЋА

t. j. *„Ase krsť Mata Radišića“*.

Treći je spomenik po obliku posve neobična stela, koja na dônjem kraju ima tri polja u arkadama, dok gornji ima oblik zabata. Ornamentika sastoji od graviranog krsta, jednog reda plastički izragjenih rozeta i jednog lozastog motiva. Na otražnjoj se strani raspoznaju tragovi veoma istrošenog natpisa. U gornjem je redu ime ЋȢРЬ, u dônjem СЕ КРНСТЬ,

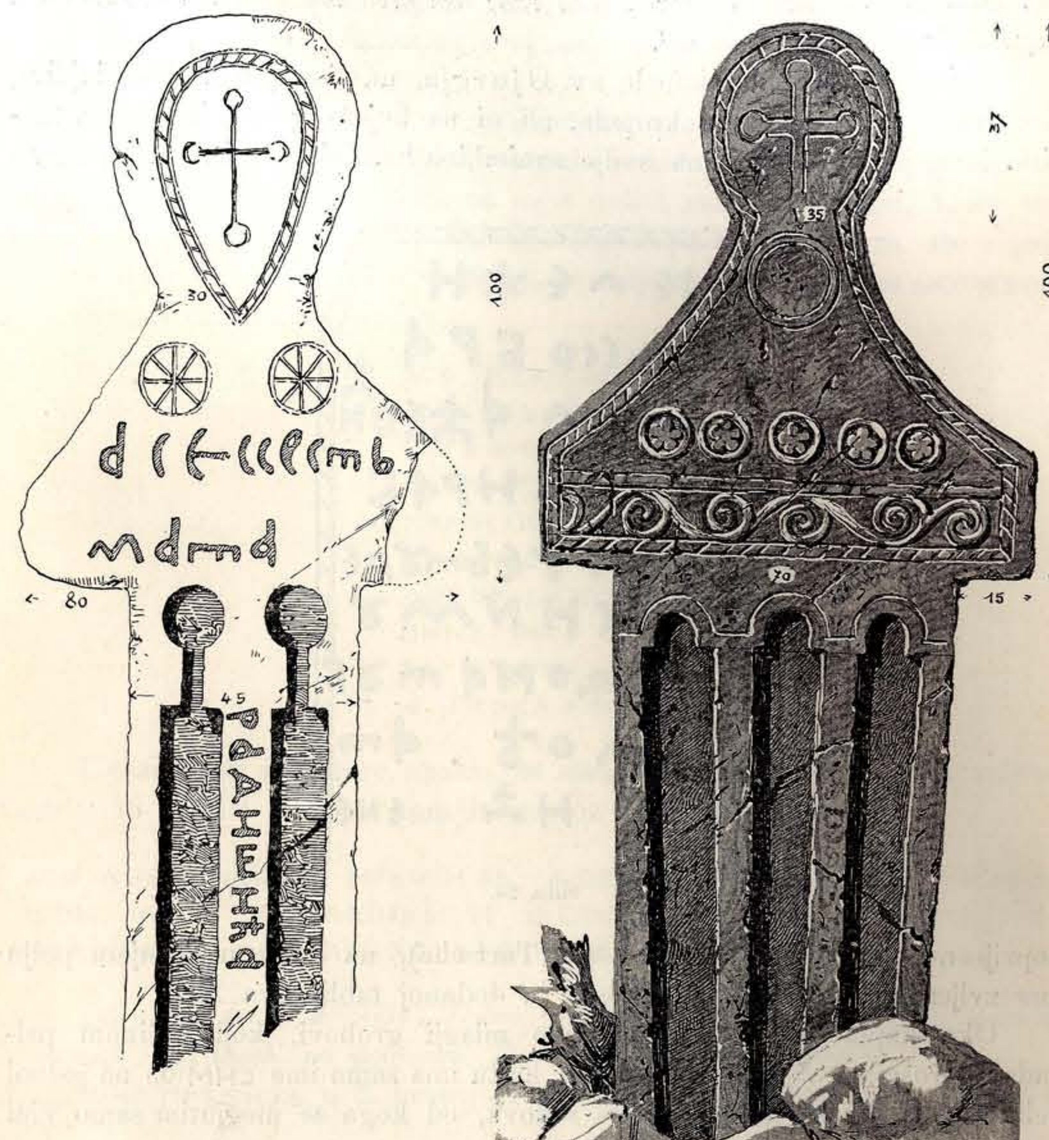
ЋȢРЬ
СЕ КРНСТЬ

Slika 24.

mjesto СЕ КРЬСТЬ. Natpis bi se od prilike možda mogao čitati ovako:

СЕ КРЬСТЬ ЋȢРА

t. j. *„Se krsť Gjura“*.

Slika 23.

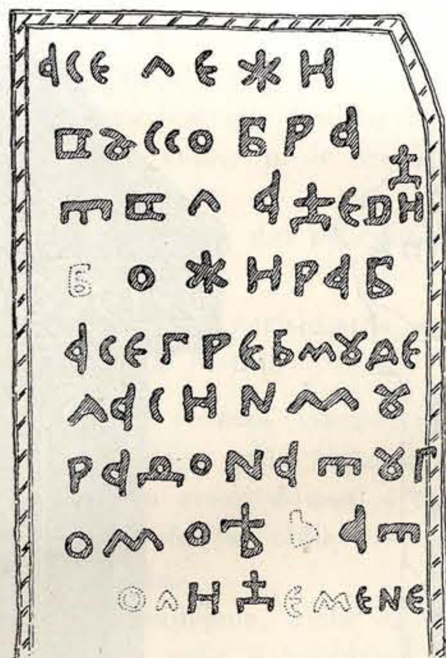
X. Miruše.

U Gornjem selu općine Miruše, kotara bilećkog, nahode se razvaline stare kapele, a uokolo stare nadgrobne ploče. Na jednoj od tih ploča ima ovaj, u zadnjoj rečenici vrlo isprani natpis *(slika 25.)*:

АСЕ ЛЕЖИ ВȢКОБРАТ ВЛАЋЕВИЋ БОЖИ РАБ АСЕ ГРЕБ МȢ
ДЕЛА СИН МȢ РАДОВА ТȢГО МОѢ ЗА(ТȢЛ)И ЋЕ МЕНЕ

t. j. „*Ase leži Vukobrat Vlačević, boži rab; ase greb mu dela sin mu Radona. Tugo moja za(tul)iće*[1]) *mene*“.

U istoj općini, kod kapele sv. Gjurgja, na lijevoj obali Trebinjčice, ima druga, znatno veća nekropola, ali ni na kojem spomeniku nema natpisa. Kraj jedne tumbe ima ovdje zanimljiva heraldička prikaza: na desno

Slika 25.

popriječnom trakom razdijeljen štit (Tartsche), na kome u gornjem polju ima zvijezda, u dônjem polumjesec (u dodanoj tabli *slika 10.)*.

Oko kapele rasuti su unaokolo mlagji grobovi, koji većinom pripadaju prošlome vijeku. Na jednom krstu ima samo ime СИМ(О,) na jednoj velikoj ploči bijaše natpis u više redova, od koga se megjutim samo vidi početna formula АСЕ ЛЕЖИ i znaci ... ДОБА БЕ....

XI. Župa kod Tkelice.

Pošavši od Divina prema Plani nalazi se lijevo kraj ceste blizu sela Tkelice visok stećak. Natpis na tom stećku priopćio sam već u godini 1892. u „Glasniku“ na str. 115. Kako je natpis u dosta rgjavom stanju, mogao sam neke riječi u njemu nepouzdano pročitati; naročito mi se nije svigjalo ime donatora Hrištavić, koje sam tada čitao u 6. retku.

¹) Zatuliće = zatuliti će = ugušiće.

Prolazeći opet tom cestom mogao sam se podulje zabaviti s tim natpisom, a mislim, da mi je ovaj put bolje pošlo za rukom, da ga korektno čitam i tumačim.

U šestom redu, koji glasi ХРИѠСТАВИЛ, ono Р na drugom mjestu držimo da je obrnuti Ь te njim završuje prijašnja riječ ПОСТАВИХЬ.

Ono ѡ je neobičan oblik za ω, a naliči zaobljenom ш-u, kako sam ga u prvom prepisu i čitao. Izmegju tog slova ѡ i onog т, što slijedi, nagjoh slabe ostanke sitno urezanog с, te valja taj redak čitati И ѠСТАВИХЬ.

Natpis dakle glasi:

1. АСЕ ЛЕЖИ ИВАН
МРЬVЋЬ ДОБР
ОПРѢБИХЬ А З
АЖИ ВОТА ѠВИ
5. КАМИ ПОСТАВИ
ХР И ѠСТАВИХ
ЛЕГОХ НАПОЛО
ВИНȢ ТКО ЛИ
ЋЕ ȢЗЕТИ ДА
10. Е ПРОКЛЕТЬ

Uvaživ, što sam gore opazio, te nadopuniv slova, koje je ili vrijeme zatrlo, ili ih je i skulptor sam izostavio, valja natpis čitati:

АСЕ ЛЕЖИ ИВАН[Ь] МРЬV(И)ЋЬ. ДОБРО ПРѢБИХЬ; А ЗА ЖИВОТА ѠВИ КАМИ ПОСТАВИХЬ И ѠСТАВИХ[Ь]; (И) ЛЕГОХ(Ь) НА ПОЛОВИНȢ. ТКО ЛИ ЋЕ ȢЗЕТИ ДА Е ПРОКЛЕТЬ.

t. j. „*Ase leži Ivan Mr'č(i)ć. Dobro prebih'; a za života ovi kami postavih' i ostavih'; (i) legoh' na polovinu. Tko li će uzeti da je proklet'*“.

Riječ ПРѢБИХЬ u 3. brazdi od ПРЕБИВАТИ sinonim je za ЖИВѢХЬ.

XII. Garevo.

U selu Garevu, od prilike dva sata istočno od Gackog, u dnu polja pri kapeli, sagragjenoj po poznatom vojvodi Zimoniću godine 1888., dvije su nadgrobne ploče s natpisima. Obje su ploče glatke i samo s nekoliko zaparanih, kolobarima okruženih krstova urijesene.

Na jednoj od tih ploča, 220 *cm* dugoj, 160 *cm* široko, ima u četverokutu, okvirenu linijama ovaki, lako čitljivi natpis *(slika 26.)*:

АСЕ ЛЕЖИ ДЕНА МАТИ ПОПА ВȢКАШИНА

t. j. „*Ase leži Dena, mati popa Vukašina*“.

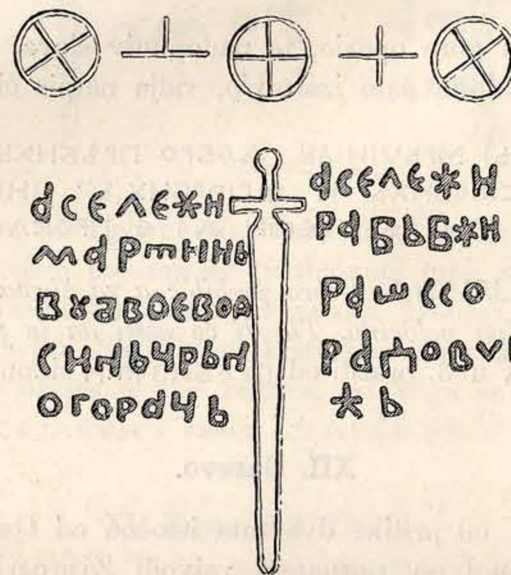
Ukraj ove imade druga jedna ploča, duga 210 *cm*, 135 *cm* široka, u sredini je na njoj mač, s krstolikom prijeċkom pri balčaku usječen.

Slika 26.

S obje strane mača ima po jedan natpis usječen, te je ta ploča u tom pogledu unikum. Oba natpisa, ma da su raznim osobama posvećena, očevidno potječu iz istog doba i od iste ruke.

Natpis desno od mača dosad nigdje nije potpuno pročitan, pošto su zadnja dva reda prilično istrošena, ali se pri pomnom posmatranju mogu protumačiti. Natpis glasi:

Slika 27.

ЧСЕ ЛЕЖИ МЧРТИНЬ ВЪѢ ВОЕВОДА(Е) СИНЬ ЧРЬНОГОРЧЧЬ

t. j. *„Ase leži Martin' Vuja, vojvode sin', Crnogorac'“.*

Drugi je natpis bolje očuvan i glasi:

ЧСЕ ЛЕЖИ РЧБЬ БЖИ РЧШКО РЧДОВVИЋЬ

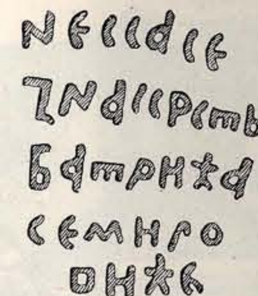
t. j. *„Ase leži rab' bži Raško Radovčić'“.*

Kako je taj dvostruki grob nastao, o tom nam niti natpis ni tradicija ne daje tumača. Zanimljiv je pak svakako već s toga, jer iz njega razabiramo, da je već prije nekoliko vijekova izmegju Hercegovine i Crne Gore bila ista megja, koja je i danas, jer se inače na tome spomeniku, tako blizu današnje megje ne bi izrijekom napominjalo, da je Martin bio Crnogorac.

XIII. Brajčevići.

Pred mjestom Brajčevićima, u općini Nadinići, kotar gatački, ima masivni kameniti krst, koji u narodu zovu „B a b o v g r e b“. Kako je taj grob došao do tog imena, nijesam mogao saznati, a i gornji to natpis ne tumači.

Krstu je deblo visoko 2 *m*, poprečne ruke široke su 90 *cm*. Na deblu ima ovaj natpis:

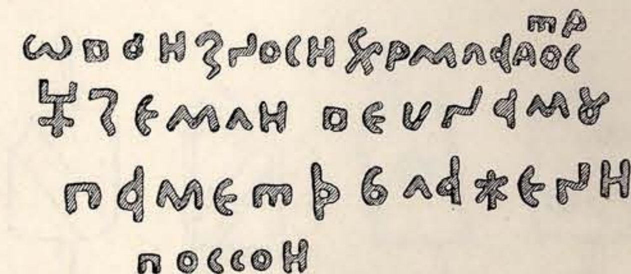

Slika 28

NЕКЧ СЕ ЗNЧ КРСТЬ БЧТРИЋЧ СЕМИРОѺИЋЧ

t. j. *„Neka se zna krst Batrića Semirovića“.*

Ukraj krsta ima sirova ploča, duga 170 *cm*, široka 80 *cm*, koja je takogjer ispisana, i kojoj će tekst biti u svezi s natpisom na krstu. Natpis je loše očuvan, a naročito su samo prva dva reda pogrješno ispisana, tako da im se može rastumačiti smisao:

Slika 29.

ѠѺО ИЗNОСИХЬ МЛЧДОСТЬ Ұ ЗЕМЛИ ѺЕVNЧ МȢ ПЧМЕТЬ
БЛЧЖЕNИ ПОКОИ

Ja bih taj natpis ovako čitao:

ωоо ИЗНОСИХЬ Ѹ МЛАДОСТИ ЗЕМЛИ ВЕЧНА МѸ
ПАМЕТЬ БЛАЖЕНИ ПОКОИ

t. j. *„Ovo iznosih u mladosti zemlji večna mu pamet, blaženi pokoj“*.

Iz zbirke nacrta, što sam ih na svom ljetošnjem putovanju pribrao, prilažem na tablici nekoliko motiva, koje smatram dosta zanimljivim prilozima za razumijevanje i tumačenje naših sredovjekovnih spomenika.

Slika 30. Rašojev stećak u Radmilovićima.

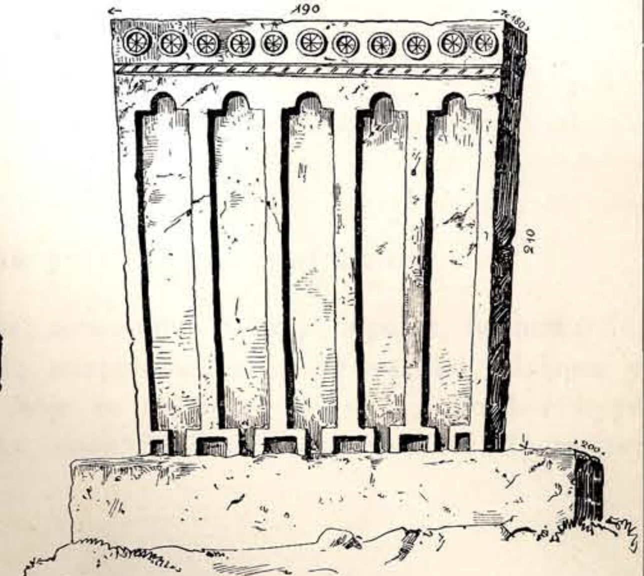
Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. 1895. VII. 2.

Tabla.

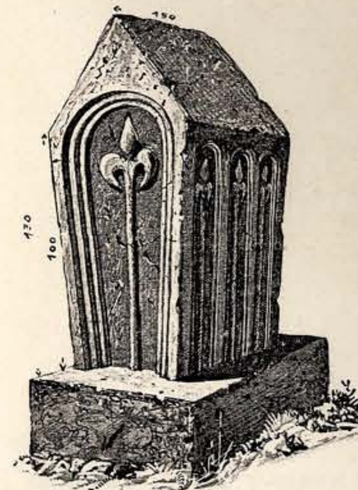
Uz članak „Starobosanski natpisi“.

Slika 1.
Stećak Vukašina Dobrašinovića u Bugojevu selu.

Slika 2.
Stećak Pokrajca Oliverovića u Vrhpolju.

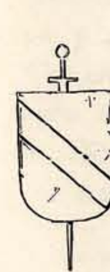
Slika 3. Stećak u Oplićićima.

Slika 4.
Motiv iz Bugojeva sela.

Slika 5.
Motiv iz Oplićića.

Slika 6.
Zborna gromila
(Gacko polje).

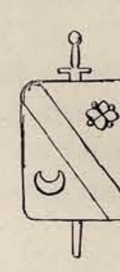
Slika 7.
Rudine
(Bilek).

Slika 8.
Rotimlja.

Slika 9.
Oplićići.

Slika 10.
Miruše.

Slika 11.
Oplićići.

Епиграфско пабирчење.

I. Стипанићи у котару жупањачком.

Уломак вапненасте плоче; десно чини се да је окрајак; висина 0·34, ширина 0·215, дебљина 0·1; површина врло исплављена. Нађена у риту Жбаници, земљишту, које се простире јужно од јахаћег пута Жупањац-Бушко блато, међу селом Стипанићима и седлом Превалом; сада у музеју.

Слика 1.

. . . rus] Nep(os) [. . . b(ene)] m(erenti) p(osuit)[1]. *[L(oco) d(ato)] d(ecurionum) d(ecreto).*

Колико је тај уломак мален, опет има своју вриједност у погледу топографије Дувањског поља, гдје се — по моме мнијењу с разлогом — замишља Делминиум, које је Момсен локализовао у Гардуну код Триља у Далмацији[2]).

Средиште тога подручја бијаше, како се може судити по простору, по којем се находе развалине (барем 15 *ha*[3]), код данашњег котарског мјеста Жупањца. Западно је од тога мјеста село Стипанићи, близу кога је нађен овај наш камен[4]). То је мјесто познато као поље римских

[1]) Сва је прилика, да ту пред собом имамо надгробни камен.

[2]) Evans „Archaelogia“ 1884., стр. 71.; Новаковић, Bull. Dalm. II., стр. 56.; Ф. Булић, Bull. Dalm. X., стр. 153.; исп. O. Hirschfeld C. I. L. III., стр. 2161.; H. Kiepert „Formae orbis antiqui“, прилог XVII., стр. 5., примј. 51.

[3]) Исп. В. Радимскога тачни опис тога котара. „Гласник“ 1894., стр. 304. и д.

[4]) Исп. нацрт у Радимскога на означеном мј. стр. 284.

развалина; Радимски[1]) му површину рачуна више од 3 *ha*. Наш натпис казује, да је опћинско вијеће то мјесто за гроб Непосу даровало.

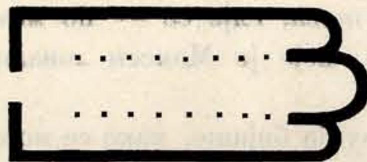
Тиме први пут дознајемо из натписа, да је у Дувањском пољу била варош. Пошто у Жупањцу бијаше главно мјесто тога подручја, то не можемо узети, да је код Стипанића (дакле близу Жупањца) била још једна варош. Овдје је по свој прилици био *vicus*, који је био атрибуиран муниципију или колонији жупањачкој. Територ једнога града заједно с његовим *vici* и *castelli* био је под управом и јурисдикцијом предграђа[2]). За то се на једном камену код Стипанића спомињу декуриони од Жупањца.

Крај Стипанића пролазила је цеста Салоне—Триљ—Хан Брекало—Жупањац[3]).

II. Отиновци.

Отиновци (југозападно од Бугојна на Врбасу; експозитура купрешка) били су од више времена познати као находиште римских останака[4]). То је у новије доба истакао Ф. Балиф, „Strassen" I., стр. 22. (цеста Пролог—Ливно—Шујица—Купрес. Исп. стр. 60.) и примијетио, да су споменици код тамошње жупе нађени пригодом копања темеља за нову католичку цркву. На понуку музејске дирекције добављени су сви комади с натписима, архитектурним останцима и релијефима, који су у мјесту још били похрањени, у музеј, и придружени овдашњим збиркама, а управа експозитуре у Купрешу поближе је испитала, гдје је што нађено.

На мјесту данашње цркве стајала је базилика са три лађе (исп. *sliku 2.* по приносланом нацрту), којој су се субструкције до грађења нове цркве „још сасвим добро видјеле". У базилики бијаше римско камење узидано каог рађевни материјал. Отуда се тумачи јадно стање тих останака:

Слика 2.

ниједан комад није сасвим очуван а само су се некоји могли дјеломице реконштруирати. Унаточ томе може се на темељу множине уломака

[1]) На др. мј. стр. 311.
[2]) Marquardt St. V. I[2]., стр. 7. и д.
[3]) Ph. Ballif, Röm. Strassen I., стр. 25. и д.; Радимски на означеном мј. стр. 312. и д.
[4]) Исп. С. I. L. III. 2763.

и начина њихове израде, која показује обилату измјену орнамената — особито се угодно доимље варирање розете — поуздано тврдити, да је у Отиновцима била богата, овећа римска насеобина. Некропола њена биће да је била близу старе базилике и садашње жупне цркве.

Овдје слиједи нацрт и приказ знаменитијих комада.

1. Уломак горњег окрајка једне вапненасте плоче; над вишеструко оквиреним и понешто оштећеним исписаним пољем останци трокута од забата с једном патером (?) у средини и по једним великим листом по угловима; страга обијен. Висина 0·26, ширина 0·31, дебљина неједнака, од прилике 0·08. Како свједочи врста камена, величина и карактер писма, као и смисао натписа, припадају амо још два фрагмента, који се хватају један другог. Висина 0·145, ширина 0·26, дебљина неједнака, од прилике 0·03. Објављено у Ballif-Patsch:

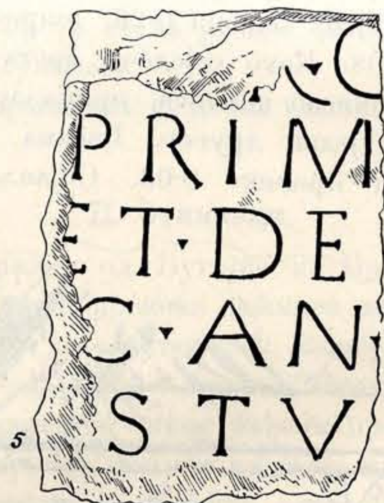
Слика 3.

„Römische Strassen" I., стр. 60. на основу двају садрених снимака, који су у музеју. Исп. С. III 2763 = 13.230. Ради нејасности нацрта није се онда распознало, да уломци припадају један другому.

D(is) M(anibus). Aur(elius) Licinianu[s v]ivus sibi et ...... memoriam fe[cit.

На пријечкама над натписним пољем урезано је: ZAD а поврх тога као иглом запарано *Antonius;* црте пред тим именом биће да потјечу од M, које се је два пута покушавало написати. Прва су три писмена модерна; *M. Antonius* може бити антикно.

2. Уломак вапненасте плоче; уоколо окрњен; висина 0·26, ширина 0.18, дебљина 0·15. Објављено по једној фотографији у Ballif-Patsch: „Strassen“ I., стр. 60. с разликама у р. 1. 3. 4.

Слика 4.

Сва је прилика, да је ово војнички натпис. Ја би тај фрагменат овако попунио:

.... vete] r(ano) c[oh(ortis)] prim(ae) [pra] et(oriae), de[fun] c(to) an(norum) [....? Po] stu[mia ...

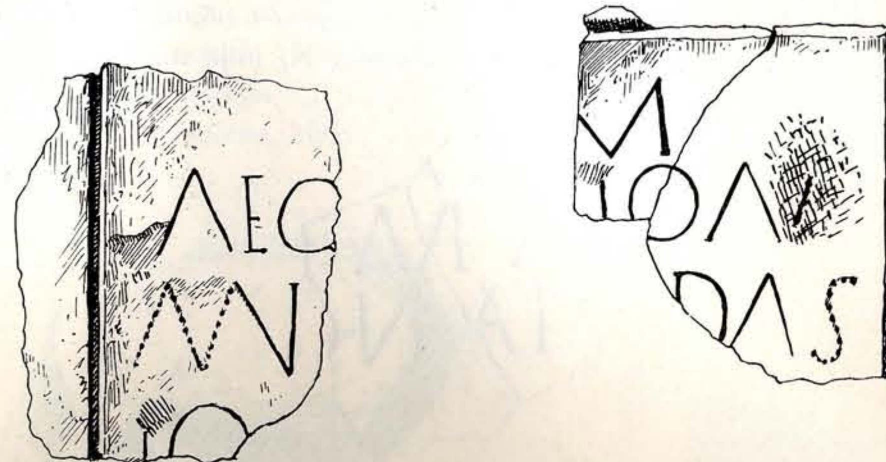
Мјесто *pra] et(oriae)* могло би се читати и *Ra] et(orum);* али мени се је прво чинило вјеројатније, јер се ништа о томе не зна, да је *cohors I Raetorum*[1]) била у Далмацији, док су преторијанци у нас били насељени, о чему ће бити говора у наредном свеску „Гласника“.

У Ballif-Patsch: „Strassen“ I., стр. 60. објављени други фрагменат, који можда амо припада, на жалост није доспио у музеј.

3. Три уломка од горњег краја неке вапненасте плоче; висина 0·22; дебљина 0·115; натписно поље остругано. (Види *слику 5.)*

У 1. ретку чини се да је треће писмо Q. Коса хаста иза посљедњег A биће да је само случајно настала у оструганом пољу.

[1]) Исп.: Mommsen, E. E. V., стр. 179.

Слика 5.

D(is)] M(anibus) Aeq[uitin] o(??) ann(orum) [.... et] Dasio ....

За *Aequitinus* исп. C. III 2021. *Dasius,* такођер *Dassius* домаће име, које се у нас често находи.

4. Уломак, унаоколо окрњен, с горњег краја надгробне плоче од вапненца; страга одбијен; над неоквиреним натписним пољем у средини розета, а лијево трагови, како се чини, једног листа, коме је вршак био према спољашној страни обрнут. Висина 0·19, ширина 0·18, дебљина 0·13.

Слика 6.

Р. 1. *Ulpius;* прије тога мора да је нешто било, како се може судити по орнаменту круне; ваљда *pronomen M(arcus).*

Р. 2. Први останак писмена не да се одредити; друго бијаше A. Међу објема има овећи простор, мора се дакле узети, да је овдје била интерпункција. Можда према тому треба попунити *a[nn(orum)].*

5. Два уломка, који пристају један уз други, од вапненца, унаоколо поломљени, ваљда потјечу од сандука за пепео; висина 0·17, ширина 0·16, дебљина неједнака, од прилике 0·04. (Види *слику 7.)*

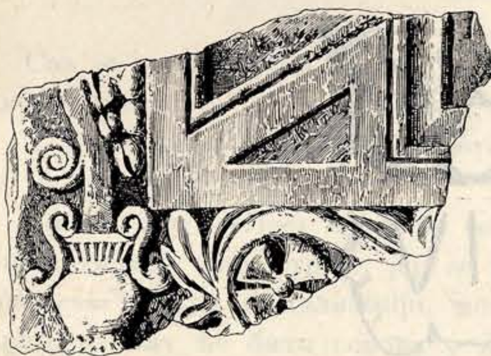
У 3. р. чини се да је десно слиједио прелом облине од О. Испод овог реда, судећи по празном простору под N, није ништа више било.

Слика 7.

Р. 1. .... *ma* ....

Р. 2. *test]ame[nto?*

6. Два уломка лијевог угла предње плоче сандука за пепео, који пристају један уз други; вапненац; висина 0·215, ширина 0·32, дебљина спрам спољашњег окрајка појачана 0·055. Натпис, од кога се је очувала само прва хаста М, бијаше у једној *tabula ansata,* око које је био обилат биљевни орнаменат. Лијево расте из вазе с двјема ручицама винова лоза. *(Слика 8.)*

Слика 8.

Слика 9.

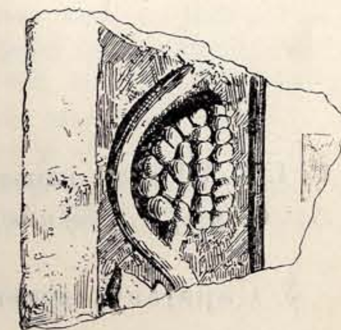
7. Уломак од средине лијеве стране предње плоче шкриње за пепео од пјешчењака; висина 0·15, ширина 0·22, дебљина неједнака, од прилике 0·05. Натпис, од кога је само још остало М, био је у једној *tabula ansata,* којој ручице бијаху украшене по једном ружицом. *(Слика 9.)*

8. Два уломка једне лапорасте плоче, који пристају један уз други; уоколо окрњени. Неоседлан коњ, који на десно корача; мотив, који се као украс на надгробним споменицима у Далмацији како у

старом, тако и у средњем вијеку често налази. Висина 0·40, ширина 0·39, дебљина 0.09, висина релијефа 0·05. (Види *слику 10.*)

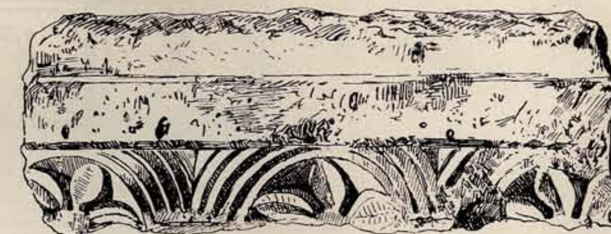
9. Уломци оквира од једног угла вапненасте плоче; висина 0·18, ширина 0·17, дебљина 0·007, у свакој пријечки винова лоза. *(Слика 11.)*

Слика 10.

Слика 11.

10. Уломак вапненасте табле; висина 0·20, ширина 0·19, дебљина 0·08; четврти дио седмеролисте розете с листом; дугме изломљено; ваљда од поклопца неке касете; за украс надгробног споменика превелик. *(Слика 12.)*

Слика 12.

Слика 13.

11. Надгробни камен с фризом на облук, коме су отвори украшени розетама; ваљда од круне надгробног споменика; вапненац; израђен; висина 0·18, ширина 0·48, дебљина 0·20. (Види *слику 13.*)

III. Витез у долини Лашве[1]).

Уломак вапненасте плоче, унаоколо поломљен; висина 0·17, ширина 0·145, дебљина 0·035; лијепа писмена. Нађен у витешкој (или гучанској) капели, сјеверно од Витеза; доспио даром г. дра. М. Хернеса у земаљски музеј.

Слика 14.

C. I. L. III 8382 пометњом у р. 1.
.... *U]lpia[.... co]niu[gi....*

У Сарајеву, мјесеца априла 1895.

Др. К. Пач.

[1]) Од осталих старина из тога округа исп. расправе Ћ. Трухелке и К. Пача у „Wissenschaftliche Mittheilungen" III., стр. 240.

Књижевност. — Književnost.

Fr. Bulić: „*Auctarium inscriptionum, quae a mense Iunio a. 1892 ad mensem Iunium a. 1894 in Museum Archaeologicum Salonitanum Spalati illatae sunt.*" Spalati 1894.

Ovaj katalog sadržaje natpise, koji su od juna 1892. do juna 1894. primljeni u c. kr. muzej u Spljetu. Veliki broj ovako sačuvanih spomenika svjedoči i opet, kolikim marom i kolikom vještinom postupa pisac, koji je tako zaslužan za Solun i njegove starine. Treba da mislimo i na to, da s onim svjetom, koji traži ondje stare spomenike, nije baš lahak posao. Istraživaoci starina biće zahvalni gosp. Buliću već

Slika 1.

s toga razloga, jer će sada biti mnogo lakše još jedared naknadno ispitati te starine, što će svakako nužno biti, kako se već sada opaziti može. Pojedine natpise ispravlja sam pisac pomoću J. W. Kubitscheka, i to u dodatku str. 620. f. Ja bih ovdje samo nešto primijetio. Natpis str. 538, br. 1982. (isporedi str. 620) kopirao sam ja u Spljetu. (Vidi dodanu *sliku.)*

Ploča od vapnenca sa zabatom, kojemu su u uglovima akroterije, sprijeda glava, gledajući izravno, s maramom, koja se s nje spušta, straga polovične palmete. Nad natpisom, koji je u novije doba znatno oštećen, te kojemu se s obije strane nalazi po jedan stup sa špiralnim uresom i šematički označenim kapitelima, ima podstrešnicu (Fries) sa sedam okruglih štitova. Ispod natpisa smješteni su klesarski znaci: ravnalo, šestilo, čekić i dlijeto. Visina 1·35, širina 0·46, debljina 0.19.

Sex. Clodius C. F. Pub(lilia) Verona, mil(es) l[eg(ionis) . . . . Cl(audiae) p(iae)] f(idelis). . . . .

Na str. 539., br. 1984. redak 2. čitao bih po snimku, koji je doduše dosta loš, radije H e r a c l e a, čime bi se Domus i Tribus slagale.

Odlomak str. 574., br. 1833. čini se da je preostao od nekoga vojničkoga natpisa. Redak 1. *l[e]g(ionis);* zar ligatura od *L* i *E?* Redak 2. *sesq(uiplicarius).*

Isto je tako i za odlomkom str. 577., br. 1911. redak 1. *tess]erar[ius;* redak 2. *e]ques a[lae . . .*

Str. 586., br. 2030. ima se po svoj prilici sa *coh.] VIII [voluntariorum* upotpuniti.

Str. 581., br. 1900. trebalo bi čitati: *fi]l[i]o dulc[issimo].* I t. d.

Oprema knjige — što se naravno ne može upisati u grijeh piscu — ne odgovara zahtjevima, koji se danas od epigrafičkoga djela traže. Ornamenti, ligature, prelomljeni redovi i t. d. nijesu eksaktno izraženi. A to su upravo stvari, koje su zamašne pri prosugjivanju natpisa.

U S a r a j e v u, u aprilu 1895.

Karlo Patsch.

Publikacije Jugoslavenske akademije u Zagrebu za godinu 1895.

Primismo blagodarno od akademijske uprave prvu seriju publikacija jugoslavenske akademije za godinu 1895., u kojoj nalazimo ova djela, kojima je udarena niže označena knjižarska cijena:

1. Dr. Luka Jelić: „Zbornik jugoslavenskih umjetnih spomenika“ . .	2	for. —	nč.
2. Ljetopis jugoslav. akademije za god. 1894. sv. IX.	1	„ —	„
3. Tade Smičiklas: „Život i djela dra. Eranje Račkoga“	1	„ —	„
4. „Rad jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti“, knjiga CXXI. filologičko-histor. i filosofičko-juridički razred	1	„ 50	„
5. „Rad“, knjiga CXXII. matemat.-prirod. razred	2	„ 50	„

Besplatno ne će akademija svoje publikacije u napredak nikomu davati, osim onima, s kojima stoji u zamjeni.

Knjige ove dobivaju se u akademijskoj knjižari „Dioničke tiskare“ u Zagrebu, Jelačićev trg, pri čemu uprava akademije ističe, da ona gospoda, koja se samo predbrojiše na akademijske publikacije, ponajprije treba da plate pretplatu, jer im se prije toga knjige ne će uručiti. Iz Ljetopisa preštampan je u posebnoj knjižici „Pregled knjiga i rasprava, izašlih u akademijskim publikacijama do konca godine 1894.“ Cijena je ovom „Pregledu“ 10 novč. po komadu.

Druga serija akademskih publikacija za ovu godinu izaći će mjeseca decembra.

*

Na drugom mjestu (u ilustr. listu „Nada“ broj 13. od 1. jula o. g.) progovorilo se uopće o navedenim publikacijama vrijedne jugoslavenske akademije, te ćemo ovdje

još samo istaknuti, da je i ovim izdanjima ovo naučno društvo ponovno zasvjedočilo, da u punoj mjeri zaslužuje onaj dobar glas, što ga je steklo u učenim krugovima ne samo slovjenskih, nego i drugijeh krajeva. Valja nam ali svakako zabilježiti i jednu značajnu novu pojavu, koja nas prema zadaćama, kojima želimo da služimo, naročito zanima. Jugosl. akademija znanosti i umjetnosti pokrenula je naime i upravo izdala prvi svezak „Zbornika jugoslavenskih umjetnih spomenika“, čime je zadovoljila potrebi, koja se oćutila već od duljeg vremena u području, na koje je akademija protegla istraživanje svoje. U rečenom svesku Zbornika nalazimo raspravu učenog profesora Dr. Luke Jelića pod naslovom:

„Z a v j e t n a   s p o m e n s l i k a   s l a v e n s k i h   A p o s t o l a   i   s r o d n i   n j o j   s p o m e n i c i.“

Ta rasprava bavi se potanko onom starom slikom svetih apostola Petra i Pavla u bazilici sv. Petra u Rimu, koja se broji megju najstarije likove ovih svetaca.

Da istaknemo glavne vrline Jelićeve radnje, valja nam prije svega zahvalom spomenuti, da je dodao svojoj raspravi vjernu, photomehaničkim načinom izragjenu reprodukciju te slike, te je ovako i onaj, koji nije imao prilike vidjeti je pod staklom u Rimu, može dobro prosugjivati. Osim toga je pisac velikom pomnjom pribrao vas bibliografički materijal o toj starini i sve vijesti o njoj, bile one pouzdane ili nepouzdane. On te vijesti oštro prosugjuje, a onda na njima osniva svoj sud.

Mnoge će naše čitatelje interesirati, da što god saznadu o toj starini, pa ćemo s toga uz najvažnije momente Jelićeve radnje nadovezati nekoliko primjedaba.

Najstarija vijest o toj slici datira iz god. 1192. a pribilježio je neki pop R o m a n. Njegova vijest osnovom je legendi, koja se kašnje o toj svetoj slici razvila te se uz nju plela oko 600 godina. Ta priča veli, da je to ona slika sv. Petra i Pavla, koju je papa Silvestar pokazao gubavomu caru Konstantinu Velikomu, kojemu se usnilo, da mu se oba apostola ukazaše i da mu rekoše, da će ga Silvestar ozdraviti vodom krštenja. Car, misleći da je usnio dva boga, posluša te ode Silvestru, a ovaj ga uvjeravaše, da su to bili apostoli i pokaže mu sliku — istu našu, — ne bi li ih prepoznao. Videći car sliku upozna one osobe, koje je usnio, te se dade pokrstiti i ozdravi.

U novije doba, pošto su već 1596. dva ruska biskupa pročitala na toj slici s l o v j e n s k a slova i pošto je i Asseman upoznao slovjensko porijetlo slike, zabacila se ta legenda, posumnjalo se o starini slike, a staru legendu zamijenila je na skoro nova.

Od naših učenjaka dvojica se osobito njome zanimahu: K u k u l j e v i ć i R a č k i, a oba postaviše posebnu svoju teoriju. Kukuljević je u svom zanosu, da je u bazilici sv. Petra našao sliku sa slovjenskim natpisom ustvrdio, da je sliku izradio sv. Metod, kad je sa svojim bratom, sv. Ćirilom došao u Rim, da se pokloni papi Hadrijanu, te mu je darovao tu sliku. Sadržaj slike odgovarao bi potpuno tom historičkom momentu.

U gornjoj poli imadu likovi apostola Petra i Pavla, viš njih Isus blagosiljajući uz natpis ІС ХС., kraj likova apostola natpisi СТЫ ∴ ПЄТРЪ ∴ СТЫ ∴ ПЛВЪ

U dônjoj poli papa Honorije blagosiljajući sv. Metoda, koji pred njim kleči, a desno i lijevo od te grupe, koja je okružena lûkom, i opet su sv. Ćiril i sv. Metod.

Rački je na zdravom osnovu razmatranja o razvoju slikarske tehnike — pošto je slika — kako on mišljaše — uljem retuširana a tempera na platnu, a platno se uzimalo ko materija za slikanje tek početkom XIV. vijeka — pa još uz to i na osnovu simboličkog proučavanja, ustvrdio, da slika nije podnipošto onako stara, kako se je do tada mislilo i da nije opravdano, što se pripisuje sv. Metodu.

Dr. Jelić vraća se ponovo mnijenju Kukuljevića, te kuša da dokaže, e je slika slikana u IX. vijeku i da je od ruke sv. Metoda.

Dr. Jelić vrlo oštroumno dokazuje, da su one kape, koje nose oba donatora, biskupske mitre (Rački je to zanijekao), a u dokaz nabraja cijeli niz primjera mitara iz IX. i X. vijeka., koje bi oblikom podobale onima, što ih slika prikazuje. I s toga zaključuje dr. Jelić, da je slika nastala u doba, kad su onake mitre bile običajne, da je dakle vjerovatno Kukuljevićevo tumačenje, te je odista onu sliku slikao sv. Metod i to baš od 5. januara do 14. februara 868. god. i onda je darovao papi.

Račkijev prigovor, koji se odnosi na umjetničku tehniku, pobija dr. Jelić time, što tvrdi, da je slika slikana na daski, koja nije pokovana platnom, nego pergamenom. To je u kratko rezultat, do koga je Dr. Jelić došao nakon mukotrpnog izučavanja same slike i nakon pomnog sabiranja opsežnog arkeologičkog i arkivalnog materijala.

Samo je pitanje preveć zanimljivo i važno a da se udovoljimo samo time, da knjigu pročitamo i pohvaliv je da je stavimo u knjižnicu. Kako je djelo zanimljivo pisano, pogjosmo dalje tragom, koji mi pokrenu misli, a neka mi je dozvoljeno iznijeti ovdje nekoliko primjedbi, koje će možda pokazati, da Jelićevo izvagjanje nije baš neoborivo.

Cijela argumentacija Dr. Jelića u glavnom se osniva na obliku „mitre", što je nosi ona osoba, prikazana na slici, koju on drži sv. Ćirilom. On tu „mitru" prispodablja sličnim mitrama, kako su prikazane na italskim minijaturama, novcima i evangelistarima IX. i X. vijeka. Mi pitamo opet: tko nam jamči, da se taj oblik u isto doba pronio i na istok, gdje se Metod naučio slikarstvu? Ili je ovaj za kratkog svog boravka u Rimu proniknuo u tajne talijanske nošnje?

Za opredjeljivanje termina „post quem" taj je Jelićev argument neoboriv, ali nije dovoljan za tačno opredjeljivanje, jer isti oblik mitre, što ga nalazi na novcima pape Sergija III. i Benedikta VII. mogao bi naći i na novcima aquilejskih patriarka XIII. vijeka, na drugim frizaškim denarima a vrlo zanimljiv oblik takogjer na jednom novcu Ivana I., biskupa u Metzu (1225.—1239.) i t. d.

Po tom moglo bi se tvrditi s istim pravom, da je slika slikana u XIII. vijeku. Nu to samo nuzgredice.

Najteže će se održati Jelićeva hipoteza, ako pripomenemo, da slika u svojoj cjelini valjda nije načinjena od jednog već od dva majstora, koji se razlikuju stilom svojim i dobom, u kojem življahu.

Prvi i svakako stariji umjetnik naslikao je sliku apostola Petra i Pavla, te viš njih poprsje Isusa kako blagosilja. Apostoli prikazani su kako sjede, te su im se prvobitno vidjela na slici i krilo i koljena.

Drugi umjetnik naslikao je preko donjeg dijela te slike, od prilike od pâsa apostola pa do nogu, drugu sliku, koja predočava ovo: Na srijedi stoji neki biskup ili papa s mitrom, u položaju kako blagosilja onog bradatog čovjeka, koji gologlav pred njim kleči. Tu grupu okružuje široka pruga, koja se nad njom kao lûk nadvila. S desne strane od ove grupe stoji bradata osoba; bez sumnje ista, što ju vidimo, kako kleči pred papom ili biskupom, a s lijeve golobrada osoba sa nakitom na glavi, što ga Jelić smatra mitrom.

Dr. Jelić nazire u onom biskupu papu Hadrijana, u onom bradatom liku sv. Metoda, a u golobradoj podobi sv. Ćirila.

Meni se čini, da su te dvije slike slikale dvije različite ruke. Ona gore skroz je u bizantinskom duhu: konvencijonalna gesta, ukočeno držanje, bešćutan izraz lica a naročito nabori u odijela, koji su nerazumno i bez obzira na formu tijela poredani.

Dônja slika, istina od tehnički manje vještog slikara, imade nasuprot većih umjetničkih vrlina. Ona grupa na srijedi: figura koja kleči, blagosiljajući biskup — zar ne sjeća na slične prizore u Giotta i njegovog doba? Tu imade života, ako i jest oblik, u kojem se taj život prikazuje, još naivan. A nabori u onom biskupskom plaštu — zar ih je ikad umjetnik bizantinskog stila onako razborito poredao?

Opaziti nam je još i to, da obje slike u samom poredanju ne odaju ukusa umjetnikova, tà ona gornja slika nije od doljnje ni linijom, a kamo li ornamentalnim ćenarom odijeljena, kako se to obično činilo u takih kombinovanih slika, već je slikar naprosto obojio donji kraj slike jednakom bojom, a onda tamo naslikao iz nova one prizore. On je dakle ili slikao na samoj dônjoj plohi povrh prijašnje slikarije ili je — što nam se posmatranjem reprodukcije čini vjerovatnije, pokovao dônji kraj plohe novim platnom ili pergamenom, te na tome slikao. Pomno istraživanje originala daće tu lako jasna i pouzdana suda.

Izvjesni sud o toj zanimljivoj slici otešćava još i to, što su strukovnjaci izjavili, da je iz prvine slikana bojama à tempera, a preslikana uljenim bojama. Tu nastaje pitanje: da li je ona uljena boja trag restauracije kasnijeg restauratora, ili su obje boje od istih umjetnika položene jedna vrh druge. Dr. Jelić drži, da je slika uljenom bojom mnogo kasnije preslikana, a mi velimo samo to, da bijaše u Italiji nekoć jedna slikarska tehnika u običaju, koja je kombinovala obje navedene. Temeljne boje (Untermalung) polagale su se à tempera, a onda bi se dovršila slika prozračnim, žitkim uljenim bojama (lazurama). To je ona ista tehnika, što ju je nedavno neki barun Pereira uskrisio i na novo uveo u slikarstvo, a tom tehnikom radilo se slučajno baš u ono doba, kada se je počelo drvene daske, da od vremena i vlage ne raspucaju, i da sa njih boja ne opada, pokivati platnom ili pergamenom, kako je i ova slika pokovana. U riječ: bilo je to oko polovine XIV. vijeka.

Mi dakako ovime ne tvrdimo, da je slika iz XIV. vijeka, već iznesosmo, što opazismo u vjernoj reprodukciji uz Jelićevo djelo. Konačni sud o njoj moći će se samo onda izreći, ako se slika izvadi ispod onog stakla, te se na novo ispita u onom pravcu, o kojem ovdje progovorismo.

Važna ličnost na toj slici je ona golobrada, što ju Jelić drži za svetog Ćirila, no treba pitati, je li je to muški ili ženski lik? Mi držimo, da je žena. Ali recimo da je muško, onda je to mladić, komu još ne probiše brci, komu je možda jedva 20 godina, dočim je onaj tobožnji sv. Metod, muž duge brade, od kakih 40 godina. Zna se, da je sv. Ćiril bio stariji od Metoda, pa kad sve to držimo u vidu, ne možemo misliti, da je sv. Metod, ako je on slikao tu ikonu, svog brata mogao prikazati onako mladolika, gotovo s nježnijem crtama mlade žene.

Što se slovjenskog pisma na slici tiče, dr. Jelić konštatuje da je mlagje. Ono ili je kasnije dodano ili je popravljeno na sadanji oblik, te je bilo tako ili onako u ocjenjivanju starine slike posve irelevantno.

Pošto su ove primjedbe kadre, da osnovu, na kojoj je dr. Jelić razvio svoju teoriju donekle uzdrmaju, valjalo bi nam da reknemo što u prilog drugoj. No tu nam nije u taj čas ništa pri ruci, do li nagagjanje, koje ne će nikog obvezati, da u nj vjeruje.

1192. zapisao je Roman onu legendu o toj slici i o caru Konstantinu, ili bolje, kako Jelić dokaza o Konstanciju. Ta legenda vezala se uz tu sliku sv. Petra i Pavla kroz vijekove. Lako je moguće, da se s vremenom našao umjetnik, koji je tu legendu i slikovnim načinom spojio uz originalnu sliku, naslikao joj ilustraciju u dônje polje. Ona grupa u sredini predstavljala bi Konstancija u katahumenskom odijelu,

kako ga papa Silvestar blagosilja. Desno prikazan je isti, kako se moli prvacima apostolskim, a ona žena [?] lijevo, bila bi supruga mu carica Konstantina, udova Hanibalijanova. Onaj nakit na glavi golobradog lika nije u ostalom bez svake sumnje upravo biskupska mitra, pokovana plosnim srebrnim relijefom, već je više nalik na pokrivku, okićenu počelicom bilo prirodnog, bilo od zlata i dragulja okovanog cvijeća.

Najzanimljiviji dio u te slike jesu po nas bez sumnje slovjenski natpisi. Karakter slova, kakov je sada, sjeća nas listina iz XIII. i XIV. vijeka, ali time ne nagjosmo tumača, kako su došli na tu sliku, ni kako je ta slika, koju Rački držaše za proizvod kojeg svetogorskog ili kijevskog monaha, došla s istoka u Rim. — — —

Mi smo dru. Jeliću dužni veliku hvalu, što je i opet upozorio učeni svijet na tu važnu sliku, a osobito što je to učinio na tako savršen način obzirom na opis, na reprodukciju i na uvaženje opsežnog znanstvenog materijala, koji je do sada skroz nepoznat bio.

Time je učeni pisac podao stručnom svijetu na ruke sredstva, da pitanje o postanju i znamenovanju te slike dalje istražuje i danas sjutra i odlučno riješi, da li je ta relikvija, koja se u sv. Petru do sada štovala kao najstariji lik apostola, za nas Slovjene važna kao relikvija slovjenskih vjerovjesnika, ili je sve to samo legenda, koja je potekla iz prvog zanosa i ushita prvih obretnika slovjenskih natpisa u Rimu; legenda kao i ona o caru Konstantinu?

Dr. Ćiro Truhelka.

Henrici Kiepert: ***„Formae orbis antiqui“.*** Berlin, D. Reimer. Свезак I. 1894.

Једно од најбољих и најљепших дјела, којим нас је обдарила прошла година, без сумње је први свезак великога атласа Х. Киперта, то јест атласа за стару повијест, под насловом *Formae orbis antiqui.* Име Кипертово познаје сваки хисторик, филолог и археолог и штује тако високо, те је већ и само име доста, а да особитом помњом и великим занимањем прими тај први свезак у руке. Та, ко није већ у другом гимназијалном разреду имао у рукама atlas antiquus? И ово дјело садржаје све оно, што смијемо да очекујемо од његова аутора. Није то дјело настало потребом књижарском; оно је плод скоро педесетгодишњега напорнога, озбиљнога и савјеснога рада, који је јасно видио свој циљ пред собом.

Цијело ће дјело описати шест свезака, а у сваком од ових биће по шест карата; формат му је опредијељен 52 : 64 *cm.* Свака карта имаде прилог са критичним текстом, а уз то се још наводе и врела.

У првом се свеску налази: западни дио Мале Азије, отоци Егејскога мора, сјеверна Грчка, данашње балканске државе: Турска, Бугарска и источна Румелија, Црна Гора, Србија, Румунија, римске покрајине у Аустро-Угарској (изузевши Рецију), даље Енглеска и Шпанија. Још су придодани картони од Делоса, Ефеза, Митилене, Тројаса (Troas), Додоне и т. д.

Карти XVII. имали бисмо с наше стране нешто примијетити. Панонско-далматска граница морала би се код Ad-Fines — Топуско помакнути малко на југ. Једна од обије Bistua сигурно је данашња Зеница, гдје су нађена два натписа с именом муниципија (испореди Wissenschaftliche Mittheilungen I., стр. 275., бр. 1. и стр. 278. бр. 8., за тим исто дјело III. св., стр. 243., бр. 16. и додатак госп. А. Хофера на стр. 245.—247.), а осим тога и многобројни римски споменици, којих

нијесу могли донијети онамо из повеће даљине. Кад се је ондје прошле године искапало, нашло се на простор, гдје су нађени занимљиви темељи зграда. Равнина око Зенице, која је данас једна од првих творничких градова у Босни, управо је створена за то, да се ондје подигне град. Киперт (испор. прилог стр. 5.) ставља *Bistua-Nova* ондје, гдје се од прилике сада налази Путачево[1]), а *Bistue-vetus* источно од *Aequuma.* — Ја мислим, да та мјеста нијесу стајала раздалеко једно од другога, већ да су чинила један територ, који се је раздијелио у два градска котара, кад је новији или млађи дио процвао.

Према најновијем истраживању није сасвијем оправдано, што се није премјестио *Delminium* из Гардун-Триља у Жупањац, јер навод: „да на свој дувањској равнини нема ниједнога повећега мјеста“ данас више не стоји. В. Радимски нашао је код Жупањца земљиште, у којем се нађоше развалине у површини од 15 *ha*[2]), а у предјелу Жбаници код села Стипанића (западно од Жупањца[3]) нађен је фрагменат, од којега задњи редак *[L(oco) d(ato)] d(ecurionum) d(ecreto)* јасно доказује, да се ондје налазио некакав град[4]).

Pazina стављева је у сугласју с Булићем у Старе Пацене (сјеверно од Burnuma). J. B. Кубичек противи се томе мнијењу, те чита у натпису C. III 8783 и како мислим сасвијем право, *Azinum (или Azina?),* који тражи он „јужно од Салоне у Далмацији, Херцеговини или Црној Гори[5])“.

Подграђе код Бенковца зове се на карти *Aseria,* дочим се у *Corpus*-у прама натпису C. III 9938 зове *Asseria.*

Pelva, коју на карти налазимо источно од Promone, можда ће бити истовјетна са Шарићима на Пливи код Јајца[6]).

Гледе мјеста, гдје су становали *Ditiones* и *Maezaei* испор. сада А. Бауера Arch.-epigr. Mittheilungen XVII., стр. 139.

Примједба у прилогу стр. 5. о „велегорској под римским господством слабо насељеној нутрашњости“ Далмације није исправна. Истраживања босанско-херцеговачкога земаљскога музеја изнијела су на свјетло таквијех ствари, да се мора управо противно закључити. Истина, досад немамо имена, али ево нам рушевина градова и мјеста. У Столцу и на Илиџи нађене су тако богато урешене зграде, да би се њима могла поносити *Baetica* или *Narbonensis.* Римска култура очитује се овдје и у моди и начину плетења косе[7]).

Незнатне ове примједбе не могу да потамне вриједност Кипертовог дјела. Што више, ми га препоручујемо топло за све више школе наше земље. Неопходно је потребно свим учитељима класичне филологије и повијести; јасне картографијске слике земаља, народа и градова, о којима се туде ради, изврсно ће им послужити и код обуке у вишим разредима.

Сарајево, у мају 1895.

Карло Пач.

---

[1]) О старинама, нађеним код Путачева или Путичева испор. такођер А. Хофер. — „Гласник“ 1895. стр. 50 ff.

[2]) „Гласник“ 1894. стр. 304. ff.

[3]) Испор. карту на означ. мј. стр. 284.

[4]) Испор. „Гласник“ 1895. стр.

[5]) Arch.-epigr. Mittheilungen XVI., стр. 109. ff.

[6]) Испор. „Гласник“ 1894. стр. 768.

[7]) Испор. „Гласник“ 1894., стр. 718.

Različito. — Различито.

Još nešto o vagjenju žive vatre, ili o izvijanju ognja, kao što narod veli.

Piše **Luka Grgjić-Bjelokosić.**

Gospodin gimnazijalni profesor u Sarajevu Emilijan Lilek, priopćio je u prvoj knjizi „Glasnika zemaljskog muzeja" od 1893.: „Vagjenje žive vatre u Bosni i Hercegovini". U trećoj knjizi istog „Glasnika" imade članak od gatačkog učitelja gosp. Stevana R. Delića pod naslovom: „Kako se oganj vadi".

Oba pomenuta gospodina opisali su, kako se taj narodni lijek priregjuje, te nam je to gospodin Lilek i u slici objavio. Na isti način, kao što nam slika 1. u članku gosp. Lileka prikazuje, i ja sam gledao u Mostaru i u Gacku da se izvija oganj, s toga o načinu izvijanja ne ću dalje da govorim.

Tako isto gledao sam vagjenje živoga ognja iz gvožgja, kao što ga gosp. Lilek opisuje.

Ugljenje za lijek upotrebljava se onako kao što gosp. Delić piše.

Ja ću samo da razjasnim onu tačku, gdje gosp. Delić veli: „Kako i od čega postaje oganj — ne umijem vi reći. Tome kod naroda nijesam mogao ući u trag — bar za sad." —

Da je gosp. Delić upitao najprvu svoju komšinicu, Kosnu, majku Laka Kekića ili Ilinku Bjeloglavovu, ili ma koju ostariju ženu iz sela, svaka bi mu to umjela reći.

Po svoj prilici, ako je gospodin Delić raspitivao, raspitivao je po varoškinjama u Metohiji, ali pošto je ta varošica na novo naseljena, to su i varoškinje doseljenice većinom iz Mostara, Foče i Trebinja, te valjda s toga nije ni mogao uljeći u trag od čega postaje oganj.

Ovo napomenuh s toga, da na to upozorim gosp. Delića — inače vrijednog skupljača naših narodnih umotvorina, — kao i ostalu gospodu skupljače u Bosni i Hercegovini.

Uvijek je bolje narodne umotvorine, a osobito umotvorine ove vrste, kupiti po seoskim kolibicama, nego po varoškim kućama i čardacima; jer su se na selu vjernije očuvale.

O postanju ognja, ili bolje reći onih ranica po čeljadetu, a naročito po djeci, narod veli ovo:

I. Ako trudna žena vidi gdje požar, to jest da gori kuća, zgrada, pojata ili planina, pojaviće se na onome njenome djetetu makar kad oganj.

II. Ako trudna žena jede vukojedine ili zmijojedine (meso od hajvančeta, naklanog od vuka ili zmije), pojaviće se i tako ranice, koje je teško raspoznati od ognja.

Narodna mašta toliko daleko ide te veli: „Ako se ne pojavi, dok je dijete živo, pojaviće mu se na kostima u grobu". To isto veli i za ospice.

Način liječenja.

Tek u krajnjoj se nuždi izvija drveni oganj i vadi gvozdeni, a prije se pokušaju ovi lijekovi.

Žena trudna, kada gdje ugleda požar, nakupi od onoga zgarišta ugljena pa ostavi u sanduk.

Ako se na onom djetetu, sa kojim je pri požaru trudna bila, pojave ranice, stuče se ovo ugljenje i pomiješa s mladijem maslom te se maže na onaj način, kao što gosp. Delić opisuje.

Ako ovaj lijek ne pomogne, a ranice idu u duboko, tad vele da je „vukojedina" ili „zmijojedina".

Za vukojedinu ili zmijojedinu traže kost od hajvančeta, naklanog od vuka ili zmije. Ova se kost dobro zgori, stuče u prašak, pomiješa sa mladim maslom i maže dijete. Ako već ni ovaj lijek ne pomaže, onda se izvija drveni oganj ili vadi gvozdeni.

Gospodin Lilek na kraju svoga člančića veli, da se živa vatra čuva i prodaje, a ja sam opet čuo, da treba za svaki slučaj oganj na baška vaditi, i namijenuti za ono čeljade, komu se vadi.

Какањ - Кокањ - Кукањ?!

Прилог за синонима географске номенклатуре у Босни и Херцеговини.

„Географија и хронологија то су оба ока историје."

Заслужни наш књижевник госп. Стојан Бошковић вели: „Што год се догађа на свијету, све бива на неком мјесту и у неко вријеме, друкчије се ни помислити не може. Нити би то била историја, кад би се причало нешто не казујући гдје и кад је било"¹).

Али, на жалост, има их много, који врло често гријеше у погледу овог правила, које зачињава битност историје. Многи наши књижевници (већином из непажње) пренесу по који историјски догађај из једнога мјеста у друго, те управо отуда долазе оне силне топографске погрјешке у историји Босне и Херцеговине. Отуда неки прозваше Бобовац Травником, Врандук Вратником, Добој Добором, Какањ Кукањем, Јањиће Јањем — *et alia pene infinita!* — Томе су узрок не само многобројна синонима топографских назива у нашој Херцег-Босни, него и криво тумачена етимологија појединих ријечи, што све скупа многе наше књижевнике наведе на танак лед.

Ја се овдје усуђујем, да, по својим слабим силама, у погледу синонима и етимологије неких мјеста у Босни и Херцеговини — расвијетлим нека тамна мјеста у историји ових покрајина. — У то име почињем са знаменитим Сандаљевим градом Кукањем, кога историци просто из незнања пренесоше из Подриња, те га смјестише у горњу Босну — у мало и незнатно село Какањ!

---

¹) Историја света, књига I. Београд 1866., стр. 5.

Има томе више година, како ми случајно дође у руке књига: „Србско-Далматински Магазинъ“ од године 1843. У томе „Магазину“ особито ме занимаше чланак покојног фра Ивана Јукића (Славољуба Бошњака): „Путовање по Босни“. — Описујући туде Јукић нахију (котар) Зенички, спомиње и село Какањ. Тадањи уредник „Магазина“, госп. парох Ђорђе Николајевић, сада митрополит Дабро-Босански, ставио је уз ријеч Какањ ову ноту: „Види повељу војводе Сандаља у Кукњу[1]) писану 1423. године“.

Тиме дакле госп. Ђорђе Николајевић потврђује, да је зеничко село Какањ онај знаменити историјски град, у коме се чувени велики војвода босански Сандаљ Хранић често налажаше и из њега повеље издаваше. Пошто је Какањ близу Зенице — мога завичаја, то сам одмах живо почео распитивати и истраживати: да ли у Какњу има какових рушевина и другиjех старина. Али ништа дознати не могох, што би приличило Сандаљевом граду Кукању. То ми бијаше довољан разлог, да посумњам у ону примједбу госп. Николајевића. Али да чујемо шта вели о Какњу покојни Тома Ковачевић: „Знаменитија места ове нахије (зеничке) јесу: Кокањ (у повељи војводе Сандаља 1423. године зове се Кукањ), сад село мухамеданско, а пре варош . . . .“[2]).

Ове Ковачевићеве ријечи још јасније нам свједоче, шта је мислио госп. Ђорђе Николајевић, јер је Ковачевић ону његову кратку ноту само раширио и тиме управо и разјаснио.

Сада знамо, шта обадва мисле: да је велики војвода Сандаљ 1423. год. издао повељу у Какњу, данашњем селу зеничком[3]), које је временом и своје име измјенило, те мјесто Кукањ, данас се зове Какањ. Али обојица ни помишљали нијесу, да има које друго синонимно мјесто. — Осим тога Ковачевић је учинио још једну погрјешку, означивши село Какањ новим именом Кокањ! Госп. В. Клајић вели о Какњу ово: „Kakanj, maleno selo sa jednom džamijom na utoku Ribnice u Bosnu, na drumu sarajsko-brodskom, negda znamenito mjesto radi velikih sajmova. Vojvoda Sandalj izdao je 27. prosinca 1423. u Kukanju (Kakanju?) Dubrovčanom pismo, da je od njih primio neki novac (jaspre)“[4]).

Госп. Клајић је дакле навео погрјешку Николајевић-Ковачевићеву, но ипак је уз име Какањ дометнуо знак питања, јер је њему већ било познато, да оно мјесто Кукањ, у којем је Сандаљ издао Дубровчанима писмо, није истовјетно с Какњем.

Овако размишљајући прихватим се Ђура Даничића:

„Даничићу, тебе сад братимим!
да са срца мало тугу снимим.“

И заиста нађох у његовом „Рјечнику из књижевних старина српских“ ово забиљежено: **КоукАнъ**, војвода је Сандаљ био у **КоукАнѹ** и под **КоукАнıємъ**: М. 329. II. б. 85. то ће бити садашње село Кукањ на Босни близу Врандука. Zem. bos. 38. на картама Какањ“[5]). Дакле и Даничић паде у исту погрјешку! Али Даничићу, као филологу немам што да приговорим, јер његов је рјечник у главном филолошко дјело. Њиме је чврст темељ положен историјскоме испитивању нашега

[1]) Правилно би требало казати у Кукању.

[2]) „Опис Босне и Херцеговине“, Београд 1879., стр. 51.

[3]) Село Какањ припадало је прије зеничком, а сада је у височком котару.

[4]) V. Klaić: „Bosna“, Zagreb 1878., str. 161.

[5]) „Рјечник из књижевних старина српских“, стр. 504.

језика. Али ипак нам овдје Даничић поможе, јер његово бистро филолошко око опази разлику наводећи, да је Сандаљ био у Кукању и под Кукањем. То ће нам бити доста, да могнемо наћи Сандаљев Кукањ. Зеничко, сада височко село Какањ деклинира се овако: Какањ, Какња, Какњу и т. д. Дакле испада оно „а“. А град Кукањ, у коме је често Сандаљ бивао, деклинира се, као што нам и Даничић наводи, овако: Кукањ, Кукања, Кукању и т. д. Дакле овдје оно „а“ не испада. — То је и граматичка разлика између босанског села Какња и Сандаљева града Кукања. И заиста не ћете наћи никога у зеничком и височком котару, да би казао Кукањ или Кокањ, него само Какањ и никако друкчије. Тако се спомиње и у нар. пјесми, коју ћемо доцније навести.

Па онда гдје је тај Сандаљев град Кукањ? То је мјесто у бившој покрајини Подрињу, близу данашње вароши Пљеваља (Таслица). Мој школски друг, госп. Јефто Цуковић, родом из Пљеваља, казиваше ми, да се код Таслице налазе развалине града Кукања. Распитао сам и за деклинацију истога града и Јефто ми рече, да се у народном говору деклинира исто онако, као што и Даничић наводи: Кукањ, Кукања, Кукању и т. д.

Госп. Ђорђе Николајевић и Ковачевић мислише на ону народну: „Вријеме руши земљу и градове“, а камо ли да се не ће кроз 400 и више година Кукањ претворити у Какањ. То је бар лако: од слова „у“ некаковим ваљда правом и духом времена постане „а“. Тако нам се многа имена искварише, те мјесто Високи погрјешно пишу Висока, мјесто Брчки кажу Брчка, мјесто Коњиц кажу Коњица, мјесто Чајниче кажу Чајница и т. д. Али „ако су волови брзи — земља је подијељена“, вели наш народ. Свачему се међа зна. Ако је хитро перо пренијело Кукањ из Подриња у горњу Босну, то нам већ наука о језику исправља ту погрјешку, а мимо тога нам ове ријечи др. Јиричека јасно казују гдје је Сандаљев Кукањ: „Sandalj starb im J. 1435. Sein Fürstenthum reichte damals von der Narentamündung bis jenseits des Lim. Im Sommer lebte er auf seinen Schlössern an der Drina, in Samobor bei dem Handelsplatz Goražda, in Kozman zwischen Foča und der Sutiska-mündung, in seiner Hauptburg Sokol am Zusammenfluss der Piva und Tara, in K u k a n j b e i P l e v l j e, ...“[1])

Дакле сада смо на чисто са Кукањем. А чујмо шта год и о зеничкоме селу Какњу.

Јукић пише: „Kakanj, kraj Bosne na drumu, sad selo tursko, niegda znatno miesto od sajmovah“. А у ноти 20. вели и ово:

„Kraj puta ovdie je veliko tursko groblje, i dva nišana znatna; tkogod ovuda prodje, na jedan nišan (nadgrobni kamen) baci se kamenom; govore, da je to sevap, jer je on pèrvi u Bosni uveo kamatu. Drugi nišan na pola je gotov; strugaju ga žene, koje neimaju mlieka, te ga piju u vodi, da mlieka dobiju“[2])

То исто о Какњу пише и Тома Ковачевић, додајући још, да је Какањ у старо доба била варош, док није ту погинуо некакав Пашалија, па да људи због тога оглобљени бивши, осиромашише и раселе се[3]).

[1]) „Die Handelsstrassen“, стр. 40.

[2]) Zemljopis i poviestnica Bosne od Slavoljuba Bošnjaka, Zagreb 1851., стр. 38.

[3]) Тома Ковачевић, „Опис Босне и Херцеговине“, стр. 51.

У народу се сачувала жива успомена о једном догођају какањском у народној пјесми, коју је прибиљежио госп. Лука Грђић-Бјелокосић од Јеле Јеличићке из Фојнице овако[1]):

Збор се купи на Какањ-пазару;
До подне се дернек сакупио
А од подне *тиха киша на'ђе,*
Стаде ми се дернек разметати.
У шајку се лађу увезоше,
Увезоше по избор јунаци:
Пет Џиндића и пет Казначића,
С Попратнице Календар-спахија,
С њима јоште Осман скелеџија.
Кад су били Босни на матицу,
Проговара Џиндић Мехмед-ага:
„Махни скелом, отпале ти руке!
Да су моје гдје су твоје руке,
Давно бисмо Босну пребродили."
Ту бијаху у том разговору,
Шајка им се претурила лађа;
Потонуше по избор јунаци,
Пет Џиндића и пет Казначића,
С Попратнице Календар-спахија
А и они Џиндић Мехмед-ага.
Сви јунаци на крај испливаше
А не море Џиндић Мехмед-ага.
Другови му вичу са обале:
„Десном руком кабаницу мани,
А лијевом ти пуца распучај,
Не би ли ти Бог и срећа дала
Да испливаш води на обалу!"
Кад то чуо Џиндић Мехмед-ага,
Десном руком кабаницу снима,
А лијевом пуца распињаше —
И тако му Бог и срећа даде
До обале воде допливао.
Таман шћаше скочит на обалу
Бог убио рибу бродарицу[2])
Прихвати га води на матицу
Па с' утопи, жалосна му мајка! —
Мајка га је с вечером чекала
И Ајкуна под прстеном сека.
Ајка мајци тихо проговара:
„Хајде, мајко, да ми вечерамо,
Сад нам Мехо по Добоју[3]) хода
И он гледа Добојке дјевојке."
Ту сједоше па ми вечераше,
Оде мајка јаџију клањати,
Ајка сека у ћитаб гледати.
У том њима кара-хабер[4]) дође,
Кара-хабер а у кара доба,
Да се њима Мехо утопио.
Гдје је мајка сјела не устала,
Него она црче од жалости; —
Ајка сеја косе изрезала,
Објеси их на авлинска врата,
Ко год прође нека косе жали:
Ове косе у девлету расле,
У голему јаду откинуте —
Заклела се и не удала се. —

Народ прича, да је Какањ у старо доба било велико село као варошица са више дућана и ханова и да би велики пазар (вашар) у њему бивао.

Један пут се на пазару заметне кавга, отимајући се о кантар и у тој кавзи пане мртва глава. То ће бити тај Пашалија, кога Ковачевић спомиње. Дочувши за то везир из Травника, одмах забрани да се више никада не смије у Какњу држати пазар (и од тада више никада није ни био) и још везир пореже на Какањ порез, да се мртва глава откупи. Казују стари људи, да је најбогатијег у Какњу запало да плати 17 гроша, што свијет не могавши тај грдни намет исплатити — расели се које куда.

Гдје је то село Какањ, то смо већ споменули. Код данашње жељезничке станице Какањ-Добој налази се на лијевој обали ријеке Босне Добујско поље. Пошавши тим пољем према Зеници дође се на једно мјесто на ријеци Босни, које се зове Скела, гдје се у чамцу преко Босне превози. Од те Скеле низ Босну за 10 минута дође се на мјесто, гдје је била ћуприја, коју је, по народном предању,

---

[1]) Речени господин уступио нам је ову нар. пјесму из своје збирке, коју за штампу приређује. *Уред.*

[2]) Биће, да је овај стих првотно гласио: „Бог убио Рибницу водицу".

[3]) Добој или Добуј, село близу Какња

[4]) Кара-хабер = црна вијест.

спалио принц Евђеније Савојски. Поље код ове ћуприје зове се Панађуриште[1]) Више овога поља има село Караула. Од Панађуришта па до Какња има 15 минута. Туде су били старински ханови, а џамија још и данас постоји. Туде је и ријека Рибница, која мало ниже утиче у Босну. Од овога Какња пошавши мало горе, дође се у село прави Какањ, гдје су били оџаци старинских бегова Делибашића и Алајбеговића.

Оволико имадох споменути о селу Какњу, које је сада у височком котару и о Сандаљевом граду Кукању, који се сада налази у развалинама у близини вароши Пљеваља или Таслиџе. Дакле Његово Високопреосвештенство, митрополит Ђорђе Николајевић, учинио је замашну погрјешку, рекавши, да је велики војвода Сандаљ Хранић год. 1423. издао већ више пута спомињату повељу у селу Какњу, а ето видјесмо, да је град Кукањ у бившој провинцији Подрињу. Николајевићеву погрјешку усвојио је Тома Ковачевић, а од овога опет донекле и Вјекослав Клајић. А Даничић Ђуро вели, да је село Кукањ на Босни близу Врандука само због тога, што је у Јукићевом „Zemljopisu i poviestnici Bosne" у зеничкој нахији нашао и Врандук и Какањ, па је помислио, да су та мјеста у близини једно до другога. Није се ни он досјетио, да су то слична имена од двају удаљених мјеста. Свакако при другом издању Даничићева „Рјечника из књижевних старина српских" требало би тај пасаж поправити.

У Маглају, мјесеца априла 1895.

Душан Поповић, учитељ.

Za što Jahudije imadu bajato lice?

Po narodnom pričanju zabilježio **H. Fazlagić**, učitelj.

U davna vremena vladaše Palestinom neka bolest, koja haraše nesmiljeno po jahudinskom narodu. Ostatak odluči da se bijegom spasi od te pošasti. Zbilja napusti jahudinski narod svoja pradjedovska ognjišta i pogje tražiti novu postojbinu, gdje ga ne će više nikakva bolest ništiti i gdje će se moći mirno razvijati. Ali što je čovjeku sugjeno, to mora da premetne preko glave; druge mu nije. Od toga se izbjeći ne može, pa gdje bio, da bio. Na jednom Jahudije u putu nagje neki vrući vjetar i svi, staro i mlado, muško i žensko tu na putu ispuste dušu. Ležali tude više dana. Neki pejgamber putujući onuda, naigje na silne lešine i vidje da to mora biti iskorjenjen nekakav cijeli narod. Sažali mu se, digne ruke i stane moliti Boga, da taj narod ponovo oživi. Ne postoja dugo, puhne studeni vjetrić sa planine i cijeli jahudinski narod, koji tude hotijaše istrunuti, oživi, ali mu ipak osta na licu znak mrtvački: bljedilo ili bajatost, da se vidi, što je sugjeno, da se ispod toga izbjeći ne može.

---

[1]) На овоме панађуришту налази се онај нишан, гдје је закопан онај, који је први у Босни интерес завео, како забиљежише Јукић и Ковачевић.

Благо.

Написао **Стеван Милијевић**, учитељ.

Наш народ приписујући врлине у карактеру, јунаштву и другим својствима својим прецима, тврди то и о богаству њихову. — Силан су они новац имали. И дан дани је расут широм Босне и Херцеговине. Ондје је закопан под земљом; тамо је спуштен пун казап у некакву стару бунарину; овдје је зазидан све сами жутац у хладне стијене које градине; ено опет широке плочурине, гдје је притисла цијелу јаму сама злата и сребра. Видите ли оне огромне гвоздене кавчежине тамо у оној развалини, а на њима се савила гуја присојкиња? Ено јој и круне на глави. Она је краљева кћи. Није се хтјела растати с парама . . . . Проклео је за то отац или мати, па их и данас чува. Сандуци пуни, ко туљак, свакаких јаспри. Она се по вас дан на њима сунча. Кад би се ко усудио да га она цмокне у чело: умах би се претворила у дјевојку, а јуначини се не би никакво зло десило. Нашла би кључе те отворила оне сандучине и ето пуста блага, колико ти душа хоће. — Крај тог и тог извора натурају „паметни“ људи, да би се могла која парица ишчепркати. А шта велиш? — како би било копнути испод дуда у омсичиној башчици? И ондје би се, што било, засвијетлило. У гробљу, у гробљу, ама оном старом — постао би човјек, данас, сјутра — један по један. Па ни она стијена није празна. Ја бих запарао, па што Бог дâ. — Знаш Марка? . . . Он бијаше гô ко прст. Ништа у лијевој ни у десној. — Погледај га сад . . .! Одједноћ узе мах. Он је морао негдје нешто наћи . . . јер се, на данашњем земану, не дâ заобадати, ако не напипа гдје год какве бреспослене готовине. Шта ћеш — човјек био капац, па зар упозно пламен и ено га данас.

Онај врели зној од превртања црне земљице задојио је нашег трудољубивог тежака овим варљивим надама. Нешто то, а нешто хиперболично приказивање својих прадједова и великана улило је у њ ово вјеровање, ал' за што и многи варошки трут сања о закопаној срећи. . .

Новац гори и то у очи обојих Благовијести, у очи оба љетна Ивањдана и у очи православног Ђурђева дне. Букне пламен управ на оном мјесту гдје су паре закопане. Пламен је модар. — Неки кажу: сјајан, ако су дукати, а блиједако је сребро. — Три пута плане. Први пут највише, па онда силази све на ниже. — Тежаци из села Милошеваца, Милосаваца, Драговића и др., котара бањалучког и прњаворског, кажу, да пламен искрсне из земље на самом мјесту, гдје се налази новац. Други пут даље, а трећи још даље. — Бива, вјетар га оћера. — Пламен је највише до изнад кољена. Чим згледаш пламен, мораш бацити какву било ствар на оно мјесто, да не заборавиш, гдје је горјело. Бациш ли капу: толико ћеш копати, док дођеш до пара. Хитиш ли пâс: онда ћеш се осафуњати знојем, док изровиш онолику јампурину, колико је дугачак појас. Еле, треба пазити, шта ћеш бацити. — Други кажу да је висина пламена и дубљина до новаца иста.

Прошле је године питао наш „Школски Вјесник“ у својој петој свесци на стр. 288. како наш народ назива „блудеће свјетло“ — Irrlicht. — Ја сам због тога апелирао на ове моје мајушне подајнике, а они гракнуше из својих грлашца: „парогор, парогор“. Послије сам питао Луку Барукчића, тежака из влашке Махале, у котару дервентском, па и он вели: парогор. Исто сам чуо и у селу Поточанима

од многих сељака. — И сасвим је наравно то име, јер наш народ вјерује да оно само новац гори, а у Босни зову новац: — паре.

Па и осим овога право је звати парогор, јер наш народ сваки плин назива паром, а оно у истину и гори плин или пара.

И добро кажу наши сељаци парогор. Јест парогор, јер се фосфор развија из кости, које су под земљом, у облику паре или плина. Та пара чим избије испод земље и дође у додир с овим зраком на земљи — запали се, баш као она црна креса док се дотакне своје кутије — плане, а креши је не знам о што не ће се упалити. Новац је од злата, сребра, бакра и никла. То су ковине, и оне не горе пламеном осим једне, која се зове магнезиј.

Кад си забиљежио удри, копај. Ако нађеш: не подижи својом руком, јер не ћеш видјети хасне од њих. Умријећеш прије године. Привежи за каку било животињу, па нек их она само покрене с оног мјеста. Онда ти, ако хоћеш, упрти на се, опет ти се не ће никакво зло догодити.

У Бањојлуци се прича, да их је ископао Адем Црнковић. Веле: он и његов брат опазили у очи Ђурђевдана пламен на оном малом мезарлуку у Пустом сокаку. Адем био паметнији и рекне брату: Растави де котлић од земље — ти си јачи. Он се сав надме док га је покренуо с мјеста. Попану њих двојица котао међу се па с њим кући. Брат истога мјесеца у земљу а Адему остану све паре. Он код толиког блага бави се преко 15 година баштованлуком да отпита ону своју нејач.

Гријешна душа не може назрети пламена, нити се при копању смије што зло помислити или опсовати, јер тад не нађе пара, да копаш таман дан и годину. — Приповиједа се, како су у селу Дажници, кот. дервентски, копали новац, кад из рупе нешто залаја као пас. Они копај даље, али преста лајање, а узе нешто блечати. Умукну и ово, а стаде рика вола. Готованџијама се најежи кожа од страха и натисну бјежати. — Сличних бајки може се доста чути.

Лањске су године готовани у Бос. Новом ноћу развалили један зидани извор недалеко жељезничке пруге. Свијет је говорио, да су нашли паре, али тешко.

По свој нашој домовини расути су многи стећци и по гдјекоји кип. Народ је дошао до тога, да је и у њима грдан новац затворен. Казују, да су у неком селу крупског котара, у окружју бихаћком, имали окамењену лисицу. Сељаци су је метали на дрљачу при брнању, па се била сва орунила. На једноћ избије у то село некакав варошлија. Начује за ону лисицу и обећа платити, ко му је донесе да је од чуда види. Они нађу ону каменесницу па преда њ. Варошлији се она свиђе те је однесе са собом, да покаже и другим, нек виде што видјели нијесу. Чак након пô године сазнали су сељаци, да је она била пуна пунцата паретина. Али оде ли — оде. Другог је сељака још на тањи лед навело. — Он имао од камена међеђу главу. Држао је пред кућом мјесто стôца. Тај сељак ишао је почесто у Задар по вино и то све једном трговцу. Једном, кад се хтио с вином врнути кући, упита га трговац за ону главу. Сељак се зачуди оклен он зна за њу и каже му. Душе ти, вели трговац, кад други пут скастиш амо: баци је коњу у антрешаљ, да видим то чудо нечувено. — Хоћу брате; јере не би? обећа сељак. — Првом приликом донесавши је трговцу рече овај, пошто ју је разгледао: „Ах није ништа. . . . Баци ту пред подрум да је опет не вуцариш кући.“ — Кад је тај сељак и по трећи пут дојездио по вино, — видје ону главу пô пôле врата отворену и — — шупљу. Сељак је подиже, ал спрам првошњом лагана ко перце. Упита трговца, но овај му нешто смрси, што сељак није могао разабрати. Сад трговац запита сељака, да нема у

селу ту још што слично. Овај одврати, да нема. Трговац му натовари двије мјешине вина и брез — ма пребијене паре, већ баш џаб-џабе. Он кад се вратио дома, исприча све својим комшијама. Душе ми, веле сусједи, глава је била наслагана самим новцима.

Тежаци веле, да писмени људи имају староставне грчке књиге. У тим књигама је забиљежено, гдје је што остало, каквог је облика и т. д.

Лудо ради сваки онај, ко тражи закопаних пара, но пљуни у длане па запарај плугом, а онда ће се из земље засјати само благо, гдје год њим заровиш, јер да ти се не догоди као Николи П. — Он назрио у очи Ивањ-дана пламен под једном крушчицом уза саму планину Козару. Означи то мјесто и дигне се једне ноћи да тражи. Копај, копај док дође до жила. Попаде сад објема рукама дрмусати стабло. На крушци десио се међед па озгор гру — на Николу. Ошамари га неколико пута и — срећом — оде. Никола се од страха сав изгубио и — оглувио. Послије гдје год затеко људе одмах ће: Јест, јест, зла је звијерка међед, јер је мислио да свак само о међеду приповиједа. — Ето шта је он ископао.

Још се лакше може доћи до пара. Треба чекати, док се у очи православног Богојављења отворе небеса и јави се драги Бог. У тај мах погледај на оне небеске двери, па кад спазиш божије лице: заишти што хоћеш — добићеш. Прича се, да је једна жена тај најнужнији час увребала. Промоли главу кроз пенџерић и хтједе рећи: Дај ми, Боже, варићак дуката, ал се заборави и рече: Дај ми Боже малу главу колик варићак Бог јој да́ што је заискала, те морадоше још и прозор развалити.

Muscicapa parva. Muharica crvenovoljka (Der Zwergfliegenfänger) za Bosnu i Hercegovinu utvrgjena.

10. maja ove godine ustrijelio sam mladog mužjaka Muscicapa parva i to na mjestu od prilike 1 *klm* udaljenom od Ilidže prema rijeci Bosni. Ptica još ne imagjaše na podvoljku lijepog rgjastog crvenila, a upozorila me na sebe tihim i još slabo izrazitim pjevanjem. Njezino vabljenje zvučilo je kao da potiče od carića.

Ta je ptičica lijetala po voćkama, koje su prilično porazdaleko i po obližjem vrbiku, gdje je sretno pogodih zrnom iz flobertove puške (6 *mm*), koju uzeh za lov na vrane.

Ova je ptičica sada u zbirkama bos.-herceg. zem. muzeja. Po svoj prilici bila je osamljena na putu, jer druge ne mogoh do sele zateći ni opaziti.

U Ilidži, 5. juna 1895.

O. J. Lužecki

Zemaljska štamparija u Sarajevu. — Земаљска штампарија у Сарајеву.